KAIP PUOSELĖSIME VILNIAUS MIESTO ATMINTĮ?

Šiame žurnalo numeryje daugiausia dėmesio skyrėme mūsų sostinei – mitiniam ir istoriniam Vilniui. Tad trumpai supažindiname ir su šiuo metu kuriama Vilniaus miesto atminties kultūros puoselėjimo programa, jos projektu, kurį toliau kurti kviečiami visi vilniečiai. Visuomenei pristatomas gaires parengė Vilniaus m. savivaldybėje sudaryta Atminties kultūros darbo grupė – visuomenės atstovai, politikai, pedagogai, istorikai ir kiti kultūros specialistai. Projekto pristatyme rašoma: „Atminties kultūros programa siekiama paskatinti Vilniaus gyventojus, miesto piliečius ugdytis istorinę kultūrinę tapatybę, žinojimu grindžiamą veiklią istorinę atsakomybę už savo miestą ir bendruomenę; reprezentuoti Vilniaus paveldą ir savitumą miesto svečiams; stiprinti vilniečių bendruomeniškumą; plačiau atverti sostinės paveldą Lietuvos piliečiams.“ Įvardyti devyni Vilniaus atminties klodai, kuriamas miestui svarbių datų kalendorius, numatyta, kokių veiksmų reikėtų imtis, norint juos pažinti, išsaugoti ir paversti vilnietiškosios tapatybės dalimi.

Trumpai pakomentuoti šią programą paprašėme Vilniaus miesto tarybos ir minėtosios darbo grupės narį, kultūros istoriką Darių Kuolį. Tikimės, kad tai tik pokalbio pradžia, o Vilniaus patirtis bus įdomi ir kitų Lietuvos miestų ar miestelių gyventojams.

Kodėl sostinei reikia tokios programos? Kaip iki šiol buvo puoselėjama Vilniaus miesto atminties kultūra?

Vilniui tokios programos reikėjo jau seniai. Dabar turime programos projektą, kurį rengė istorikai, menotyrininkai ir mokytojai tam, kad Vilniaus bendruomenė pradėtų diskutuoti apie savo atminties kultūrą, galvotų, kaip, kokiais ženklais, veiksmais, kokiomis kultūrinėmis ir švietimo praktikomis mes Vilniaus atmintį saugosime, palaikysime, puoselėsime ir plėtosime. Tai yra atminties kultūros politikos klausimai, kuriuos Vilnius ryžtasi rimtai svarstyti. Iki šiol rimtesnių bendrų refleksijų stokota. Nors būta ir politinių sprendimų, ir tam tikros atminties politikos, bet ji buvo gana stichiška.

Nepriklausomybės laikais Vilnius gerokai pakeitė savo gatvių vardyną. Atsimenu, kad tuos vardus keitusioje komisijoje dirbo ir Laimonas Noreika, aktorius. Jis vis klausinėdavo, kas tinka, kas netinka. Buvo tariamasi, diskutuojama, bet gana uždaruose ratuose.

Mes norėtume, kad ir vilniečiai įsitrauktų į Vilniaus atminties kultūros kūrimą. Šios parengtos gairės ir yra pagrindas rimtesniam dialogui. Norime projektą aptarti su visais, kuriems rūpi Vilniaus atmintis, sulaukti idėjų, pasiūlymų, kritikos ir tuomet plėtoti šį projektą toliau.

Programos projekte siūloma paženklinti skirtingus miesto istorijos klodus, įprasminti viešąsias erdves, bet juk tokie ženklai negali gyvuoti be pasakojimų, jie nebus atpažįstami be rimtesnių istorijos, kultūros studijų... Ir dabar mieste turime atminimo lentų, kurios mums bemaž nieko nesako.

Labai svarbu, kad Vilniaus atminties temos būtų įtrauktos į mokyklines programas, taip pat į bendras neformalaus švietimo programas, kurios būtų skirtos suaugusiųjų bendruomenei. Vilnius neišnaudoja labai daug galimybių, – juk miestas gali turėti savarankišką švietimo politiką, kurioje atsirastų ir Vilniaus dimensija. Ji, žinoma, remtųsi nacionaliniais principais, bet formuotų ir Vilniaus matymą, jau mokyklose galime mokyti jaunimą ir vaikus skaityti Vilnių kaip kultūros tekstą, formuoti savąją vilniečio tapatybę, Lietuvos piliečio ir vilniečio tapatybę. Mes dar menkai telkiamės Vilniaus tekstą savo tapatybei kurtis.

Kita vertus, Vilnius po Antrojo pasaulinio karo labai smarkiai keitėsi, tad ir įsigyvenimo mieste, miesto tradicijų jausmo mes dar neturime. Rengiame Vilniuje etnografines, kaimiškas šventes, galvodami, kad taip miestą prisijaukinsime, užuot, kaip Česlovas Milošas yra pataręs, skaitę įvairiakalbes Vilniaus istorijas ir atradę savo santykį su jomis.

Kad ši Vilniaus atminties programa veiktų, labai svarbus švietimo matmuo. Neatsitiktinai švietimo žmonės, mokytojai istorikai ir lituanistai, kaip Eugenijus Manelis, Vytautas Toleikis, prisidėjo prie programos rengimo, o vėliau prisidės ir prie jos įgyvendinimo. Svarstėme, kaip sukurti mus jungiančią, telkiančią programą. Nors galime turėti labai įvairių požiūrių, bet dėl kai kurių dalykų galime sutarti.

Vilnaius Šv. Onos ir Bernardinų bažnyčios. 2011 m. Arūno Baltėno nuotrauka.

Kitas svarbus dalykas – mes ir šiandien turime daug Vilniaus vizijų ir daug intelektualų, kurie savaip Vilnių skaito. Jauni žmonės taip pat atradinėja Vilnių, leidžia savo knygas. Labai svarbu puoselėti šį polilogą. Nebūtina įtvirtinti vieną ar kitą savo ideologiją. Geriau įtvirtinkime supratimą, kad Vilnius buvo atviras miestas, tad svarbu, kad jis ir išliktų atviras, kad kalbėtų įvairiais, įvairiakalbiais savo tekstais ir kad išsaugotų savo naratyvą, savo pasakojimą. Juk Vilnius turėjo savo pasakojimą nuo Šventaragio ir Gedimino laikų.

Šito pasakojimo tąsa irgi labai svarbi, todėl mes stengiamės apibrėžti savo tapatybę – kokios idėjos, kokie ženklai Vilnių išskiria. Algirdas Julius Greimas, kurio šimtąsias gimimo metines šiemet minime, kalbėjo apie Vilniaus mito – Vilniaus garso, arba Geležinio Vilko, mito – aktualumą moderniai Lietuvai. Jis apie tai kalbėjo išeivijoje, kai mes dar buvome vaikai, o išeivių intelektualai dar nelabai drąsiai svajojo apie nepriklausomą Lietuvą. Jau tuo metu Greimas Vilniaus mitą minėjo kaip pamatinį, turintį Lietuvos išeivijai ir okupuotos Lietuvos lietuviams siųsti žinią, kad Vilnius dar turi ką pasakyti pasauliui, dar istorija nesibaigė – tas šimtas Vilkų, staugiančių geležiniame vilke – Vilniaus garsas – reiškia, kad lietuviai, Vilnius dar turi savo istorijos tęstinumą. Labai būtų svarbu, kad šiandien kalbėtų visi Vilniaus mitai, kad mes negyventume tarp mirusių mitų ir mirusių metaforų. Kad tie ženklai veiktų ir toliau mus kurtų... Tokia ir šio projekto paskirtis – gaivinti atmintį.

Tik du iš devynių žemiau įvardintų atminties sluoksnių dar gali priklausyti komunikatyviajai, t. y. gyvai iš kartos į kartą perduodamai atminčiai. Tai Atgimimo metų ir sovietmečio atsiminimai. Senųjų vilniečių, kurių jau kelios kartos čia būtų įsišakniję, tėra saujelė, tad atminties gijos sutrūkinėję... Kas galėtų jas sumegzti? Gal tai būsimo Vilniaus muziejaus, dar nesukurtų filmų ir neparašytų ar rašomų romanų funkcija? Ar gali pasakojimą kurti pati miesto erdvė? Joje chaotiškai pinasi skirtingo laiko ženklai.

Natūralu, kiekvienas gyvas miestas turi gyvo chaoso, tai neišvengiama. Tai sveiko, gyvo miesto požymis. Nėra labai gerai, kai mes bandome klasicizmo principais viską iki galo sutvarkyti, surikiuoti: tokie projektai gimsta, mokslininkai šneka apie tam tikras nacionalines galerijas, pavyzdžiui, kad greta Žemaitės paminklo pastatysime Povilą Višinskį ir dar ką nors, o prie Jono Basanavičiaus – gal Vytautą Landsbergį ir taip suformuosime atminties galerijas... Aš manau, kad tam tikras gyvo miesto chaotiškumas yra sveikas dalykas. Svarbu, kad mes tarp tų kultūros ženklų nepasiklystume. Reikia ir daugiakultūrio Vilniaus miesto muziejaus – juk turime labai turtingą istoriją. Klausimas, kur ir kaip jį rengti? Jis turi būti modernus, šiuolaikiškas, kalbantis. Vilniui taip pat reikia žydų kultūros istorijos muziejaus – tai sena idėja, gerai, kad ji vėl prikeliama. Turime ir Vilniaus savivaldybei priklausančių muziejų, jie įvairūs, bet uždaroki. Vis dėlto, vien muziejus nieko neišsprendžia. Turi veikti ir Vilniaus mokyklos, kolegijos, aukštosios mokyklos...

Visos Vilniaus erdvės yra kalbančios, tik mes neturėtume jų naikinti, prišiukšlinti, pavyzdžiui, kabindami lentą nelabai žinomam XX a. asmeniui prie seną istoriją turinčio XV a. pastato. Svarbu jausti tą Vilniaus istoriją pirštų galiukais, žiūrėti, kas tinka ir kas netinka, kad neužslopintume labai svarbių Vilniaus balsų. Atminties politika ir grindžiama moraline, istorine klausa. To labai reikia, kad praeitis kalbėtų, kad galėtume su ja palaikyti dialogą. Ne patiems kaukti, rėkti, o klausytis, šnekučiuotis, palaikyti gyvą pokalbį. Ta linkme ir mėginame veikti.

O kaip miesto istorijos, atminties pasakojime dalyvauja ar galėtų dalyvauti naujieji Vilniaus rajonai?

Naujieji rajonai taip pat visko kupini. Naujuose rajonuose gyveno daug mūsų rašytojų, menininkų ir mokslininkų. Štai Antanas A. Jonynas turi puikią viziją: namo, kuriame gyveno Ričardas Gavelis, galinę sieną, kuri yra atgręžta į plačią gatvę, papuošti graffiti su rašytojo portretu, žodžiais – jis kalbėtų visiškai moderniai. Tai graži idėja. Ar ne Gediminas Storpirštis yra iškėlęs kitą idėją – sukurti Kukučio skverą kuriame nors naujame rajone, kad Marcelijų Martinaitį primintų kiti ženklai, – tai nebūtinai turi būti paminklas. Mes galime ieškoti labai įvairių atminties gaivinimo formų. Arba mūsų mokyklų pavadinimai...

Vis dėlto, pavyzdžiui, A. J. Greimo ir Marijos Gimbutienės vardais pavadintos buvusių Saulėtekio sodų, dabar – gyvenamųjų namų kvartalų gatvės kažin ar gali tapti atminties ženklais ar atminties vietomis?

Jei Saulėtekis plėtosis kaip akademinė gyvenvietė, o apie tai yra galvojama, tai ir tie vardai ims kalbėti. Bet visada bus erdvių ar gatvių, kurios ne visiems ten gyvenantiems kalbės vienodai. Taip jau yra. Net Vilniaus senamiestyje yra gatvių, kurios daugeliui mažai ką sako: pavyzdžiui, kas buvo Stanislovas Skapas ar Pranciškus Savičius? Reikia versti albumus, ieškoti istorinės informacijos. Bet tradicija yra tradicija, ji yra plėtojama, ir tai, manau, yra svarbūs dalykai.

Svarbios ne tik atminimo lentelės, svarbus ir bendruomenės gyvenimas: ar bendruomenė taps Vilniaus tradicijos dalininke, ir ką jinai prisimins. Vilnius, kaip bendruomenė, kuriasi labai sunkiai, chaotiškai. Yra tik viena kita gyvesnė grupelė. Bet manau, kad labai daug kas priklauso ir nuo savivaldybės. Jei visas savivaldos tinklas – išrinktieji politikai, jų suformuotas administracinis aparatas, tam tikros savivaldybės įstaigos ir įmonės – bus atviros vilniečiams, eis su vilniečiais į atviresnį dialogą, Vilniaus bendruomenė stiprės – galvos apie savo šaknis, savo tęstinumą, apie tam tikrą veikimą ir gyvenimą toje kultūrinėje erdvėje. Pavyzdžiui, staiga paaiškėja, kad dar išlikęs Onos (Hanos) Lukauskaitės-Poškienės gyventas namas. Ji – Helsinkio grupės narė, politinė kalinė, poetė, prieš karą lyginta su Salomėja Nėrimi, o paskui dėl politinės biografijos ištrinta iš mūsų atminties. Ir staiga – jos namas, kurio niekas nepažymėjo. Arba Juozas Lukša-Daumantas, kuris veikė ir Vilniuje, čia dalyvavo pogrindžio veikloje, studijavo Dailės institute (ten atidengta jam skirta lentelė), bet iki šiol Vilniuje nebuvo kitaip paminėtas. Dabar jo vardu pavadinamas skveras. Kas tame skvere atsiras – vėl atviras klausimas. Vilniečiai tai turi svarstyti. Juk pokario rezistencijos istorija tiesiogiai susijusi ir su Vilniumi. Yra daug Vilniaus atminties klodų, kurie galėtų padėti mums kurti tapatybę, bet jie dar nėra gerai girdimi.

VILNIAUS ATMINTIES KLODAI

Iš Vilniaus miesto atminties kultūros puoselėjimo programos

Dabarties visuomenei Vilnius svarbus net keliais atminties klodais.

Visų **pirma**, tai sakralinis ir politinis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, buvusios vienos didžiausių Europos valstybių, centras. Tai Gediminaičių, Jogailaičių, Goštautų, Radvilų, Sapiegų, Oginskių bei kitų garsių giminių, jų globotų intelektualų ir akademijos darbus menanti sostinė, kurioje buvo rengiami Lietuvos Statutai, rašoma Lietuvos istorija. Joje puoselėtos pilietinės ir politinės laisvės, tolerancijos, taikaus konfesijų ir tautų sugyvenimo idėjos. Jame kurta kultūra lietuvių, rusėnų, lenkų ir kitomis kalbomis.

Antra, tai kovų už Lietuvos laisvę miestas, ją saugojęs ir ginklu gynęs 1794-ųjų, 1831-ųjų, 1863-iųjų metų sukilimuose. Tai Jokūbo Jasinskio, Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus, Simono Konarskio, Zigmo Sierakausko, Kosto Kalinausko miestas.

Trečia, Vilnius – XIX amžiaus romantizmo židinys, filomatų ir filaretų, Adomo Mickevičiaus, Simono Daukanto, Juliaus Slovackio, Juzefo Ignaco Kraševskio miestas, carų valdžios metu saugojęs laisvo žmogaus, laisvos tautos ir žmonių bičiulystės idėjas.

Ketvirtasis klodas atveria Vilnių kaip lietuvių, baltarusių, žydų tautinio atgimimo miestą, kuriame XIX–XX amžių sandūroje telkėsi ir veikė šių tautų šviesuomenė, kultūrinės, visuomeninės, mokslo draugijos, spauda. Tai Mikalojaus Konstantino Čiurlionio ir Sofijos Kymantaitės miestas.

Penkta, Vilnius yra modernios lietuvių valstybės – Vasario 16-osios Respublikos – gimimo miestas, kuriame buvo atgaivintos ir paskelbtos tautos autonomijos ir nepriklausomybės idėjos, kuriame steigėsi Lietuvos Vyriausybė ir kariuomenė. Tai Jono Basanavičiaus, Didžiojo Seimo, Lietuvos Tarybos miestas.

Šešta, Vilnius – tai Šiaurės Jeruzalė. Miestas, menantis savitos Lietuvos žydų bendruomenės kelių amžių istoriją, jos kultūrinį klestėjimą ir jos sunaikinimą Antrojo pasaulinio karo metais. Tai Vilniaus Gaono, Jašos Heifeco (Jasha Heifetz), Mošės Kulbako, Abraomo Suckeverio miestas. Dviejų getų ir Panerių duobių miestas.

Septinta, Vilnius yra XX amžiaus pirmosios pusės modernios, lenkų kalba kurtos kultūros židinys, Česlovo Milošo, Teodoro Buinickio (Teodor Bujnicki), brolių Juzefo ir Stanislovo Mackievičių, Stepono Batoro universiteto ir jo profesorių miestas, kuriame tuo metu gyvavo ir lietuvių kultūra. Tai Mariją Gimbutienę, Meilę Lukšienę, Vladą Drėmą auginęs miestas.

Aštunta, Vilniui pusę šimtmečio teko būti Sovietų Sąjungos imperijos pakraščio miestu, Tarybų Lietuvos sostine. Jame veikė lietuvių rezistentai ir disidentai, okupacijos sąlygomis puoselėta lietuvių kultūra ir mokslas. Vilnius mena Juozo Lukšos-Daumanto, Lietuvos Helsinkio grupės, Lietuvos laisvės lygos ir kitų pasipriešinimo organizacijų veiklą. Tai Vinco Mykolaičio-Putino, Balio Sruogos, Sigito Gedos, Justino Marcinkevičiaus, Juditos Vaičiūnaitės, Jurgio Kunčino, Ričardo Gavelio miestas.

Ir **devinta**, Vilnius – tai XX amžiaus pabaigos tautinio atgimimo, Sąjūdžio, Kovo 11-osios Respublikos atkūrimo ir įtvirtinimo centras. Tai Europos sostinė, kurioje 1990–1991-aisiais nuo sovietų imperijos buvo taikiai apginta laisvė, nepriklausomybė ir demokratija.

Šie devyni Lietuvos sostinės atminties klodai išryškina pamatines miesto bendruomenę telkusias vertybes – laisvę, toleranciją ir taikų kultūrų sugyvenimą. Tai savitas ir puoselėtinas Vilniaus atminties kodas.

VILNIUS CITY'S CULTURAL MEMORY PROGRAMME

Introduce is the project for the currently-under-consideration Vilnius city's cultural memory programme, which invites the people of Vilnius to contribute to it. The public is presented with the guidelines prepared by Vilnius municipality's Cultural Memory Working Group, which includes public representatives, politicians, educators, historians. The cultural memory programme seeks to encourage the people of Vilnius to develop historical cultural identity, responsibility for their city and community; to represent Vilnius' heritage and identity to visitors of the city; to strengthen the sense of community among residents of Vilnius; to further open the capital's heritage to Lithuanian citizens. Nine „mines" of Vilnius' memory are identified, a concrete action programme is proposed, an open source city calendar of important dates is created. This programme is commented by cultural historian Darius Kuolys.

PILIAKALNIŲ DURIS PRAVĖRUS: PADAVIMAI APIE MIEGANČIĄ LIETUVIŲ KARIUOMENĘ

Vykintas Vaitkevičius

Straipsnis skirtas padavimams apie Lietuvos pilkapiuose, piliakalniuose ir pilių požemiuose miegančius senovės karius, kurie pažadinti galį stoti į kovą už Tėvynės laisvę ir nepriklausomybę. Pirmą kartą atliktas išsamus palyginamasis tyrimas, naudojant archeologijos, istorijos ir tautosakos duomenis, veda prie išvadų, kad XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, t. y. lietuvių tautinio atgimimo metais, šie mitiniai pasakojimai kilo ant ankstesnių padavimų pamato ir buvo glaudžiai susiję su didžiojo Lietuvos istorinio pasakojimo sklaida (pabrėžtina Jono Mačiulio-Maironio kūrybos reikšmė); vėliau Gedimino kalne Vilniuje miegančios kariuomenės vaizdinys plito Rytų ir Pietų Lietuvoje, labiausiai – tarp Lenkijos okupuoto Vilniaus krašto gyventojų. Savitas šių padavimų bruožas – šventasis Kazimieras miegančios kariuomenės priešakyje. Spėjama, kad karvedžio ir nepaprasto kariuomenės pagalbininko vaidmenį jis galėjo perimti iš senovės lietuvių dievo Perkūno ir (arba) Vytauto Didžiojo.

Prasminiai žodžiai:
piliakalniai, padavimai, didysis istorinis pasakojimas, Maironis, Vilnius, šv. Kazimieras, Perkūnas, Vytautas Didysis.

Šiame straipsnyje skelbiamas žinias kaupiau ir apmąsčiau per dešimtmetį: archeologiniuose tyrimuose, prie daugelio piliakalnių ir pilkapių, pasakojant jų istoriją ir padavimus, taip pat šimtus kartų apeinant Vilniaus Gedimino pilies kalną iš vienos arba kitos pusės, Baltų vienybės dienos proga skeliant ten šventą ugnį.

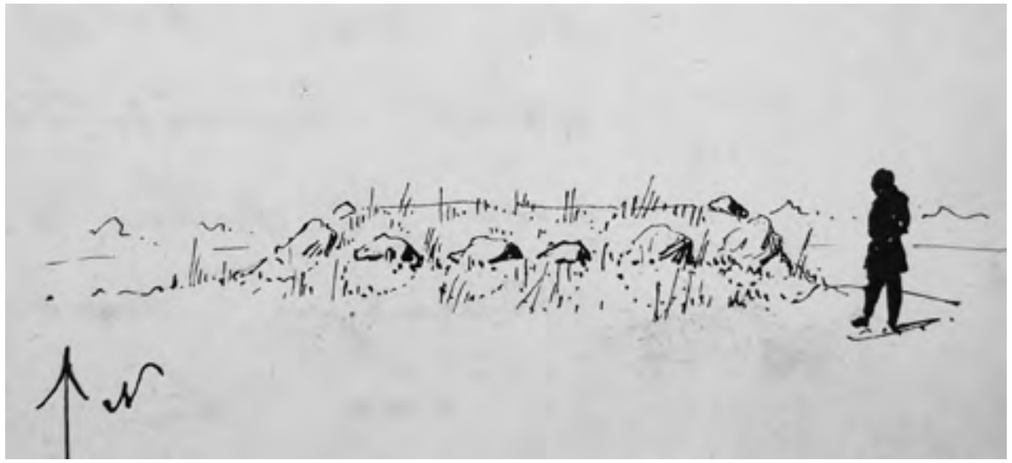
Vėlyvą 2016 m. rudenį likimas mane atvedė į gimtąjį Maironio kraštą. Ten vieną po kitos žvalgiau dirbamuose laukuose seniai sunaikintų pilkapių vietas, ir vos prieš tris dienas kartu su bendražygiais atradome paskutiniuosius milžinų kapus istorinėje Sandrausiškėje, kurios pavadinimą Vyriausybė, Raseinių r. savivaldybės teikimu, jau išbraukė iš Lietuvos žemėlapio. Bet tada prieš mane atsivėrė ne tuščia praraja, o skaidraus vandens sklidina gelmė – lyg kas būtų suteikęs išskirtinę galimybę žvelgti ir pamatyti tai, kas slypi už daugelį metų vien tik liaudies kūryba laikytų padavimų apie pilkapius ir piliakalnius.

Taigi, šiame straipsnyje siekiama gilesnio piliakalnių vaidmens Lietuvos kultūroje pažinimo ir įvertinimo (išsamiau apie tai žr.: Vitkūnas 2016). Sutelkus dėmesį į padavimus apie miegančią lietuvių kariuomenę, toliau plėtojami pastarųjų metų Maironio kūrybos tyrinėjimai ir, svarbiausia, pirmą kartą atskleidžiama sąveika tarp minėtų padavimų ir didžiojo istorinio pasakojimo, kuris iki šiol gyvas ir veikia lietuvių tautą.

DIDŽIOJO ISTORINIO PASAKOJIMO LAUKE – „MILŽINŲ KAPAI"

Mokslinį dėmesį į padavimus apie piliakalniuose ir pilių požemiuose miegančią lietuvių kariuomenę, kuri laukia ženklo pakilti, bene pirmoji atkreipė tautosakos rinkėja ir tyrinėtoja Bronislava Kerbelytė. Požeminiame pasaulyje miegančios kariuomenės vaizdas, teigė ji, primena senovines karių laidojimo apeigas; šiems padavimams, kokių taip pat žiną lenkai, vokiečiai ir čekai, įtakos turėjęs senovinis mirusiųjų pasaulio įsivaizdavimas (Kerbelytė 1970: 166–168). Pastebėjusi panašumą tarp padavimų apie miegančios kariuomenės karius ir nugrimzdusių dvarų gyventojus, B. Kerbelytė pabaigia: „Padavimai apie kariuomenę, kuri miegosianti iki tam tikro laiko, XIX a. ėmė reikšti protestą prieš carinę nacionalinę priespaudą <...>. Buržuazijos valdymo metais kai kurie ideologai savo knygose šiuos padavimus perdirbo ir pritaikė nacionalinėms idėjoms reikšti" (Kerbelytė 1970: 170). Tokie žodžiai sovietinės okupacijos metais verčia manyti, kad padavimuose apie miegančią kariuomenę tikrai slypi ne vien liaudies kūryba ir išmonė.

Naujausi tyrinėjimai rodo, kad padavimai apie piliakalniuose miegančią didvyrių kariuomenę, kuri laukia ženklo pakilti iš mirtino miego ir stoti į lemiamą kovą už Tėvynę, yra glaudžiai susiję su Maironio kūryba (išsamiau žr.: Razauskas 2013: 15; Razauskas-Daukintas 2016: 39–41). Dvi istorinės „Pavasario balsų" giesmės – „Milžinų

1 pav. Pilkapis istorinio Sandrausiškės dvaro laukuose (Šiluvos seniūn., Raseinių r.).
T. Daugirdo piešinys 1887 m. rugpjūčio 22 d. žvalgomosios archeologinės išvykos aprašyme (Dowgird 1889: 284).

kapai“ ir „Senovės daina“ (= „Oi neverk, matušėle“) jungia Maironio kūrybą su didžiuoju istoriniu pasakojimu (Speičytė 2012: 81); Brigitos Speičytės žodžiais tariant, jų aiškinamasis kontekstas buvo dar 1886 m. parašyti „Apsakymai apie Lietuvos praeigą“, vėliau tapę „Lietuvos istorijos“ pagrindu (Apsakymai 1891).

Alfredas Bumblauskas, sekdamas Nerija Putinaite, Maironio kūrybą laiko alternatyva Jono Basanavičiaus didžiajam pasakojimui, pagal kurį visos lietuvių tautos nelaimės, jos kultūrinis ir civilizacinis žlugimas prasidėjo nuo susidūrimo su krikščioniškuoju pasauliu. Maironiui Lietuvos galybė yra Vytautas, todėl poeto budėjimo–užmigimo–atbudimo (atgimimo) kreivė yra savita: užmigimas prasideda ne krikštu, o Žygimanto Augusto mirtimi (Bumblauskas 2009: 23, 26, 29). Vasilijus Safronovas pagrįstai teigia, kad Maironio išdėstyta Lietuvos istorija (geriausiai žinomas trečiasis jos leidimas – Maironis 1906) laikytina ne alternatyviu, o pagrindiniu veikalu, kuris diegė Lietuvoje didįjį istorinį pasakojimą. Būtent šios istorijos buvo mokoma Rusijos imperijos okupuoto krašto pradinėse mokyklose, o nuo 1915 m. – ir Vokietijos imperijai priklausiusios Lietuvos pradinėse ir vidurinėse mokyklose (Safronovas 2011: 78).

Maironį netikslu būtų vadinti didžiojo istorinio pasakojimo kūrėju, tęsia V. Safronovas, nes jau iki jo buvo parašyta *savais* laikomų Lietuvos istorijos darbų: „Lietuviškojo didžiojo istorinio pasakojimo reikšmių sistemos formavimosi pradžią reikėtų sieti su Simono Daukanto istoriniais raštais, sykiu pripažįstant, kad didžiausią įtaką Lietuvoje įtvirtinant ir paskleidžiant šią reikšmių sistemą padarė Maironis“ (Safronovas 2011: 79).

Istoriniai S. Daukanto raštai – pagrindinis Maironio pasakojimo šaltinis, bet šių dviejų autorių požiūris į senąją religiją ir į krikščionybės vaidmenį lietuvių tautos gyvenime iš esmės skiriasi (tyrinėtojų apie tai jau rašyta, žr.: Zaborskaitė 1987: 51–55). Pradedant tirti padavimų apie miegančią lietuvių kariuomenę ir didžiojo istorinio pasakojimo sąveiką, svarbiau atsakyti į klausimą, apie kokius milžinų kapus savo kūryboje kalba Maironis.

2 pav. Archeologiniai radiniai – įmovinis kirvis ir žalvarinė lankinė segė iš Tautušių pilkapių vietos (Pagojukų seniūn., Raseinių r.), perduoti į Lietuvos nacionalinį muziejų. 2016 m.
V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

3 pav. Pilkapis istorinio Sandrausiškės dvaro laukuose, žvelgiant iš vakarų. 2017 m.
V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

Patikimą archeologinį gimtojo Maironio krašto paveikslą piešia žinios iš Plembergo dvarininko, archeologo ir muziejininko Tado Daugirdo dienoraščių, pradėtų rašyti 1881 m. sausio 1 d. (išsamiau žr. Dowgird 1881). Tampa aišku, kad XIX a. antroje pusėje apie Betygalą, Žaiginį ir Šiluvą buvo keli plokštiniai senovės žemaičių kapinynai, vadinami milžinų kapais (*Melžyn kapas, Melžynu kapej*), kuriuos T. Daugirdas kartais dar vadindavo pagonių kapais, o svarbiausia – dešimtys kapmilžiais (kačmilžiais, katmilžiais) vadinamų ir milžinų kapais laikomų I–IV a. pilkapių; jie priklausė Žemaitijos, Šiaurės Lietuvos ir Pietų Latvijos pilkapių sričiai. Vykstant iš Maironio tėviškės Bernotų į Raseinius pirmųjų mūsų eros amžių pilkapių būta Fliorencijos kaimo laukuose, į Vosyliškį vykta pro Tautušių pilkapius, atokiau čia dar būta Agelaičių, Zvėgių pilkapių; pakeliui į Šiluvą ir Šaukotą pilkapiai plytėjo Medingių, Vilkiškių, Rinkšelių ir Sandrausiškės laukuose (1 pav.).

Kaip parodė 1939 m. ardomų Sandrausiškės pilkapių tyrimai, atlikti vadovaujant Pranui Baleniūnui, mirusieji čia buvo laidojami nesudeginti, neretai – ąžuoliniuose išskobtuose karstuose, po kelis viename akmenų vainiku apjuostame pilkapyje, su gausiomis įkapėmis: įmoviniais kirviais, ietigaliais, antkaklėmis, apyrankėmis ir lankinėmis segėmis (Baleniūnas 1939; 2 pav.). Paminėtina, kad XX a. 7-ajame dešimtmetyje kraštotyrininkas Petras Jagminas po paskutiniųjų Sandrausiškės pilkapių nuotraukomis, dabar saugomomis Tytuvėnų regioninio parko direkcijoje, parašė Maironio eiles:

Aš norėčiau prikelti nors vieną senelį
Iš kapų milžinų
Ir išgirsti nors vieną, bet gyvą žodelį
Iš senųjų laikų...

Būtent su šios kultūros pilkapiais, plačiai paplitusiais baltų kraštuose, paprastai siejami padavimai apie milžiniško dydžio žmonių kaulus ir paslaptingus radinius, plg. „Daugelis kapų Lietuvoje ir Žemaitijoje yra vadinami milžinkapiais, ten randama didžiausių milžinų kaulų <...>. Tie kapai aplinkui apkrauti akmenimis, kasinėjant randama labai daug radinių <...>. Milžinai, kitaip tariant, lietuvių protėviai, buvo kariai, labai dažnai padavimuose jie turi savo vardus ir laikomi didvyriais“ (*Jest dużo mogił, nazwanych Milżinkapiej na Litwie i Żmujdzi, gdzie się mają znajdować ogromne kości olbrzymów... Mogiły te są z wierzchu obłożone kamieniami dokoła, bardzo obfite w wykopaliska... Milżinaj ci, przodkowie Litwinów, prowadzili wojny i bardzo często są bohaterami pod różnemi nazwami w podaniach* – Dowojna Sylwestrowicz 1894: 227–228).

Šių metų pradžioje apie jau minėtus Sandrausiškės pilkapius (3 pav.) išgirstas pasakojimas yra iš esmės tokio pat turinio:

> *Iš Vilkiškių, jau miręs tas žmogus yra, seniuks, jisai jau taip pasakojo, Vladas Taučas. Jisai dirbo tenai prieš karą, dirbo su juo [archeologas] iš Kauna, sako, su juo tenai kasinėjo senovės [kapus] ir, sakė, raden kažkokį, ar kirvuką raden, ten apyrankę raden.* | *I tie blauzdkauliai, jau tas sakė, Karčiauskis, sakė, stambus jau vyrs jisai buvo, tai, sako, atsigulė, tai ką tu! Saka ligi pusei beveik tie blauzdkauliai, ten milžinų kokie kapai ten, sako, buven, kieno ten buvo* (*P.* Edvardas Masiulis, 70 m., kilęs iš Milžavėnų k., Nemakščių seniūn.,

nuo 1984 m. gyvenantis Akmenės k., Šiluvos seniūn., Raseinių r. *U.* V. Vaitkevičius, talkinamas A. Buchaitės, R. Dumskio ir R. Tamulio).

Maironio milžinkapių samprata – „Jei kuomet krito karėje karvedis, tai į jo vietą skyrę kitą, o aną sudeginę ant malkinės, sukasdavo augsztus kapus. Vietą, kur buvo kova, laikė garbėje ir akmenimis aptverdavo; dabar tas vietas žmonės paprastai vadina „milžinų kapais“ (Apsakymai 1891: 22) – yra artima S. Daukantui, savo metu „Būde“ rašiusiam, kad karvedžių kapai buvo laikomi šventomis vietomis, neariami ir neardomi „dėl garbės ir amžinos minavonės tų vyrų, kurie savo narsybe ir kantrybe likusiesiems vientaučiams liuosybę išvadavo“ (Daukantas 1993: 179; plg. Speičytė 2012: 86). Šis pilkapiuose palaidotų laisvės kovotojų vaizdinys reikšmingas – pagrįstai galima manyti, kad jis rado atgarsį Maironio kūryboje. Nežiūrint to, jog 1871 m. Motiejus Valančius, o 1881 m. ir Jonas Basanavičius savo darbe „Apie senoves Lietuvos pylis“ piliakalnius jau laikė senovės lietuvių pilių ir kovų su kryžiuočiais vietomis (išsamiau žr.: Zabiela 2005: 7–8), žmonėse vyravo iš dalies gynybinių pylimų panašumu į pilkapius, iš dalies padavimais paremtas įsitikinimas, kad piliakalniuose palaidoti kovose kritę kariai.

Antai 1881 m. pradžioje T. Daugirdas savo archeologinės veiklos dienoraštyje piliakalnius Bažavalėje, Pagryžuvyje, Veliuonoje taip pat vadina ne kalnais (*góry*) ar apkasais (*okopy*), o pilkapiais (*kurhany*), plg.: „Gedimino kapas [pirmojo Veliuonos piliakalnio pavadinimas – V. V.] pačiame Veliuonos miestelyje, ant jo stūkso didelis pilkapis“ (*Gedyminówka (mogila Gedymina) w samym miasteczku Wielonie na który szczycie duzy kurhan* – Dowgird 1881: 3; 4 pav.). Po kiek laiko T. Daugirdas jau skirs supiltą kalną – piliakalnį Veliuonoje, nuo pilkapių, tačiau vis tiek vadins jį lietuvių kunigaikščio Gedimino kapu (Dowgird 1889: 380–382; plg.: Покровский 1899: 136, 1 išn.). Po penkiasdešimties ir daugiau metų užrašyti padavimai pasakoja, kad kitados iš turgaus pro Veliuonos piliakalnį namo važiuojantis ūkininkas prie vežimo išvydo stovintį „milžiną, senovės karį, geležiniais šarvais apsirėdžiusį ir senovės ginklais apsiginklavusį“. Páskui sekti pakviestas ūkininkas piliakalnio viduje pamatė miegančius Lietuvos kariuomenės karius:

> *Šaunūs vyrai sėdi ant žirgų, geležiniais šarvais ginkluoti nuo galvos ligi kojų. Jie sėdi nejudėdami ir miega, o jų žirgai stovi galvas nuleidę, kaip negyvi. Visur amžina tyla, kaip danguj. Nežinomasai, ūkininką požemin atvedusis karys, paėmęs trimitą, triskart sutrimitavo. Tik suskambėjo trimito balsas, tuojau nubudo miegančioji kariuomenė <...>. Vadas paklausė ūkininko: „O kam mumis šaukiate, ar jau šiandien Švento Jono diena?“ Ūkininkas sako: „Dar ne šiandien.“ „Švento Jono dieną, kai išgirsime šaukimą, mes kelsimės ir josime krašto vaduoti“, – tai pasakęs karys sėdo ant žirgo ir, davęs ženklą savo kariuomenei nurimti, vėl kartu su jais užmigo amžinu miegu.* (Buračas 2011: 408, 410; plg. „Seniau šnekėdau, ka Gediminu kariuomenė kalne miega. Kai ateis laikas, ji kils i eis kariaut, i visus nukariaus.“ – *P.* Ona Eimutienė, 53 m. iš Pakalniškių k.,

4 pav. Gedimino kapu vadinamas piliakalnis Veliuonoje (kairėje pusėje kapas – gynybinis piliakalnio pylimas), žvelgiant iš pietų. XX a. pradžia. L. Kšivickio nuotrauka. (LPA 2005: 237)

5 pav. Džiugo kapu vadinamas piliakalnis Telšių prieigose, žvelgiant iš šiaurės rytų. 2011 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

Veliuonos seniūn. *U.* R. Tamošiūnaitė-Merkienė 1958 m. – Kriščiūnas 2001: 1082).

Šie padavimai iš Veliuonos, be mažiausios abejonės, siejasi su dvasine Maironio, o ir vėliau juo sekusių Bernardo Brazdžionio, Salomėjos Nėries milžinų samprata (išsamiau žr.: Razauskas 2013: 14–15; Razauskas-Daukintas 2016: 36–38). Bet mums šioje vietoje dėmesį tenka nukreipti į Lietuvos piliakalniuose ir pilių požemiuose miegančią kariuomenę.

„KELSIMĖS IR EISIME VADUOTI KRAŠTO“

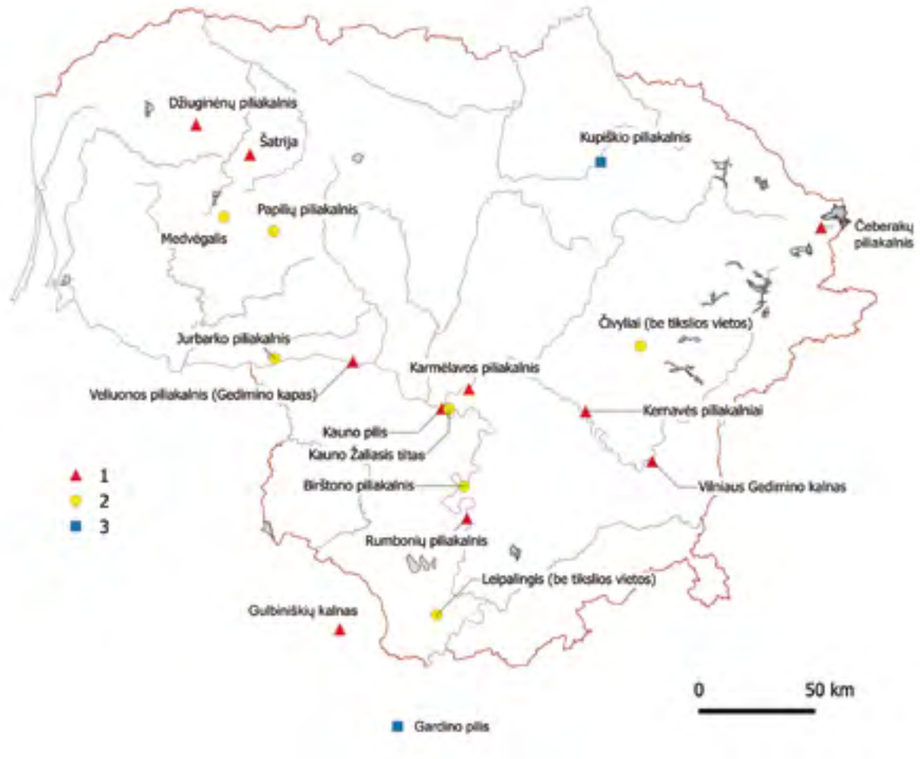
Ryšys tarp didžiojo istorinio pasakojimo ir ankstesnių padavimų apie Lietuvos piliakalnius pastebimas ne tik Veliuonoje. Jis dar akivaizdesnis Džiuginėnuose, kur jau nuo XIX a. vidurio rinkti ir skelbti padavimai apie milžiną Džiugą – Telšių įkūrėją; jo kapu buvo vadinamas piliakalnis (plg.: Dowgird 1889: 384–389; 5 pav.). Vėliau čia jau vaizduojami milžinai *su ginklais, su viskou, negyvi milžinai, bet kad bus kokia didele bieda Lietuvai, tad milžina kelsis* (*P.* Petronėlė Vakdarienė, 71 m., gyv. Alsėdžiuose, Plungės r. *U.* K. Viščinis 1974 m. – LTR 4636/98; plg. Žemės 1999: 83).

Kada ir kur išplito padavimai apie miegančią kariuomenę, kuri pažadinta eis vaduoti Lietuvos?

XIX a. antroje pusėje apie piliakalnius užrašytų padavimų skaičius sparčiai augo, tačiau senovės laikų kariuomenė, pėsti kariai ir raitija juose vaizduojami retai. Vyrauja šventosios ugnies ir aukojamų aukų, nugrimzdusių bažnyčių varpų arba žemėmis apneštų dvarų paveikslas; jų turtų drąsiausieji leidžiasi ieškoti per kalne esančias duris (skylę arba tunelį). Būdinga, kad požemiuose jie išvysta miegančią karalaitę arba kitą nelaimingą užkeiktąjį. Tokius ir panašius padavimus amžių sandūroje girdėjo Žemaitijos piliakalnių tyrinėtojai T. Daugirdas ir Liudvikas Kšivickis (plg. Krzywicki 1906: 12–31), 1894 m. skelbė Mečislovas Davainis-Silvestraitis „Žemaičių padavimų“ dvitomyje, o 1903 m. – J. Basanavičius tautosakos rinktinėje „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“. Būtent čia, tarp daugelio pasakojimų iš įvairių Lietuvos vietų, Viliaus Kalvaičio dėka ir iš Prūsijos Lietuvos, atrandame pirmąją iš sakmių apie nepaprastą kariuomenę.

Lietuvis kareivis nuo Ukmergės, tarnaujantis Liepojoje, sapne raginamas vykti į Kauną, kur netoli Žaliojo geležinkelio tilto per Nemuną darže esąs didelis akmuo, po juo – daug raktų. Atrakinęs duris jis rasiąs skrynią su „visos Lietuvos knygomis“, o už antrų durų – mergelę.

> *Tu manę pabučiuosi, tai mudu ir išeisiva vidurij' dienos, pasidarysiva moterystės stovio apžadus, paskui pasiimsiva dalies nematytai daug pinįgų, pataisytuveva visas Lietuvos bažnyčias ir dar mudviem liktu, o su kariumene atimsiva iš*

6 pav. Padavimų apie miegančią lietuvių kariuomenę paplitimas: 1) Mieganti kariuomenė, kuri pasiruošusi vaduoti Lietuvą nuo priešų; 2) Mieganti kariuomenė; 3) Trūksta tikslesnių duomenų. 2017 m. V. Vaitkevičiaus brėžinys.

> *maskolio visą Lietuvą: aš esmi Lietuvos karaliaus duktė užkeikta če su kariumene lig tai kartai. Dabar atėjo laikas man išeiti; jei padarysi šiteip, – sakanti ji, – atgis Lietuva, atgis...*

Nepasisekus išvaduoti , kaip vėliau paaiškėjo, „soste sėdinčios panos tarp svieto daugybės“, ji sapne atsisveikindama pasakiusi: „Po septynių metų aš vėl išeisiu ir maskolio valdžią pergalesiva“ (Iš gyvenimo 1903: 172–174).

Užrašymo metai nenurodyti, bet akivaizdu, kad veiksmas vyksta spaudos draudimo ir Katalikų bažnyčios Lietuvoje suvaržymo metais (beje, Žaliasis tiltas Kaune yra netoli nuo Jiesios piliakalnio, vadinamo Napoleono kalnu). Užgirietis, atsiuntęs J. Basanavičiui šią sakmę, remiantis Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos autoritetiniais įrašais, atsargiai gali būti tapatinamas su Konstantinu Jasiukaičiu – draudžiamos lietuviškos spaudos platintoju, rašytoju ir veikliu socialdemokratu nuo Linkuvos (išsamiau žr.: Kaluškevičius, Misius 2004: 183). Būtina pabrėžti, kad šis pasakojimas sukurtas ant senųjų sakmių pamato: kareivis sapnuoja užkeiktą karaliaus dukterį, kurią galįs išvaduoti ir vesti tik laikydamasis visų nurodytų sąlygų ir, suprantama, ją pabučiavęs.

1909 m. Lietuvių mokslo draugijos nario steigėjo kun. Juozapo Žiogo paskelbtame padavime apie Čeberakų piliakalnį prie Visagino vienas iš jame užmūrytų kareivių – kovotojų už tautos laisvę – jau esą „kišąs kardą pro duris“... (Žiogas 1909: 14). Tikslių žinių apie šių padavimų plitimą Lietuvoje per kitus tris dešimtmečius trūksta. Tačiau dėmesį atkreipia tai, kad daugelis Lietuvos Respublikos metais Kaune užrašytų sakmių apie pilies požemiuose esančios užkeiktos mergelės arba karalaitės, kartais dar vadinamos Gertrūda, vadavimą pasakoja, jog tai vyko prieš Pirmąjį pasaulinį karą, t. y. Rusijos okupacijos metais, plg.: „Apie 1882 arba 1883 metais buvusiam Kauno gubernatoriui ir vyskupui sapnavosi...“ (LTR 619/124), „Dar prieš Didįjį karą rusų kariuomenėje buvo vienas lietuvis, geras ir dievobaimingas žmogus. Tam kareiviui vieną kartą prisisapnavo nepažįstama panelė ir sako: „Eik į griuvėsius Kauno pilies ir kask. Rasi geležines duris, tas duris atidaryk – tada tavo Tėvynė bus laiminga...“ (*U.* A. Mugasaitė 1932 m. – LTR 407/38; plg.: Istoriniai 1949: 57–60, 63–65).

Padavimai apie piliakalniuose ir pilių požemiuose miegančią senovės lietuvių kariuomenę, jos žadinimą ir žadintojus buvo gerai žinomi Lietuvoje, daugiausiai Žemaitijoje ir Nemuno vidurupyje (žr.: Balys 2002: 205, Nr. 3595; 6 pav.). Kai kuriuos iš jų tyrinėtojai išgirdo ir paskelbė artėjant naujai Lietuvos istorijos dramai – sovietinei okupacijai. Taip manyti verčia nenuilstančio fotografo ir kraštotyrininko Balio Buračo atvejis.

B. Buračo lauko užrašų knygelės rodo, kad apie 1930–1932 m. jis jau tikrai žinojo padavimus apie miegančią lietuvių kariuomenę (plg. LTR 4915/33), tačiau šių pasakojimų skelbimo ėmėsi tik Antrojo pasaulinio karo išvakarėse. Beje, pasakojimą apie Alytaus krašte esantį Rumbonių piliakalnį B. Buračas pabaigė žodžiais: „Niekas nepastebėjo, kada prisikėlė Dainavos šalies kariai, bet seni seneliai mano, kad jie tikrai yra padėję mums iškovoti nepriklausomybę ir laisvę. Kaip padavimas sako, kada reikės, jie mums ir vėl padės“ (1939a). Karui jau prasidėjus, buvo paskelbtas naujas B. Buračo straipsnis, pavadinimu „Pabudo piliakalniuose miegojusi kariuomenė“, ir jame skamba tokie padavimo apie Šatriją žodžiai: „Jie laukia, kada išgirs balsą ar gaus raštą, šaukiantį vaduoti savo kraštą. Sako, kai reikės, jie vėl atbus, išvarė kryžiuočius, ruskius, vokiečius, išvys ir lenkus nelabus“ (1939b; plg.: Buračas 1944).

Spėjimą, kad padavimai apie pabudusią senovės lietuvių kariuomenę atgyja ir jų reikšmė išauga sunkiais Lietuvai metais, grindžia 2015 m. pavasarį įvykę šių eilučių autoriaus pokalbiai su į devintą dešimtį įkopusia žemaite Adele Milašiūte-Urbikiene (Vidmantiene); ji gimė ir gyveno Laukuvos seniūnijos Trumpainių kaime, prie senkapių (7 pav.). Per 1991 m. sausio įvykius ar po jų, A. Urbikienė tiksliai pasakyti negali, ji susapnavo sapną, kurį šiandien vadina *apsireiškėmu*:

> *Atsikielė iš kapokų [= senkapių] 40 vyrų longoutas lininiais marškinės, nu žinā, linai mielėnas dažyti luomiukas, tokėj kap senuovie, baltė marškėnė, kelnės, neprisimenu, bet platės, tuos ne naktėnės, [o] pakolėnės, kap dieviejė vasarą, ir vėsė keturiasdešimt, nežėnau, neskaičiavau keik, bet polks (žinuojau, ka 40) atsikielė i nuejė kap... į vasaros, į rytmečius. Kor saulė į vasarą. Nieka nesakė, nieka nebijuojė, tuokėj vėsė stambūs, vėsė lygė, ir i tuo posė nuejė... Džiaugiaus kažkuo, ka atsikielė. I daugiau tep nesapnavau, ir nieks nesivaidena. [Klausiama Adelė dar pridūrė]: Nepažįstami visi, iš senų laikų, uniformuoti, neginkluoti, bet sakau, vėsė vasarėška apsiriedė, lininiais drabužiais. Aukštė vyrā, veina omžiaus, vėsė kap viens. Būrelis vienas toks, be jokio vado. Ka atsikielė, pagalvuojau, ka bus gerā.* (LTR cd 1400)

Pabrėžtina, kad tam tikru mastu padavimai apie lietuvių kariuomenę, kuri atėjus laikui kelsis ir išvaduos Lietuvą, buvo pasakojami ir tautosakos rinkėjų drąsiai užrašomi per visą antrąją sovietinę okupaciją. Pavyzdžiui, 1946 m. Pranė Dundulienė tokį padavimą užrašė gimtajame Pilypų kaime, netoli Švenčionių:

> *Vokiečių okupacijos metais Velykos buvo Šv. Morkaus dieną. Žmonės laikė tai labai nepaprastu dalyku, žadančiu įvairių stebuklų. Visoje Švenčionių apyl[inkėje] kalbėjo žmonės, kad tais metais atsiras stebuklinga kariuomenė, kuri*

7 pav. Trumpainiai, Laukuvos seniūn., Šilalės r.: senoji Milašių sodyba (kairėje) ir senkapiai, kartais dar vadinami Šventąja žeme (dešinėje), žvelgiant iš vakarų. 2015 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

8 pav. Reginys nuo Gulbiniškių kalno (Suvalkų vaivadija, Lenkija). 2008 m.
V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

išlaisvins kraštą nuo okupantų priespaudos. Toji kariuomenė yra užkeikta Vilniuje, Gedimino kalno pilyje ir kituose Lietuvos senovės piliakalniuose. Velykų dieną ta kariuomenė pabus ir ruošis žygiui prieš priešą, kurį ir išvys iš mūsų krašto. (LTR 2566/9; cit. pagal: LPTK)

1957 m. Punske buvo užrašytas padavimas apie Gulbiniškių kalną – vieną iš reikšmingiausių šio krašto vietų (8 pav.). Pasakota, kad kalno požemyje iki šiol gyvena „kariai lietuviai, jų kunigaikštis ir laukia meto, kada reikės Tėvynę ginti“ (*P.* Vladas Kuprevičius, apie 60 m. *U.* P. Savickas – LTR 3057/41). 1961 m. Jurgis Dovydaitis iš molėtiškio Adomo Siciūno užrašė šį skambų padavimą:

> *Būdavo kalba seniau, kad prieš pabaigą pasaulio Švento Kazimiero kareiviai guli miega Zomki* [= Gedimino pilyje] *prie Katedros ir jie pasikels, ir kariaus, ir nukariaus visus priešus. Ir bus Lietuva galinga, turės savo kariuomenę ir savo visą valią, savo karalystę. Tada lietuviai gyvens laimingi be jokių prispaudimų.* (Pateikėjo pastaba: „Kai girdėjau, turėjau 5–6 metus.“ – LTR 4673/91)

GEDIMINO KALNE MIEGANTI ŠV. KAZIMIERO KARIUOMENĖ

Atskleidus istorines padavimų apie miegančią kariuomenę atsiradimo ir gyvavimo aplinkybes Lietuvoje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, nelieka abejonės, kad vėlesnius pasakojimus veikė Vilniaus netektis, pastangos Lenkijos okupacijos sąlygomis krašte išsaugoti lietuvių kalbą, švietimą, kultūrą, religiją ir, žinoma, siekis atgauti sostinę. Pavyzdžiui, 1937 m. vienas iš dešimties pirmųjų Lietuvos kariuomenės savanorių Stasys Butkus, prisimindamas, kaip 1919 m. sausio 1-ąją jis stovėjo sargyboje prie ką tik Gedimino pilyje iškeltos Lietuvos vėliavos, rašė:

> *Pamatęs prieš save pilies griuvėsius, atsiminiau senių pasakojimus. Pažiūrėjau į ginkluotą save, savo draugus sargybinius ir nuo kalno pažvelgiau į kareivines. Pasidarė nepaprastai malonu. „Štai kur toji užkeikta kariuomenė, apie kurią tėvai pasakojo. Ji jau keliasi. Tai mes vergais gimę, laisvės nematę, atsikėlėme lyg iš burtų pasaulio!“ – pamaniau. Gražiai plėvesuojanti pilies bokšte Trispalvė vėliava man atrodė toji užburta pasakų karalaitė, kurios mes, savanoriai, susirinkome išvaduoti. Pajutau savyje nepaprastą pasididžiavimą. Draugai, jų išvaizda, atrodė ne šių dienų kariai. Lyg būtų iš piliakalnių atsikėlę.* (Savanorių 1937: 6)

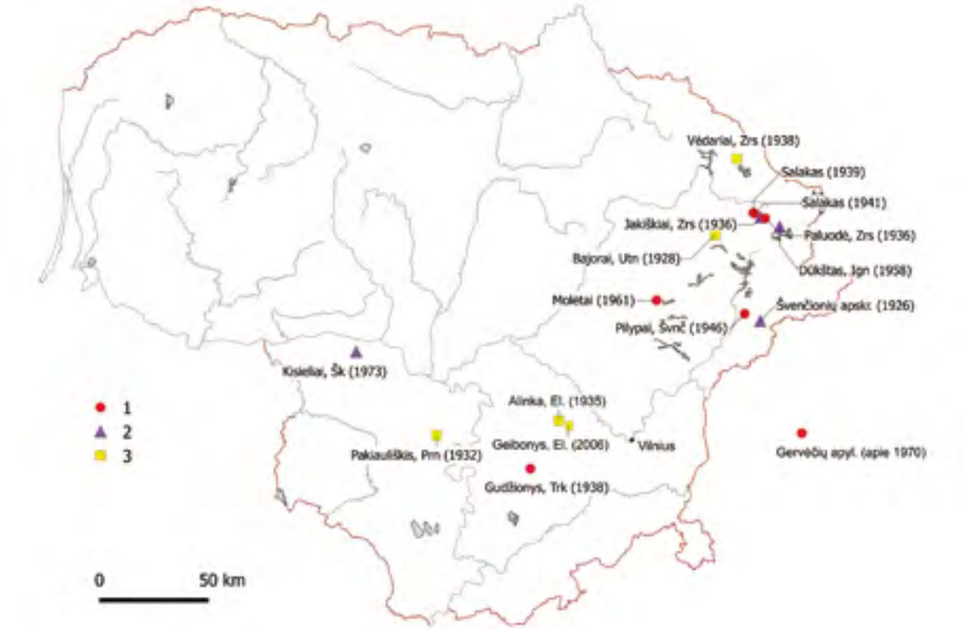
Šv. Kazimieras padavimuose miegančios lietuvių kariuomenės priešakyje yra ryškus Rytų ir iš dalies Pietų Lietuvoje paplitusių pasakojimų bruožas (9 pav.). Be mažiausios abejonės, tam įtakos turėjo Vilniaus vyskupijoje giliai įsišaknijęs šv. Kazimiero kultas ir nuo 1927 m. Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte veikusios Šv. Kazimiero draugijos lietuviams šviesti skyriai (plg.: Alekna 1927: 30; Kviklys 1964: 681, 707, 717 ir kt.). Atskirai paminėtina, kad Gedimino pilies kalnas stūkso pačioje Šv. Kazimiero koplyčios kaimynystėje.

Švento Kazimiero vaizdinys padavimuose apie miegančią lietuvių kariuomenę su nuoroda į Vilniaus Gedimino pilies kalną (10 pav.) ir be jos, yra sudėtingas ir daugiaplanis. Šie pasakojimai dažnai primena padavimus iš kitų Lietuvos vietų: Gedimino kalne esą užkeikti žmonės ir arkliai, miegančios kariuomenės kariams koks nors žmogus veža parduoti šieno arba rūpinasi jiems nupirkti avižų (išsamiau žr.: Žemės 1999: 12–15); pabaigoje dažnai kartojasi jau žinomas pažadas: „Ir kai bus Lietuvai pavajus rimtas, tai šventas Kazimieras su savo kariuomene atsikels“ (*P.* Vladas Būga, 38 m., gyv. Salake, „mokyklos nelankęs, mažai raštingas“. *U.* E. Rūkštelytė 1941 m. – LTR 2416/6). Savitas šių padavimų bruožas – sąlygos ir aplinkybės, į kurias atsižvelgus galima pažadinti miegantį kariaunos vadą – karalaitį Kazimierą.

Miegodama kariuomenė, Algirdo Juliaus Greimo žodžiais tariant, gyvena kitonišką gyvenimą, kuris iš esmės nesiskiria nuo mirusiųjų (išsamiau žr. Greimas 1990: 161). Miegančiųjų žadinimas, jų vadavimas ir sugrąžinimas į gyvųjų tarpą yra nepaprastas. Šie veiksmai prilygsta apeigai ir kaip tik apie tai pasakojama. Maldos arba šūviai – tai ženklas, karalaičiui adresuotas kvietimas ir prašymas keltis, apginti Lietuvą (rečiau Lietuvą ir Lenkiją) nuo priešų, plg.:

> *Šv. Kazimieras kai sirgo, tai pasakė savo saugotojam, kad ištikus Lietuvą ir Lenkiją nelaimėm nuo priešų, žada keltis ir apgint. Liepė arba ateit ant kapo ir melstis, arba vadam (lietuvių ir lenkų) sudėjus kryžiavai – šaut. Tai jis kelsis ir apgins abi šalis. Bet buvęs koks lenkmetis, atgal 100 metų, tai lenkai ėjo ir prikėlė – sudėję kryžiavai šautuvus šovė. Šv. Kazimieras atsikėlęs apžiūrėjo visą teisybę ir pasakė: „Lankų žemėj nėr teisybės“ (žmonės juos vadina lenkais, tik Šv. Kazimieras pavadinęs lankais). Nieko nedarė* [šv. Kazimieras], *apsisuko ir nuėjo į karstą.* (Pasakotojas sako, kad lietuviai nepamirštų jį reikale prikelt) (*P.* Jurgis Barauskas iš Pakiauliškio k., Šilavoto vls., „nuo senio Slavinsko apie 90 m. girdėjo prieš 14 metų“. *U.* V. Kulbokas 1937 m. – LTR 372/76).

S. Daukanto istoriniuose raštuose ir Maironio kūryboje, kuri priklauso didžiojo istorinio pasakojimo laukui, jau buvo pastebėtas senovės lietuvių kariuomenės ryšys su dievu Perkūnu (išsamiau žr.: Razauskas 2013: 12–13;

9 pav. Padavimų apie Gedimino pilies kalne miegančią kariuomenę paplitimas ir jų užrašymo metai:
1) Šv. Kazimiero kariuomenė, pasiruošusi vaduoti Lietuvą nuo priešų; 2) Gedimino kalne mieganti kariuomenė;
3) Padavimai apie šv. Kazimierą ir jo kariuomenę kitose vietovėse arba be tikslesnės vietos. 2017 m. V. Vaitkevičius brėžinys.

10 pav. Gedimino pilies kalnas, žvelgiant iš vakarų. 2008 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

Razauskas-Daukintas 2016: 26–29). Nuostabą kelia tai, kad pasakojimuose apie šv. Kazimierą jis dar akivaizdesnis – *kryžiava* ugnis ne tik prikelia šv. Kazimierą iš karsto, bet sunkiausiomis akimirkomis prišaukia Perkūną. Su jo pagalba lietuvių kariuomenė įveikianti priešus. Kartais pasakojama, kad pažadintas Perkūnas sukelia sumaištį priešininkų gretose ir šie apsuktomis galvomis rūke ima šaudyti vienas į kitą:

> *Kaip švedai užplūdo Lietuvą, jie labai skriaudė žmones. Ypatingai kankindavo žiauriai moteris ir vaikus. Moterims nupjaustydavo krūtis, vaikus sustatydavo prie sienos ir suolu prispaudę uždusindavo. Vieną kartą, bemiegant lietuvių jenarolui* [= generolui], *pasirodė sapne angelas ir liepė jam keltis, prikelti savo kariuomenę ir pradėti šaudyti į švedus kryžiava ugnim. Jenarolas pradžioj nenorėjo tikėti, bet angelas ir antrą, ir trečią kartą liepė keltis. Pagaliau neiškentęs jenarolas atsikėlė, prikėlė savo kariuomenę ir pradėjo šaudyti kryžiava ugnim. Vos tik jie pradėjo kryžiavai šaudyti, kaip staiga pradėjo trankyti perkūnas į švedus. Ilgai dar laikėsi švedai, bet matydami, kad vis tiek neatsilaikys prieš lietuvius, pasileido bėgti, prisiegdami niekuomet negrįžti į Lietuvą.* (*P.* Ignas Senūta, 82 m., gyv. Klabinių k., Alytaus vls., „beraštis; yra draugavęs su vienu raganium Naujaliu, buvęs du kartu Amerikoj“. *U.* V. Bardzilauskas 1936 m. – LTR 865/147).

Ryšys tarp *kryžiavos* ugnies ir Perkūno akivaizdus. Pirma, Perkūnas yra puikus šaunamųjų ginklų žinovas, medžiotojas ir karys. Žemėje randami titnaginiai įtveriamieji ir akmeniniai kirveliai su skyle kotui – tai Perkūno kulkos, paleistos įkandin besišlaistančio žemės išteklių, požemio ir mirusiųjų pasaulio valdovo Velino, arba Velnio. Antra, Perkūnas moka žaibuoti kryželiu, kryžiškai, kryžmiškai arba kryžkryžiais, ir tokia perkūnija esanti ypač pavojinga: *Kai kada žaibai kryžkryžiais supliek, tai tada perkūns tuoj spir...* (Šiaurės 1975: 280), *Trenkdamas sumeta žaibā kryžiškā. Kryžių, kryžmą padara, trenk...* (Plateliai, LTR 6448/505), *Žaibas būna dviejų rūšių: storas, platus – tas nepavojingas, o po griausmui būna plonutukas kaip kryželis – to reikia žegnotis...* (Brėslauja, LIIR ES 44/55).

Šaudymas *kryžiavai* yra ypatingas, didžiausias lietuvių kariuomenės globėjo, nepaprasto jos pagalbininko Perkūno ginklas (plg.: Beresnevičius 1992: 45–47; Vaitkevičius 2008: 53–56), bet mūsų padavimai jį vaizduoja jau šv. Kazimiero rankose.

Gyvas būdamas Lenkijos karalius ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero Jogailaičio sūnus Kazimieras (1458–1484) karinėmis pergalėmis neišgarsėjo, tačiau po mirties, 1518 ir 1519 m. padėjo Polocko apylinkėse, prie Dauguvos, lietuvių kariams, kovojantiems su Maskvos kariuomene:

> *Kai, ilgai ieškoję brastos ir jos neradę,* [Polocko vaivada Petras Goštautas ir Jonas Boratinskis – V. V.] *neteko vilties įveikti upės tėkmę, nes niekur nesimatė vietinio žmogaus, galinčio pervesti, staiga priešais vėliavas sustojo jaunas raitelis ant balto žirgo, apsiginklavęs žėrinčiais ginklais ir apsivilkęs baltais drabužiais; kreipęsis į karius, jis paragino juos leistis jam iš paskos ir anksčiau jų nepastebėta brasta patraukė į kitą krantą. Kai persikėlė per upę, jaunikaitis staiga dingo, tačiau iš visokiausių ženklų visi suprato, jog tai buvo Šv. Kazimieras, Lenkijos bei Lietuvos kunigaikštis. Kariai nelyginant audra užgriuvo stovykloje ramiai poilsiaujančius priešus ir visus netikėtai kilusiose grumtynėse sunaikino.* (Vijūkas-Kojelavičius 1988: 638; plg. Čiurinskas 2003: 287–289)

1602 m., t. y. dar nepraėjus šimtmečiui po šių įvykių, Kazimieras buvo paskelbtas šventuoju ir tapo Lietuvos kariuomenės globėju taip pat, kaip tokią vietą Lenkijoje užimantys šv. Vaitiekus (Adalbertas) (apie 956–1079) ir šv. Stanislovas (apie 1030–1079).

Tačiau taip padėtį matė tik katalikiškoji Lietuvos dalis, kas kita kalbant apie protestantus. Aukštinant didžiojo Lietuvos etmono Mikalojaus Radvilos Rudojo (1512–1584) žygius Jono Radvano „Radviliadoje“ (išspausdinta 1592 m.), pasakojama ir apie 1564 m. pergalę prie Ulos. Šiose kautynėse Lietuvos kariuomenė sumušė kelis kartus gausesnius Petro Šuiskio vedamus Maskvos pulkus. Įsimintiniausia poemos vieta, kurioje pasakojama apie Ulos mūšio išvakarėse Mikalojui Radvilai sapne pasirodžiusią Vytauto vėlę. Didysis kunigaikštis buvo regimas toks, koks buvęs po pergalingo Žalgirio mūšio, į Lietuvą sugrįžęs su grobiu:

Saulė rytoj pamatys laukuose maskviškių lavonus.
O, kaip man kaulams tada bus saldu ir lengva ilsėtis,
kaip prie manosios garbės ir šlovingos jūsų senolių
dvasios ir pergalių dar prisidės ir jūsų narsumas!

Štai kas svarbu: nugalėk! Ir tada nepažįstantis kapo
gandas tave po mirties per ilgus šimtmečius garsins.
Ženk, kur žindyvė Drąsa tau rodo, ir vykdyk, ką dirbti
liepia ji garbei tėvų ir lietuvių istorijos labui!"

Šitokiais žodžiais karan kunigaikštį Vytautas kėlė.
Karvedžiui gilūs miegai išsilaksto, jis kelias ir ankstų
rytmetį tokia malda į žvaigždėtą dangų prabyla <...>

Siųsdamas ženklą, kad jo malda palankiai išklausyta,
Tėvas sugriaudė danguj ir sudrebino visą Olimpą,
o Visata gausdama sidabro žvaigždynus supurtė.
Tik nebijok! (Radvanas 1997: 151–157)

Giedrės Mickūnaitės tyrinėjimai atskleidė Vytauto Didžiojo – talentingo karvedžio – vaizdinį, kuris po kunigaikščio mirties gyvavo Lietuvos ir Lenkijos valdovų tarpe, plačiame diduomenės rate. Be gausių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės literatūrinių kūrinių, kitų tiesioginių ir netiesioginių šio vaizdinio atspindžių, minėtinas 1565 m. Vilniaus arsenalo inventorius. Jame tarp ginklų, perduotų į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasienio pilis, yra minima ir Vytauto vardu pavadinta patranka, ant kurios buvo išliedintas įrašas: „Aš esu Vytautas, Vytauto vardu pavadinta / Žiūrėk, kaip dreba bokštai ir griūna tvirtovės“ (*Sum Vitoldus ego, Vitoldi ex nomine dictus / Concution turres moenia sterno, caue*). Taigi, tęsia G. Mickūnaitė, Vytauto karinė galia po jo mirties virto emblema, su jo vardu, tarsi burtažodžiu, buvo siekiama pergalių karo lauke (Mickūnaitė 2008: 203–204).

Sakytinėje lietuvių tradicijoje Vytauto Didžiojo pėdsakai iki šiol nėra sistemingai tyrinėti, bet jie akivaizdūs Trakų karaimų ir totorių kultūroje. Vytautas karaimų namuose iki šiol užima ypatingą vietą, o istoriniai asmenybės bruožai susilieja su mitinio veikėjo būdu (plg.: Leparskienė 2016: 170–177). Žemaitijoje žinomi keli ąžuolai, kuriuos esą buvo pasodinęs arba jų paunksmėje pietavo, ilsėjosi Vytautas Didysis (išsamiau žr.: Vaitkevičius 1998: 357, 617–618). Yra tam tikro pagrindo manyti, kad Vytautą padavimuose ir sakmėse vėliau keitė Didžiosios armijos karvedys Napoleonas. Pavyzdžiui, Vidurio Baltarusijoje iš istorinių dokumentų žinomi ir iš gyvosios kalbos užfiksuoti vietovardžiai: Vytauto brasta (*Витольдов Брод*), Vytauto kelias (*Вimаутава дарога*), Vytauto tiltas (*Bimay Мост*), taip pat Vytauto ąžuolas, Vytauto akmuo ir kiti rodo, jog tam tikromis aplinkybėmis Vytauto Didžiojo atmintis yra išsaugoma, su jo vardu siejami kariniai žygiai ir tikrai ar tariamai atlikti dideli darbai (išsamiau žr. Гурская 2005).

Ypač dėmesį patraukia viena iš baltarusių sakmių, užrašytų dar XIX a., kuri labai primena pasakojimus apie kape miegantį šv. Kazimierą. Tikėta, kad ištikus bėdai Vytautą taip pat galima prikelti. Skirtumas tik tas, jog šv. Kazimierą reikią žadinti *kryžiava* ugnimi, o Vytautą – pučiamųjų instrumentų muzika. Pažymėtina, kad tas pats žodis *духавы* baltarusių kalboje reiškia ir pučiamųjų orkestrą (*духавы аркестр*), ir šaunamąjį ginklą (*духавая стрэльба*):

> *Prisiekė Lenkija Vytautui. Jis jų labai žiūrėjo. Pajutęs mirtį, surinko savo pulkininkus ir generolus, mažus ir senus, tarė: „Vaikai, jaučiu*

artėjančią mirtį. Mirsiu, grokite tol, kol mane palaidos, kol žeme užbers. Jeigu jus, Lenkiją, kas skriaus, tai užgrokite ant mano kapo. Aš ateisiu į pagalbą.“ Praėjo kiek laiko, išrinko naują karalių. Staiga šovė įpėdiniams mintis – argi gali būti, kad Vytautas iš mirusiųjų prisikeltų! Surinko pūtikus, nuėjo prie karaliaus kapo, pas Vytautą. Užgrojo. Prisikėlė Vytautas: „Kodėl mane pažadinote? Kas jus skriaudžia?“ Jam atsako: „Vytautai, karaliau, mūsų niekas neskriaudžia. Svarstėme, ar tiesa, Tu sakei, kad gali prisikelti.“ „Na, mano vaikai, nepykite. Jūs man kitame pasaulyje neduodate ramybės, tai būkite prakeikti, per amžius neturėkite ramybės!“ Nuo to laiko Lenkijoje prasidėję sukilimai. (Легенды 2005: 242–243)

APIBENDRINIMAS IR IŠVADOS

Sutelktas, archeologijos, istorijos ir tautosakos duomenimis paremtas tyrimas rodo, kad padavimai apie Lietuvos pilkapiuose ir piliakalniuose, kitaip tariant, milžinų kapuose, miegančius senovės karius – laisvės kovotojus, veikė S. Daukantą, o XIX a. pabaigoje – Maironio kuriamą ir plėtojamą didįjį istorinį pasakojimą. Pabrėžtina, kad šios sąveikos būta abipusės, nes labai greitai jau didysis istorinis pasakojimas darė įtaką padavimams apie piliakalnius ir pilis. Tada net užkeiktos požemių karalaitės imtos vaizduoti kartu su didelėmis ir galingomis kariuomenėmis, kurios galinčios iškovoti Tėvynės laisvę ir nepriklausomybę.

Padavimai apie piliakalniuose ir pilių požemiuose miegančią, bundančią ir jau pabudusią senovės lietuvių kariuomenę gyvavo iš esmės kaip didžiojo istorinio pasakojimo dalis, jų reikšmė išaugdavo istorinių išbandymų metais. Tarp Lenkijos okupuoto Vilniaus krašto gyventojų, taip pat kitose Rytų ir Pietų Lietuvos vietovėse paplito Gedimino kalne Vilniuje miegančios kariuomenės vaizdinys. Savitas šių padavimų, kurie buvo pasakojami iki pat XX a. antros pusės, bruožas – šv. Kazimieras miegančios kariuomenės priešakyje. Matyt, tam įtakos turėjo ir giliai Vilniaus vyskupijoje įsišakniję šv. Kazimiero kultas bei Šv. Kazimiero lietuvių švietimo draugijos veikla.

Atsižvelgiant į tai, kad padavimuose šv. Kazimieras yra žadinamas *kryžiava* ugnimi – ypatingu ir didžiausiu Perkūno ginklu, manytina, jog karvedžio ir nepaprasto Lietuvos kariuomenės pagalbininko vaidmenį šv. Kazimieras kitados perėmė iš senovės lietuvių dievo Perkūno. Yra pagrindo spėti, kad protestantiškoji Lietuvos visuomenės dalis tuo pačiu metu Perkūno vietoje matė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės galybės kūrėją Vytautą Didįjį.

ŠALTINIAI:

LIIR = Lietuvos istorijos instituto Rankraštynas
LIIR ES = Lietuvos istorijos instituto Rankraštyne saugomi Etnologijos skyriaus rinkiniai
LPTK = Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas, sudarytas B. Kerbelytės, Lietuvių literatūros ir tautosakos institute
LTR = Lietuvių tautosakos rankraštynas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute
VUB = Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

LITERATŪRA:

Alekna 1927 = Antanas Alekna. *Šventas Kazimieras karalaitis*. Kaunas: Šv. Kazimiero d-ja, 1927.

Apsakymai 1891 = *Apsakymai apie Lietuvos praeiga*. Paraszė Stanyslovas Zanavykas 1886. Tilžė: O. v. Mauderodė, 1891.

Baleniūnas 1939 = Pranas Baleniūnas. *Kelmynų, Rinkšelių ir Sandrausiškės pilkapiai*. 1939 m. tyrinėjimai. LIIR f. 1–237.

Balys 2002 = Jonas Balys. Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas. Iš: *Raštai* / 3. Parengė R. Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 2–223.

Beresnevičius 1992 = Gintaras Beresnevičius. Baltiškų simbolių dinamika. Iš: *Senovės baltų simboliai*. Vilnius: Academia, 1992, p. 42–55.

Bumblauskas 2009 = Alfredas Bumblauskas. Lietuvos didieji istoriniai pasakojimai ir Vilniaus paveldas. Iš: *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 15–47.

Buračas 1939a = Balys Buračas. Užburto piliakalnio kariuomenė. Iš: *Žiburėlis*, 1939, Nr. 3, p. 38–39.

Buračas 1939b = Balys Buračas. Pabudo piliakalniuose miegojusi kariuomenė. Iš: *Ūkininko patarėjas*, 1939 m. gruodžio 7 d. (Nr. 49), p. 5.

Buračas 1944 = Balys Buračas. Lietuviškos žemės balsas. Iš: *Lietuviai*, 1944 m. balandžio 30 d. (Nr. 31–32), p. 8. (Pagal: Balys Buračas. *Pasakojimai ir padavimai*. Sudarė A. Degutis ir V. Jankauskas. Vilnius: Mintis, 1996, p. 163–166).

Buračas 2011 = Balys Buračas. *Lietuvos piliakalniai*. Sudarytojas G. Grižas. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2011.

Čiurinskas 2003 = Mintautas Čiurinskas. *Šv. Kazimiero gyvenimo ir kulto šaltiniai*. Vilnius: Aidai, 2003.

Daukantas 1993 = Simonas Daukantas. *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*. Parengė B. Vanagienė. Vilnius: Ethnos, 1993.

Dowgird 1881 = Tadeusz Dowgird. *Dziennik badań archeologicznych od 1.I.1881 do 1.I.1888*. VUB f. 1–397.

Dowgird 1889 = Tadeusz Dowgird. Piłkalnie. O dwóch mogiłach książęcych z czasów przedhistorycznych na Żmujdzi. Iš: *Wisła*, 1889, t. 3, zesz. 2, p. 380–3*89.

Dowojna Sylwestrowicz 1894 = Mieczysław Dowojna Sylwestrowicz. *Podania Żmudzkie* / 1. Warszawa: Księgarnia M. Arcta, 1894.

Greimas 1990 = Algirdas Julius Greimas. *Tautos praeities beieškant. Apie dievus ir žmones*. Vilnius–Chicago: A. Mackaus knygų leidimo fondas; Mokslas, 1990.

Istoriniai 1949 = *Istoriniai padavimai*. Spaudai paruošė J. Balys. Chicago: Lietuvių katalikų spaudos draugija, 1949.

Iš gyvenimo 1903 = *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*. Surinko J. Basanavičius. Chicago, Ill: Lietuva, 1903.

Kaluškevičius, Misius 2004 = Benjaminas Kaluškevičius, Kazys Misius. *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 2004.

Kerbelytė 1970 = Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių liaudies padavimai*. Vilnius: Vaga, 1970.

Kriščiūnas 2001 = Povilas Kriščiūnas. Veliuoniškių porinimai. Iš: *Veliuona*. Vyr. red. V. Girininkienė. Vilnius: Versmė, 2001, p. 1051–1085.

Krzywicki 1906 = Ludwik Krzywicki. *Żmudź starożytna. Dawni Żmudzini i ich warownie*. Warszawa: Nakład księgarni naukowej, 1906.

Kviklys 1964 = Bronius Kviklys. *Mūsų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai* / 1. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1964.

Leparskienė 2016 = Lina Leparskienė. *Trakų lokalinio pasaulio refleksijos žmonių pasakojimuose*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, filologija (04 H). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.

LPA 2005 = *Lietuvos piliakalniai. Atlasas* / 1. Sudarytojai Z. Baubonis ir G. Zabiela. Vilnius: Krašto apsaugos ministerija, Kultūros vertybių apsaugos departamentas, VšĮ Kultūros paveldo išsaugojimo pajėgos, 2005.

Maironis 1906 = Maironis. *Lietuvos istorija su kunigaikščių paveikslais ir žemlapiu*. Petropilis, 1906.

Mickūnaitė 2008 = Giedrė Mickūnaitė. *Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008.

Radvanas 1997 = Jonas Radvanas. *Radviliada*. Parengė ir vertė S. Narbutas. Vilnius: Vaga, 1997.

Razauskas 2013 = Dainius Razauskas. Maironis ir senoji tradicija. Iš: *Liaudies kultūra*, 2013, Nr. 2, p. 11–25.

Razauskas-Daukintas 2016 = Dainius Razauskas-Daukintas. *Maironis. Praamžės tradicijos dainius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.

Safronovas 2011 = Vasilijus Safronovas. Bandymas formuoti alternatyvą: lietuviškojo didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Prūsijos Lietuvoje XIX–XX amžių sandūroje. Iš: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2011, t. XXIII, p. 69–103.

Savanorių 1937 = *Savanorių žygiai. Nepriklausomybės karų atsiminimai* / 1. Sudarytojas P. Ruseckas. Kaunas: Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjunga, 1937.

Speičytė 2012 = Brigita Speičytė. *Anapus ribos. Maironis ir istorinė Lietuva*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012.

Šiaurės 1975 = *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*. Surinko M. Slančiauskas. Parengė N. Vėlius ir A. Seselskytė. Vilnius: Vaga, 1975.

Vaitkevičius 1998 = Vykintas Vaitkevičius. *Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 1998.

Vaitkevičius 2008 = Vykintas Vaitkevičius. Perkūnakiemio mitų pėdsakais. Iš: *Tautosakos darbai*, 2008, t. XXXVI, p. 51–63.

Vijūkas-Kojelavičius 1988 = Albertas Vijūkas-Kojelavičius. *Lietuvos istorija*. Įvadą ir paaiškinimus parašė J. Jurginis. Vilnius: Vaga, 1988.

Vitkūnas 2016 = Manvydas Vitkūnas. Kovos Lietuvos istorinėje atmintyje: piliakalniai kaip „atminties vieta“. Iš: *Karo archyvas*, 2016, t. XXXI, p. 274–325.

Zabiela 2005 = Gintautas Zabiela. Piliakalniai – seniausieji Lietuvos gynybiniai įtvirtinimai. Iš: *Lietuvos piliakalniai. Atlasas* / 1. Sudarytojai Z. Baubonis ir G. Zabiela. Vilnius: Krašto apsaugos ministerija, Kultūros vertybių apsaugos departamentas, VšĮ Kultūros paveldo išsaugojimo pajėgos, 2005, p. 4–21.

Zaborskaitė 1987 = Vanda Zaborskaitė. *Maironis*. Vilnius: Vaga, 1987.

Žemės 1999 = *Žemės atmintis. Lietuvių liaudies padavimai*. Parengė B. Kerbelytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999.

Žiogas 1909 = Juozapas Žiogas. Archaiologiški tyrinėjimai Gaidės apylinkėje. Vilnius: M. Kuktos spaustuvė, 1909. (Atspausta iš: *Lietuvių tauta*, 1909, kn. 1, d. 3, p. 313–333).

Гурская 2005 = Юлия Гурская. Образ князя Витовта в народной культуре белорусов. Iš: *Tautosakos darbai*, 2005, t. XXX, p. 166–172.

Легенды 2005 = *Легенды і паданні*. Склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. Мінск: Беларуская навука, 2005.

Покровский 1899 = Федор Васильевичь Покровский. *Археологическая карта Ковенской губернии*. Вильна, 1899.

OPENING THE DOORS OF HILL-MOUNDS: LEGENDS ABOUT THE SLUMBERING LITHUANIAN ARMY

Vykintas Vaitkevičius

This article is dedicated to the legends surrounding Lithuanian hill-mounds, burial mounds and castle dungeons, which hide slumbering ancient warriors, sometimes called ‘giants’, who upon being awakened can join the fight for the freedom and independence of their homeland.

For the first time an extensive comparative study was performed, linking archaeological, historical and folkloric data. The results showed that at the end of the 19th–early 20th c., i.e. the period of Lithuanian national revival, the old legends gave rise to new mythological stories that were closely related to the dissemination of Lithuania’s great historical narrative (a particular influence came from the works of Jonas Mačiulis-Maironis). This interaction was two-sided, because very soon the great historical narrative had an impact on legends about hill-mounds and castles; it was then that even princesses in cursed dungeons were depicted along with great and mighty armies, which could win battles for their homeland’s freedom and independence.

Legends about a slumbering, awakening or already awakened ancient Lithuanian army gained particular meaning during historical periods of hardship. Among the people living in Polish-occupied Vilnius region, as well as other Eastern and Southern Lithuanian regions, the image of a great army slumbering under Gediminas Hill was widespread. A distinctive feature of these stories, told until the second half of the 20th c., was the link between the sleeping army and St Casimir (Kazimieras). Perhaps this was a result of the long-standing cult of St Casimir at the Vilnius bishopric, as well as the activities of the St Casimir Lithuanian Education Society.

In legends, St Casimir is awakened by kryžiava ugnimi (cross of fire) – the greatest weapon of the god Perkūnas. Therefore, it is likely that the role of a mighty warrior and supernatural assistance to the Lithuanian army came to St Casimir ftom the ancient Lithuanian deity Perkūnas. There is reason to believe that the protestant part of Lithuanian society at the same time saw, instead of Perkūnas, the great king of the Grand Duchy of Lithuania, Vytautas.

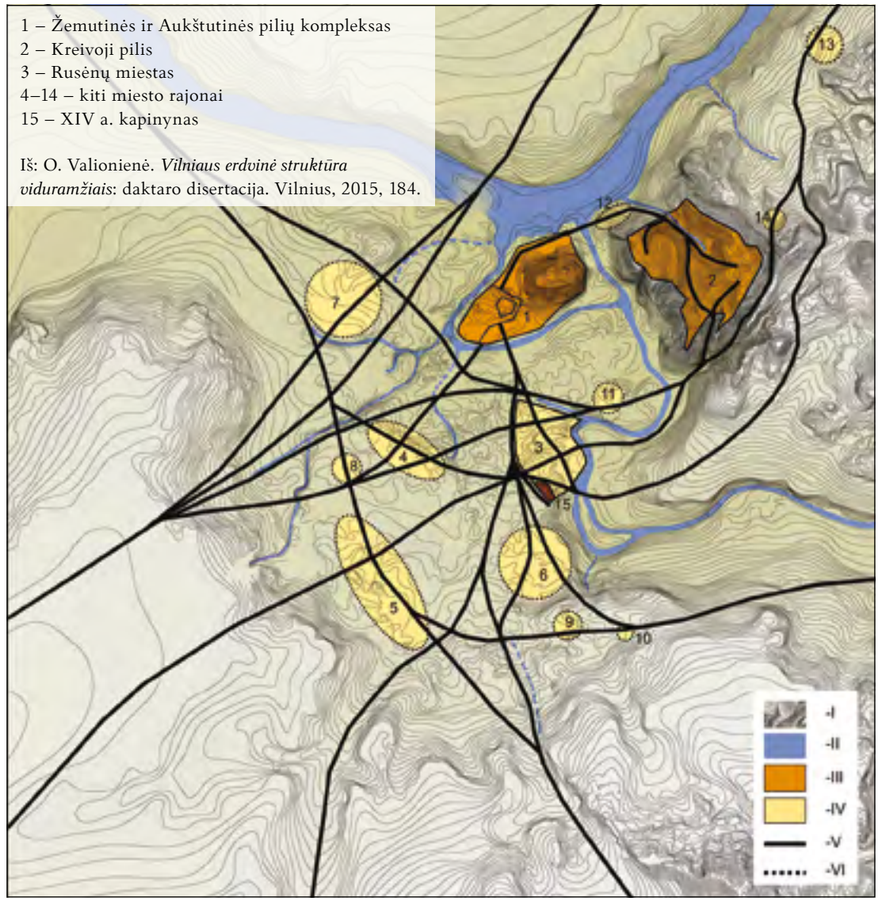
Klaipėdos universitetas
Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas
Herkaus Manto g. 84, Klaipėda
el. p. vykintas.vaitkevicius@gmail.com

Gauta 2016-12-15, įteikta spaudai 2017-02-26

KREIVOJI PILIS – PILIAKALNIŲ LIETUVOS PALIKIMAS

Daugeliui šimtmečių Kreivosios pilies vieta Vilniuje buvo pamiršta. Šiandien ji žinoma – tai vadinamasis Kalnų parkas* su Trijų kryžių, Stalo, Bekešo kalnais, Dainų slėniu. Tačiau dabartinis parko kraštovaizdis mažai ką bendro turi su XIV a., kai Lietuvos kunigaikščių tarpusavio kovų metu ši pilis sudegė. XIX a. pradžioje šioje vietoje carinės valdžios buvo įrengti gynybiniai įtvirtinimai sukilimams malšinti ir Vilniui apšaudyti.

Šiemet išleistoje kolektyvinėje monografijoje „Kreivoji pilis. Tarpdisciplininių tyrimų atvejis“ atsakoma į daugelį klausimų apie Kreivąją pilį bei viduramžių Vilnių. Ji grindžiama 2008–2011 m. archeologų, istorikų, geologų, urbanistų tyrimais, kurių metu prieita prie svarbios išvados, kad XIII a. pabaigoje Vilnius turėjo ne vieną, o du branduolius. Pirmasis – tai Žemutinė pilis su Gedimino kalnu, o antrasis – Kreivoji pilis. Apie tai, kaip Kreivosios pilies ieškota, apie naujausius tyrimus ir Vilniaus pradžią Lina Leparskienė kalbasi su monografijos bendraautore istorike ir urbanistikos žinove Oksana Valionienе.

XIV a. II pusės Vilniaus erdvinės struktūros schema. I – pirminis reljefas; II – vandens telkiniai; III – pirminiai miesto branduoliai: pilys; IV – miesto rajonai; V – judėjimo kryptys; VI – nykstančios judėjimo kryptys

* Sapieginės kalvyno dalis ties Neries ir Vilnios santaka. 1970 m. čia įrengta estrada, kurioje rengiamos Dainų šventės Ansamblių dienos, vyksta koncertai. Parkas priklauso Vilniaus pilių valstybiniam kultūriniam rezervatui.

■ *Daugelis Vilniaus miesto pradžią sieja su Šventaragio slėniu, Katedros ir Gedimino pilies vieta. Iš čia Vilnius kyla į aukštumas. Pastaraisiais metais Kalnų parke atlikti kompleksiniai Kreivosios pilies tyrimai atskleidė, kad šios aukštumos ne mažiau svarbios, jos padeda geriau suprasti ankstyvąją miesto raidą ir dabartinį senamiesčio veidą. Ką mokslininkai vadina Vilniaus Kreivąja pilimi?*

Apie Kreivąją pilį žinoma nuo XIV a. pabaigos. Ją mini rašytiniai šaltiniai, pasakojantys apie Vilniui skaudų įvykį – 1390 m. Lietuvos kunigaikščių tarpusavio kovas, kurių metu kryžiuočiai kartu su Vytautu ir žemaičiais įsiveržia ir niokoja miestą. Vienas tų dokumentų – 1416 m. Konstancos bažnytiniame suvažiavime išdėstytas Jogailos skundas apie Vokiečių ordino daromas skriaudas Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, kuriame jis mini šį puolimą, nurodydamas didelį žuvusių žmonių skaičių ir sunaikintą Kreivąją pilį (lot. *Curvum Castrum*). Taigi istorikai apie Kreivosios pilies egzistavimą žinojo, tačiau nebuvo aišku, kur jos ieškoti. Kadangi Jogaila savo dokumente kitų pilių neįvardijo, istorikams beliko spėlioti, ką jis turėjo omenyje. Versijų ir hipotezių netrūko. Kreivoji pilis tapatinta su Žemutine, nes ji išties kreivoka, išsidėsčiusi palei Vilnios vingį. Jos ieškota prie Barbakano[1], taip pat manyta, kad ji užėmė visą dabartinį senamiestį. Kol nebuvo rasta tikroji Kreivosios pilies vieta, ši svarbi miesto dalis buvo tarsi ištrinta iš istorijos. Tik XX a. viduryje archeologai pradėjo kalbėti apie Kreivąją pilį dabartiniame Kalnų parke, tik jie manė, kad atrado slavų kriviičių gyvenvietę. Vėliau tai buvo paneigta. Svarbiausias dalykas, kurį atskleidė paskutinieji 2008–2011 m. tyrimai, – kad XIII a. pabaigoje Vilnius turėjo ne vieną, o du branduolius, arba centrus. Pirmasis – tai Žemutinė pilis su vadinamuoju Gedimino kalnu, o antrasis – Kreivoji pilis. Vystantis miestui, vienas iš jų neišvengiamai turėjo sunykti. Toks likimas ištiko Kreivąją pilį.

1 Tai Vilniaus gynybinės sienos bastėja, 1503 m. rugsėjo 6 d. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro įsakymu Vilniaus miestelėnų lėšomis buvo pradėta statyti gynybinė siena, apjuosusi visą miestą. Buvo įrengta dešimt vartų. XVII a. pirmoje pusėje sienoje šalia Subačiaus vartų pastatyta bastėja (architektas – karo inžinierius, vokietis Fridrichas Getkantas) – bokštas, artilerijai skirta pasaginė dalis bei juos jungiantis tunelis. Statinys smarkiai nukentėjo per XVII a. vidurio karus su Maskva. Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų metu čia buvo įkurti vokiečių kariuomenės ginklų sandėliai. Vilniečiai šią vietą vadina Barbakanu (barbakānas [it. *barbacane*] – viduramžių mūrinis bokštas miesto vartams, tiltams ginti). Padavimuose pasakojama apie ten gyvenantį baziliską ir požeminį tunelį, jungiantį Vilniaus ir Trakų pilis.

Pirmieji apie tai, kad Kreivoji pilis yra buvusi Kalnų parko teritorijoje, rašė Vilniaus Stepono Batoro universiteto archeologai Helena ir Vladimiras Holubovičiai. Ar iki tol būta žinių apie žmonių veiklą tose kalvose?

H. ir V. Holubovičiai nustatė, kad Vilniaus miesto lopšys buvo būtent Altarijos kalvyne, kaip tuomet vadintas dabartinis Kalnų parkas, ne tik Žemutinės pilies teritorijoje. Kita vertus, peržvelgus archeologinių tyrimų istoriją matyti, kad pirmieji radiniai Bekešo ir Stalo kalne aptikti XIX a. pabaigoje. Jau tuomet įvairiuose rusų mokslininkų straipsniuose Stalo kalnas vadinamas piliakalniu (rus. *городище*). Kitaip tariant, Holubovičiai jau žinojo, kad tiria ne tuščią vietą. Nuslinkus Bekešo kalno šlaitui ir atsivėrus kultūriniam sluoksniui jie padarė kelias perkasas[2]. Ten surastus medinius pastatus ir įvairius miesto pradžios radinius datavo XII–XIV a. Šių laikų mokslininkai šį datavimą patikslino: XIII–XIV a. Įdomu, kad Holubovičių kasinėjimų vietos matyti iki šiol, nes prasidėjus Antrajam pasauliniam karui jie nespėjo savo perkasų užkasti.

Ką būtent surado Holubovičiai?

Jie rado sudegusius pastatus, kurie buvo labai paprasto plano, archajiški. Vienas jų – žeminė[3]. Archeologai tokius pastatus paprastai siedavo su slavų kultūra, todėl Holubovičiai Kreivąją pilį priskyrė kriviičiams. Kitas atradimas – keramika. Jos ornamentika tuomet taip pat interpretuota kaip slaviška, dabar tai paneigta. Dar aptikta namų apyvokos daiktų, ginklų... Deja, karo metu dingo Holubovičių tyrimų medžiaga. Liko tik padriki nesusisteminti radiniai ir pora straipsnių. Vienas jų iškart po karo buvo paskelbtas Peterburge. Juo daugiausiai ir remiamės.

Ar akademinė bendruomenė pritarė jų išvadoms dėl Kreivosios pilies vietos?

Buvo diskutuojama. Dalis mokslininkų pritarė ir išplėtojo šią versiją. Vienas jų – Marijanas Moreliovskis. Pasak jo, Kreivoji pilis galėjo būti ne tik ten, kur kasinėjo Holubovičiai, bet ir ant Trijų kryžių kalno. Versiją, kad pilies būta Kalnų parko teritorijoje, palaikė ir archeologas Adolfas Tautavičius, kuriam teko atlikti archeologinius tyrimus, kai 1956 m., įrengiant dabartinio Dainų slėnio estradą atsivėrė archeologiniai sluoksniai. Vis dėlto būta mokslininkų, kurie manė

2 Archeologų kasinėjamas ruožas.

3 Gyvenamasis statinys, kurio didžioji dalis yra žemiau žemės paviršiaus.

kitaip. Štai Ježis Ochmianskis 1971 m. paskelbė straipsnį, kuriame teigė, kad Holubovičių radiniai prieštarauja istoriniams šaltiniams. Jis nurodė du dokumentus: viename jų parašyta, kad XV a. didikas Manvydas dovanojo savo sklypą bernardinams vienuolynui statyti. Kitas šaltinis nurodo, kad Manvydo sklypas yra *sub castro curvo* – tai yra po Kreivąja pilimi. Sugretinęs šias dvi istorines žinutes, J. Ochmianskis Kreivosios pilies vietą nustatė dabartinėje Bernardinų vienuolyno teritorijoje. Vėliau čia kasinėję archeologai nerado Kreivosios pilies kultūrinio sluoksnio. Iš tiesų, šios žinutės negali būti tiesmukai siejamos, nes minėtasis Manvydas galėjo turėti ir kelis sklypus. Nepriklausomybės pradžioje (1988–1991) Trijų kryžių aikštelę kasinėjo ir Vytautas Daugudis. Čia jis surado gynybinius įtvirtinimus ir datavo juos Kreivosios pilies laikotarpiu.

Kokia yra V. Daugudžio tyrimų vertė? Jis turėjo didelę piliakalnių tyrimų patirtį, gal ji padėjo ieškant Kreivosios pilies?

Jis pradėjo kasinėti ieškodamas susprogdintų kryžių liekanų, bet, žinoma, domėjosi ir ankstesniais sluoksniais. Kadangi jis dirbo cariniu laikotarpiu nukastoje dalyje, ten nieko nebegalėjo aptikti, tik kelias duobes, kurias priskyrė gentiniam laikotarpiui. O 1991 m. tyrimų metu rasti ir gynybiniai įtvirtinimai, pylimai, kuriuos jis datavo 1390 m. – tai Kreivosios pilies sudeginimo laikas. Taip pat surado dar ankstesnio laikotarpio pilies pėdsakus ir bronzos amžiaus gyvenvietę. Didžiausias jo atradimas – pati Kreivoji pilis. Vis dėlto dėl negausių radinių šie tyrimai ir rekonstrukcijos vertinami kontroversiškai. Dabar apie V. Daugudžio kasinėjimus galime spręsti tik iš vieno straipsnio, nes ataskaitos jis neparengė (tai neretas atvejis nepriklausomybės pradžioje)... Apie tai, kad Vilniuje žmonės gyveno ir bronzos amžiuje, žinome ir iš Žemutinės pilies, Gedimino kalno ar papilio gyvenvietės, kuri aptikta T. Kosciuškos g. 3, tyrinėjimų. Bet ar būta ankstesnių – iki XIII a. vidurio – gynybinių įtvirtinimų Kalnų parke, iki šiol neaišku. Nors V. Daugudis teigė, kad kuriantis miestui ten jau buvusi stipri pilis, net pateikė gynybinių konstrukcijų modelius, ganėtinai patikimų pirminių šaltinių neturime...

...apie tai, kas pastatė?

Ir kada pastatė....

Ar galime tikėtis, kad į šį klausimą bus atsakyta?

Bandoma atsakyti. Pagal radinius galimos kelios versijos. Ateityje, pasitelkus šiuolaikines technologijas, bus galima pasakyti daugiau.

Kunigaikščio Gedimino valdymo laikas visiems žinomas – XIV a. pirmoji pusė. Ar dar kelia abejonių teiginys, kad Kreivoji pilis pastatyta iki Gedimino?

Neabejojama, kad Gedimino laikais Kreivoji pilis jau stovėjo. Manoma, kad ir Vilnius įkurtas anksčiau – paskutiniais XIII a. dešimtmečiais. Taip teigti leidžia Žemutinėje pilyje atlikti tikslūs dendrologiniai tyrimai. Žemutinės pilies bei miesto užstatymo datos svyruoja tarp 1287 m. ir 1292 m. Pagal Kalnų parke surastą keramiką galima datuoti ir Kreivosios pilies atsiradimą – tai XIII a. pabaiga. Tad galime sakyti, kad abi pilys pastatytos panašiu metu. Nors tiksliai datuoti galima tik keramiką, kuri rasta minėtos papilio gyvenvietės teritorijoje T. Kosciuškos g. 3., vadovaudamiesi urbanistine logika galime teigti, kad pilis yra svarbesnis objektas, tad ji įkurdinama anksčiau už papilio gyvenvietę, o ne atvirkščiai. Kreivosios pilies papėdė – patogi vieta, iš kurios keliai vedė į Kreivąją ir Žemutinę pilis: tirdami Žemutinę pilį archeologai rado kelią, vedantį link Kreivosios pilies. To paties laikotarpio kelio liekana rasta ir papėdės gyvenvietės vietoje.

Holubovičių ir V. Daugudžio pasiūlytai versijai, kad Kreivasis miestas ar pilis galėjo gyvuoti dar prieš valstybės susiformavimą, pagrįsti galime pasitelkti urbanistinius argumentus. Formuojantis valstybei, miestų atsiradimas nebuvo savaime suprantamas. Miestai kurdavosi vystantis prekybai, kultūrai, tarptautiniams ir tarpregioniniams ryšiams. Augant ekonomikai, stiprėjant bendruomenėms ir socialinei struktūrai, didesnę reikšmę įgydavo elitas. Tuomet iškildavo vienijantis lyderis – kunigaikštis. Svarbu pabrėžti, kad jis ne išaugdavo iš vietinės kultūros, bet atvirkščiai – priešpriešindavo save esamai socialinei ir politinei struktūrai. Tokiomis aplinkybėmis pilies pastatymas vertintinas kaip valdžios įtvirtinimo ženklas ir tikrojo miesto pradžia. Vilniuje tai įvyksta XIII a. pabaigoje, kuomet įkuriama Žemutinė pilis. Nuo tada galima sakyti, kad Vilnius tampa Vilniumi. O ankstesnė, senoji gyvenvietė, kurią mes siejame su Kreivąja pilimi, pradeda nykti. Tokia neišvengiama gentinės struktūros lemtis – stiprėjant kunigaikščio valdžiai, ji nyksta. Bet kurį laiką abi šitos struktūros koegzistuoja, palaiko viena kitą, kol nauja tvarka nukonkuruoja senąjį pasaulį. Miestų, turinčių tokią istoriją, yra visoje Europoje – nuo Londono iki Okos aukštupio. Dažnai senoji gyvenvietė sunykdavo po kokios karinės

Vilniaus tvirtovės. 1830–1840 m. planas. (Вильно, Атлас планов крепостей Российской Императорской Армии). XIX a. carinė administracija buvo parengusi ne vieną gynybinių įtvirtinimų planą. Senosios Kreivosios pilies vietoje įtvirtinimai išties buvo įrengti. Iš: HYPERLINK www.maps4u.lt

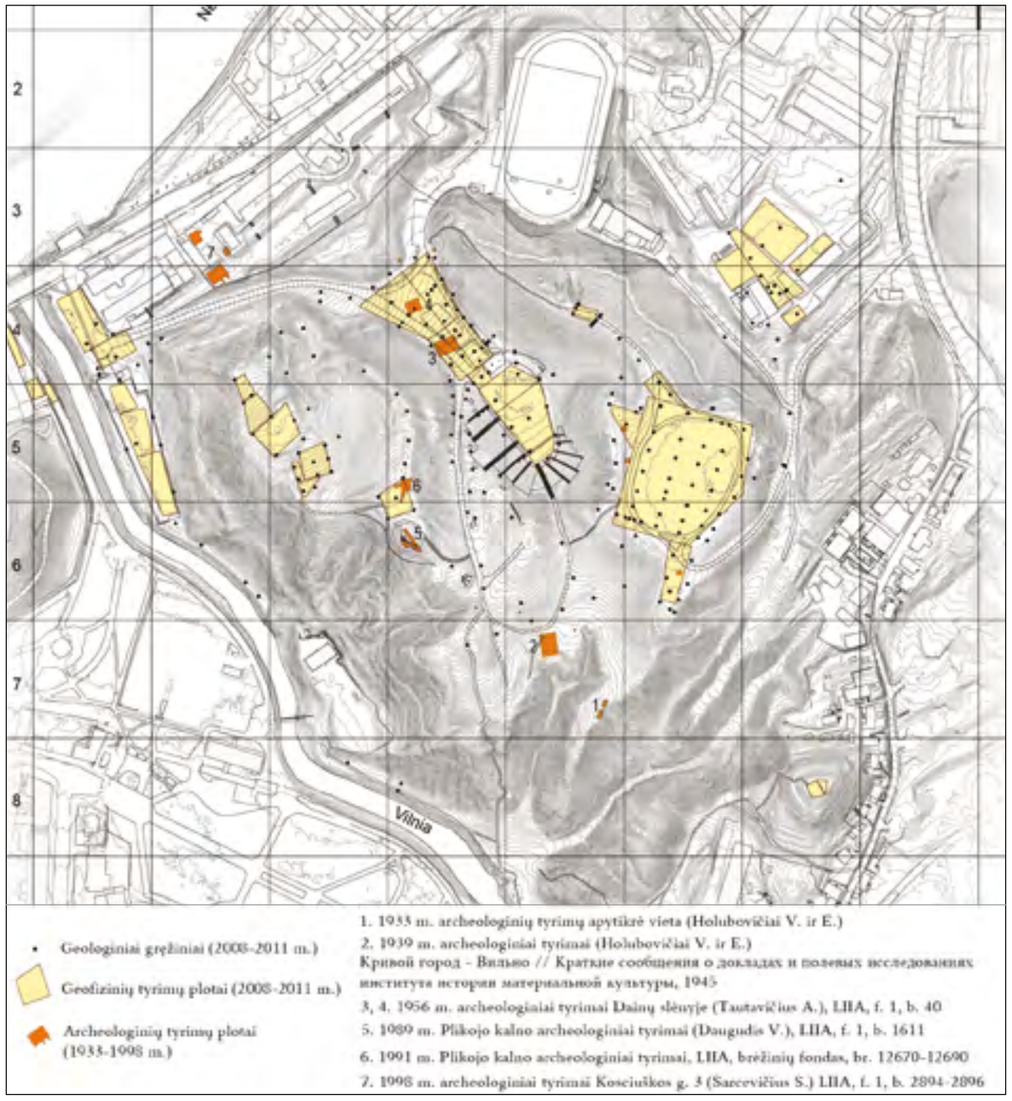
invazijos, gaisro, dėl ligų ir panašiai. Tada naujoji valdžia tiesiog nusprendžia jos nebeatstatyti... Tad tikroji jos sunykimo priežastis – politinis sprendimas, kai kunigaikštis nusprendžia: „Mums jos nebereikia." Taip sunyko Kernavė, kuri buvo itin svarbus gentinis centras. Ir Kreivosios pilies likimas buvo panašus. Ji nyksta XIV a. pabaigoje, jau Vytauto laikais. Pasikeitė kelios kartos, politinė situacija, tai, kas tiko pirmajam valdovui, nebereikalinga jo ainiams. Tad manyčiau, kad Kreivosios pilies išnykimo priežastys galėjo būti politinės. Žinoma, visoms šioms versijoms pagrįsti trūksta archeologinių tyrimų...

Taigi, mūro Kreivoji pilis nematė?

Kreivoji pilis buvo medinė, ir tai yra viena iš daugelio jos sunykimo priežasčių. Keitėsi miestas, kūrėsi dabartinis senamiestis, atsirado naujos technologijos, karyba, politika... Šios pilies nebereikėjo.

Ar galėjo miesto raidai turėti įtakos Vilniaus naujakuriai, kaip antai Gedimino pakviesti vokiečiai? Jie atvykdavo su savo miesto suvokimu, ir galbūt jiems tos kalvos nebeatrodė patrauklios vystyti prekybai ir amatams?

O galbūt vietinė bendruomenė neįsileido jų į savo erdvę. Kreivoji pilis jau buvo susiformavusi gyvenvietė, o atvykėliai kūrėsi atokiau nuo senbuvių, ten, kur patogu vystyti prekybą ir gamybą. Ir valdovas, statydamas pilį, atsiskiria nuo vietinės bendruomenės. Pavyzdžiui, yra duomenų, kad ir Žemutinė pilis statyta ne tuščioje vietoje, kad šiaurinėje Aukštutinės pilies papėdėje bent jau nuo Mindaugo laikų buvo kažkokia gyvenvietė. Ankstyviausias pastatėlis datuojamas 1259 m. Tačiau ten gyvenę žmonės valdovo valia paprasčiausiai buvo iškeldinti. Kurį laiką, iki pat XIV a. pabaigos, šalia pilies nebuvo jokios gyvenvietės – nerasta tokių archeologinių radinių. Matome,

Kalnų parko tyrimų vietos. Suvestinį tyrimų planą ant esamo reljefo parengė A. Valionienė.

kad kurį laiką skirtingos miesto dalys, jo ankstyvieji rajonai, priklausę valdovui, vietos gyventojams, rusėnams ar katalikams, turėjo tam tikrą autonomiją. Vietos nestigo, tad kiekvienas galėjo susirasti, kur įsikurti – prie kelių susikirtimų, kur yra geriamojo vandens ir kitokių išteklių.

Beje, ar Kreivojoje pilyje būta vandens?

Ilgą laiką istorikai galvojo, kad Altarijoje, arba Kalnų parke, vandens nebuvo. Tai viena iš priežasčių, kodėl taip ilgai nelokalizuota Kreivoji pilis. Tik XXI a., atlikus geologinius tyrimus, Dainų slėnyje buvo surastas upelis, tekėjęs link Neries: virš moreninio sluoksnio susirinkdavo gruntiniai vandenys, tad geriamo vandens buvo sočiai. Tikėtina, kad upelis buvo ir pietinėje Kreivosios pilies dalyje, kiek žemiau, bet reikalingi tikslesni tyrimai.

Norėtųsi žinoti kaip tikriausia būtų vadinti mūsų aptariamą vietą – pilimi ar miestu? Tiek literatūroje, tiek pokalbyje šias sąvokas naudojame kaip sinonimus. Dar minima senoji gyvenvietė...

Įvairūs mokslininkai, norėdami pabrėžti vieną ar kitą objekto funkciją, įvardija skirtingai. Jei remtumėmės šaltiniais, tiksliausia ją būtų vadinti vokiškai *Hus* arba lotyniškai – *Curvum Castrum*. Lotyniškas žodis *Castrum* reiškia ir pilį, ir miestą, ir įtvirtintą gyvenvietę. Apie pilį kalba tie, kas akcentuoja citadelės, tai yra gynybinę funkciją. Tokia pilis turėtų būti atokiau nuo miesto, su ribojamu įvažiavimų skaičiumi. Šiuo atveju taip nėra, todėl dažniau ši vieta pavadinama miestu. Savo knygoje „Kreivoji pilis. Tarpdisciplininių tyrimų atvejis“ nusprendėme rašyti apie Kreivąją pilį, nes nėra žinoma šio objekto genezė. O pavadinus ją miestu iškyla tikslaus datavimo klausimas, tarkim, Vilniaus miestą datuojame nuo XIII a. pabaigos iki mūsų dienų. Galime pasitelkti dar vieną sąvoką – protomiestas. Tai darinys, dar neturintis visų miesto funkcijų, dar iki magdeburginės teisės. Iš esmės visi minėtieji apibūdinimai tinka, kol neatsirado naujų duomenų.

Kokia buvo Kreivosios pilies teritorija?

Pirmasis visą Kreivosios pilies teritoriją, kaip dabar ją suvokiame, aprėpė architektas Sigitas Lasavickas. Pagal jo rekonstrukciją, Kreivoji pilis juosė Stalo kalną, Trijų kryžių kalną, Dainų slėnį ir teritorijas tarp jų, taip pat minėtąją papėdės gyvenvietę. Patikrinus teritoriją į šiaurę nuo Stalo kalno, kur dabar Karo technikos muziejus, rastas kultūrinis sluoksnis su XIII–XIV a. keramika. Gal ten buvo kokia ūkinė dalis – ir tokios piliai reikėjo. Beje, S. Lasavickas nurodė ir du žvalgakalnius: vieną vadinamajame Gedimino kapo kalne, o kitą – Petro ir Povilo bažnyčios vietoje (jis buvo ten radęs atsitiktinių šukių). Archeologai kultūrinio sluoksnio šiuose spėjamuose žvalgakalniuose nerado ir šiai versijai nepritarė. Pastarieji geologiniai tyrimai parodė, kad šios kalvos yra labai smarkiai pakitusios, tad jų kultūrinis sluoksnis XIX a. galėjo būti jau nukastas. Taigi, žvalgakalnių klausimas lieka atviras...

Kalnų parkas, Trijų kryžių kalnas, Bekešo kalnas, Stalo kalnas, Altarija... Tiek daug pavadinimų, susijusių su Kreivosios pilies teritorija. Priminkite šių vietovardžių kilmę.

Altarijos pavadinimas žinomas nuo XVI a. Ji apėmė visą kalvyną, kurį vadiname Kalnų parku. Apie senuosius pavadinimus mažai žinome. Trijų kryžių kalnas XVI a. galėjo būti vadinamas Plikuoju. Kryžiai tikrai stovėjo jau XVIII a. – pavadinimą Kryžių kalnas (rus. *Крестовая гора*) randame XIX a. dokumentuose, būtent carinės tvirtovės brėžiniuose. Dabar žmonės taip vadina tik viršutinę kalno aikštelę su kryžiais, o iš tiesų Kryžių kalnas – tai visas didžiulis masyvas iki pat tako prie Vilnios. Dar šis kalnas vadinamas Kreivuoju, bet sunku pasakyti, kada šis pavadinimas atsirado. Stalo kalno pavadinimas (rus. *Сталовая гора*) – žinomas nuo XIX a. Iki tol jis tikrai nebuvo lygus ir panašus į stalą. Senuose brėžiniuose matyti keli atragiai, raguvos ir viršūnės. Tos viršūnės, beje, buvo surastos atlikus geofizinius tyrimus. Apie tai, kaip jis anksčiau galėjo būti vadintas, galime spėti iš legendos apie kunigaikštį Gediminą, sumedžiojusį taurą ir tą vietą pavadinusį Tauro kalnu. Kuris tai kalnas? Tauro kalnu vadintas ir šis, ir dabartinis Taurakalnis, beje, šį vardą gavęs visai neseniai[4]. Turime istorinį liudijimą, kad 1390 m. Vytautas ant Tauro kalno buvo pasistatęs patrankas ir šaudė į Kreivąją pilį. Vadinasi, šie kalnai turėjo būti vienas priešais kitą. Bekešo kalno (lenk. *Góra Bekieszowa*) po griūčių dabar likę visai nedaug. Taip reikėtų vadinti kalvą į pietus nuo Kryžių kalno. Kalnas taip pavadintas dėl to, kad ten buvo palaidotas Stepono Batoro karvedys Bekešas. Kitų vietų pavadinimai nežinomi.

S. Lasavickas savo vizijas grindė regimuoju kraštovaizdžiu, tačiau pastarųjų metų tyrimai parodė, kad XIV a. jis atrodė visiškai kitaip.

Taip, Lasavickas galėjo remtis tik esamu reljefu, nes kitų duomenų neturėjo – pirmosios jo rekonstrukcijos pasiūlytos dar 1960 m. metais.

Kada mokslininkai atkreipė dėmesį į tai, kad esamas reljefas neatitinka senojo – XIV a.?

Reljefas kinta, dėl to mokslininkai sutaria nuo seno. Žmogus, keisdamas savo aplinką, keičia ir kraštovaizdį. Bet norint nustatyti, kaip jis kinta, reikia rimtų tyrimų. Pirmasis bandė tai padaryti archeologas Gediminas Vaitkevičius. Jis pastebėjo, kad Kalnų parke itin daug nuslinkusios ar supiltos žemės. Norėdamas paaiškinti, iš kur ji, pasiūlė hipotezę apie Sapieginės kalvyno eroziją ir pamėgino nuslinkusią žemę „užkelti“ ant kalvos ir rekonstruoti reljefą, kuris, atitiktų citadelės poreikius. G. Vaitkevičius daug dėmesio skyrė būtent gynybinei Kreivosios pilies funkcijai. Pasak jo, pilis turėjo būti sunkiai paimama,

4 Kalnas Vilniaus centre, Naujamiestyje. Ant jo stovi buvę Profsąjungų rūmai. XV a. jis vadintas Velnio kalnu (lenk. *Góra Czartowa*), o XVII a. įsitvirtina Pamėnkalnio pavadinimas (nuo žodžio *pamėnas* ‘pamėklė, šmėkla‘). Tauro kalno vietovardis kilo į lietuvių kalbą išvertus pavadinimą *Góra Bouffałowa*, kuris atsirado dėl žemės savininko Juozapo Teodoro Daraškevičiaus Boufalo pavardės.

nes kiekvienas jos segmentas galėjo apsisaugoti savarankiškai. Šios išvados teisingos. Vis dėlto apie tikruosius reljefo pokyčius sužinojome tik iš geologinių duomenų. Nuo 2008 iki 2011 m. vykdyti kompleksiniai geologiniai, fizikiniai, urbanistiniai, istoriniai tyrimai, kuriems vadovavo archeologas Saulius Sarcevičius. Geofizinius tyrimus atliko Dainius Michelevičius ir „GeoBaltic“, aš analizavau urbanistiką, o geologinius tyrimus vykdė Antanas Pečkaitis. Būtent jis padėjo atsakyti į archeologų klausimus. Visuose kasinėjimuose susidūrę su gausiu smėlio sluoksniu, archeologai laikydavo jį įžemiu ir baigdavo paieškas, konstatuodami, kad nėra kultūrinio sluoksnio. O šis žmogus nustatė, kad kultūrinis sluoksnis slypi net 6–7 metrų gylyje. Kad tuo įsitikintum, turi rankinį grąžtą įsriegti į 10 metrų gylį ir ištraukti centimetro skersmens gręžinį. Daug fizinio darbo, ir kiekvieno sluoksnelio tyrimas reikalavo kruopštumo. Radinių tokiu metodu dirbdamas nerasi, bet žmogaus veiklos pėdsakus gali aptikti: toks sluoksnis būna nevienalytis, randama angliukų, medienos likučių, molio tinko. Iš viso buvo sudarytas net 300 gręžinių tinklas, padėjęs nustatyti, kur dar išlikęs kultūrinis sluoksnis, o kur jis sunaikintas. Tai buvo viena pagrindinių mūsų tyrimo užduočių. Tyrimai georadaru[5] parodė kalnyno profilį – kaip susiklostę žemės paviršiaus sluoksniai. Jie leidžia atpažinti stačiakampės formos objektus. Taip Dainų slėnyje rasta pastatų liekanų. Tiesa, georadaru ne visada galima pasikliauti. Jis nefiksuoja storų molingų sluoksnių, kurių Kalnų parke gana daug. Tačiau padėjo aptikti raguvas, užstatymų vietas. Archeologinių šurfų nebuvo daryta, nes siekta kalnyną tirti tausojančiais metodais, t. y. mažiausiomis sąnaudomis gauti kuo išsamesnį vaizdą, kuris padėtų kryptingai planuoti tyrimus ateityje.

Įvertinus tyrimų rezultatus, paaiškėjo, kad didžiuliai smėlio sluoksniai, su kuriais nuolat susidurdavo archeologai, yra ne nuslinkę, o dirbtinai supilti. Tai buvo padaryta XIX a., kai carinė valdžia Altarijos kalvyne įrengė gynybinius įtvirtinimus, skirtus 1830–1831 m. sukilimui malšinti. Jie egzistavo iki XIX a. pabaigos. Yra žinių, kad žemė buvo atvežama iš kitų vietų, taip pat buvo sprogdinama Bekešo kalva. Tikriausiai po vieno iš sprogdinimų ta kalva ir nuslinko, nors ją veikė ir Vilnios potvyniai.

Sprogdinimai vykdyti formuojant įtvirtinimus?

Tvirtovė buvo artilerinė. Jos tikslas – ne apsisaugoti nuo strėlių ar šaudomų pabūklų, o atvirkščiai – apšaudyti patrankomis žemiau esantį Vilnių. Todėl reikėjo išlyginti aukštumas, kurios galėjo užstoti šaudymo lauką. Penkiais metrais pažeminti ne tik Bekešo, bet ir Stalo bei Trijų kryžių kalnai. Tuomet buvo performuota didesnė reljefo dalis. Iš natūralaus kalvyno padarytas architektūrinis kompleksas su bastionais, blokhauzais, konyrais, kareivinėmis, pandusais, takais, rūsiais. Kai kur teko net septynių metrų storio smėlio sluoksnį supilti, kai kur – nukasti. Pavyzdžiui, ten, kur dabar Dainų slėnio estrada, buvo supiltas smėlis.

Koks šaltinis paskatino įvertinti carinių įtvirtinimų poveikį Kalnų parko reljefui?

Apie carinius įtvirtinimus plačiau pradėta kalbėti išanalizavus trimatį žemės paviršiaus modelį, padarytą LIDAR[6] metodu. LIDAR – tai žemės paviršiaus skenavimas, atliekamas lazeriu iš orlaivio. 2007 m. taip buvo tirti dešimt didžiųjų Lietuvos miestų. Taip gaunamas taškų masyvas, parodantis žemės paviršių be augalijos, t. y. labai tikslus reljefo modelis. Daug tikslesnis nei geodeziniai matavimai, kurių paklaidą lemia žmogaus akis. Trimačio vaizdo dėka galima

5 Tai geofizinis nedestrukcinis, t. y. kultūrinių sluoksnių bei po žeme esančių struktūrų neardantis, archeologinių tyrimų metodas. Tiriant informacija apie tai, kas glūdi po žeme, matoma naudojamo prietaiso bei kompiuterio ekrane. Georadaras siunčia elektromagnetinius impulsus, kurie, pasiekę tam tikrą objektą, atsimuša ir grįžta. Skanuojant žemę, prietaisas tempiamas jos paviršiumi nustatyta tiesia linija, po to – jai lygiagrečiomis linijomis, o gauti duomenys apdorojami kompiuteriu. Taip sudaromas požeminis 3D žemėlapis, kuriame matyti aptiktų objektų gylis (plačiau: www.archeologas.lt).

6 LIDAR – *Light Detectionand Ranging*. Lazeriu iš orlaivio skenuojant vietovę, gaunama trijų dimensijų netolygi labai tanki taškinė žemės paviršiaus objektus modeliuojanti geometrinė ir radiometrinė informacija („taškų debesis“). 2007 m. pavasarį Nacionalinės žemės tarnybos prie Žemės ūkio ministerijos užsakymu pirmą kartą Lietuvoje buvo padaryta 10 didžiausių miestų – apskričių centrų: Vilniaus, Kauno, Marijampolės, Alytaus, Klaipėdos, Tauragės, Telšių, Šiaulių, Panevėžio ir Utenos (iš viso 2475 km2) – LIDAR nuotrauka. Taip pat stambiojo mastelio miestų teritorijų skaitmeninė aerofotonuotrauka bei pagaminti ortofotografiniai žemėlapiai. Darbų tikslas – miestų erdvinių 3D modelių sukūrimas taikant pažangią hibridinę lazerinio skenavimo ir skaitmeninės aerofotonuotraukos technologiją. Nuotraukas darė ir ortofotografinius žemėlapius pagamino Prancūzijos *FIT Conseil-Géomètres Experts* firma. Antžeminius matavimus vykdė Lietuvos UAB „InfoERA“, o produkcijos kokybės kontrolę atliko UAB Aerogeodezijos institutas (plačiau: www.tandfonline.com; www.senas.istorija.lt).

Juozapas Marševskis. Vilniaus Bernardinų sodas. 1868 m. Saugomas Lietuvos dailės muziejuje. Kairėje, ties Vilnios vingiu – apgriuvęs Bekešo kalno šlaitas, už jo – Trijų kryžių kalnas. Per vidurį – Gedimino pilies kalnas.

pamatyti net smulkiausius darinius: prieš 200 metų pramintus takus, serpantinus, kurie dabar užžėlę krūmynais, smulkią XIX a. architektūrą. Palyginus šį trimatį vaizdą su kartografiniais XIX a. planais neliko abejonių, kad dabartinis Kalnų parko reljefas susijęs su buvusių carinių įtvirtinimų kompleksu.

Kaip nutiko, kad šie įtvirtinimai buvo pamiršti ir dabar tarsi atrandami iš naujo?

Kai XX a. antrojoje pusėje buvo tvarkomas Stalo kalnas, ten dirbę archeologai rašė, kad rado „kažkokius“ gynybinius įtvirtinimus. Ilgą laiką jie net nesuprato, kokie tai įtvirtinimai, siejo juos su Kreivąja pilimi. O pasirodo – tai XIX a. paveldas. Tai parodo, kokia trumpa mūsų atmintis. Ji siekia tik Antrojo pasaulinio karo pabaigą... Kai dingsta iš akiračio šaltiniai – sutrumpėja ir atmintis. Nors dar nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu darytos aerofotonuotraukos aiškiai liudijo, kad įtvirtinimų būta. Be to, juos XX a. pradžioje akvarelėje pavaizdavo Juozapas Kamarauskas...

Kada Kreivojo miesto įtaka Vilniaus raidai buvo didžiausia?

XIII a. antroje pusėje–XIV a. jo įtaka Vilniui buvo labai didelė. Iš esmės, tai miesto užuomazga. Dabartinio senamiesčio formavimąsi lėmė ne tik Žemutinės pilies vieta, bet ir Kreivoji pilis. XV a. jos nelieka, tačiau miesto planas nepakito. Iki šiol kai kurios gatvės nutiestos senųjų kelių į Kreivąjį miestą vietoje. Iki pat XVI a. svarbiausios bažnyčios buvo statomos palei Trakų, Dominikonų gatves – čia seniausiu, krikšto laikotarpiu statytos Mikalojaus, Šv. Dvasios, Pranciškonų, Šv. Jonų, Mykolo ir Bernardinų bažnyčios. Tai gatvės, vedusios iš Kreivosios pilies link Trakų.

Kur būta kelio, vedančio į Kreivąjį miestą? Turėtume jo ieškoti Užupyje?

Kol nebuvo nustatyta Kreivosios pilies vieta, mokslininkai šį kelią siejo būtent su Užupiu. Taip manė M. Moreliovskis, Užupį laikęs seniausia miesto dalimi: Vilnius tikrai ištęstas ta kryptimi. Tačiau Užupyje nerasta XIV a. kultūrinio sluoksnio, tik Kalnų parke. Iš tiesų šio kelio vietoje atsiradusi gatvė keitėsi, nes ilgainiui ji pakeitė paskirtį – nebeturėjo tenkinti Kreivojo miesto gyventojų poreikių. Galutinai ji susiformavo XVI a. ir susiliejo su Pilies gatve. Būtent jos užuomazga

galėjo būti kelias, vedęs iš Kreivosios pilies arba pro ją, kuris toliau galėjo eiti Užupiu arba pro didžiąją raguvą.

Kur ta didžioji raguva?

Tai vienintelė didelė raguva vakariniame kalvyno šlaite. Tik pro ją buvo galima saugiai patekti į Kreivąjį miestą iš senamiesčio pusės. Visur kitur buvo labai statūs šlaitai. Raguva prasideda Sereikiškėse ir veda Antakalnio link. Ja buvo patogu pakilti į kalną net su vežimu. Beje, šia raguva ėjęs kelias pažymėtas ir tiksliame 1808 m. miesto plane. Dabar žmonės ja nevaikšto tik todėl, kad ji nesutvarkyta, apaugusi krūmais ir medžiais.

Tai viena ankstyviausių Vilniaus gatvių?

Taip. Ji vedė link Stalo kalno, o kita jos atšaka – link Trijų kryžių kalno. Holubovičiai savo radinius aptiko būtent šios raguvos šlaite. Ir rašytiniame šaltinyje, įvardijančiame Manvydo sklypus Sereikiškėse, minimas kelias, ėjęs palei Vilnios upę į rytus. Jis veda būtent link didžiosios raguvos. Taip pat būta kelių ar takų, jungusių Žemutinę ir Kreivąją pilis. Vienas toks kelias rastas Žemutinės pilies teritorijoje ir be dendrologinių tyrimų preliminariai datuotas XIII–XIV a. Dar aptiktas bokštas į Kreivosios pilies pusę su XVI a. tilto liekanomis. Įdomu, kad senosios kryptys išlieka ir vėlesniais amžiais. Pavyzdžiui, Kosciuškos g. 3 rasta medinių kelių liekanų.

Ar Kreivojoje pilyje buvo įsikūręs kunigaikštis?

Visko gali būti. Prisiminkime, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė nebuvo monarchinė valstybė. Valdydavo nebūtinai vienas valdovas – Algirdas ir Kęstutis, Jogaila ir Vytautas... Kreivojoje pilyje galėjo reziduoti ir valdovo giminaitis, ir kito klano kunigaikštis. Vėl sugrįžkime prie atviro klausimo, kodėl XIV a. pabaigoje pilis sunyko. Kas nutiko? Kai valstybėje ne viena galva – politiniai sprendimai galėjo būti įvairūs.

Kreivosios pilies teritorija gana didelė. Kur gyveno paprasti piliečiai, kur kareiviai, o kur galėjo būti rezidencija?

Tikrai žinome, kad kariniai įtvirtinimai rasti Trijų kryžių kalne. Kažkokia citadelė ten buvo. Gyvenvietės pėdsakų rasta žemesnėse vietose, Dainų slėnyje ir pietinėje teritorijoje – Bekešo kalne ir jo aplinkoje. Stalo kalne archeologai rado XIV a. keramikos. Tai galėjo būti ir gyvenvietė, ir citadelės dalis, nes aukštuma. Labiausiai tikėtina, kad aukštesnės vietos naudotos gynybai, o žemesnės – gyvenimui, gal rezidencijai.

O amatininkų kvartalėliai?

Yra rasta pirkia. Bent jau archeologas A. Tautavičius ją taip pavadino. Holubovičiai taip pat surado namų apyvokos daiktų. Bet ar galima vadinti amatininkais žmones, kurie turi namuose žirkles? Gal ir taip. Kai trūksta archeologinių tyrimų, apie konkrečių sričių profesionalus kalbėti sunku. G. Vaitkevičiaus keramikos tyrimai liudija, kad profesionalūs amatininkai atsiranda Gedimino laikais, kai parašomi garsieji laiškai. Apie ankstesnių laikų amatus ir amatininkus galime kalbėti tik vadovaudamiesi logika – juk turėjo jie būti.

Ar sunykus Kreivajai piliai žmonės ten dar gyveno? Gal yra XVI–XVIII a. radinių?

Gyvenimas ten visiškai nenutrūko. Randami pavieniai XV a. radiniai. XVI ir XVII a. kai kur buvo laidojama. Kapinės rastos Dainų slėnyje ir Gedimino kapo kalne. Beje, pirmosios pilies teritorija galėjo būti ir toliau naudojama gynybiniais tikslais, nes XVIII a. Fiurstenhofo plane – pirmame tiksliame Vilniaus plane[7] – Trijų kryžių kalne parodyti įtvirtinimai. Jie galėjo priklausyti XVII a. karo su maskvėnais arba vėlesniam laikui. Taigi, gyvenimas čia visiškai nenutrūko – vis dėlto tai teritorija pačiame miesto cente.

O kaipgi Sluškų rūmai? Ar jie pastatyti ne buvusios Kreivosios pilies teritorijoje?

Jie atsirado tik XVII a., drėgnoje vietoje pilant žemes. Kultūrinio sluoksnio ten nėra. Ilgą laiką ir kelio į Antakalnį nebuvo, ten buvo raguvos, nelabai patogi vieta gyventi.

Papasakokite šiek tik plačiau apie savo urbanistinius tyrimus. Kuo rėmėtės rekonstruodami XIII–XIV Vilniaus raidą. Jūsų disertacija buvo labai palankiai sutikta ir istorikų, ir archeologų.

Tirti Kreivąją pilį be viso miesto konteksto nebūtų įmanoma. Mes vėl atsidurtume toje pačioje aklavietėje, kaip ankstesni kolegos, nes archeologinių duomenų trūksta. Aš nuodugniai nagrinėjau miesto raidą iki XVI a. Labai padėjo kolegų sudaryti kultūrinio sluoksnio žemėlapiai. Tyriau kiekvieno viduramžių Vilniaus rajono atsiradimo logiką, kelius, gamtinius išteklius. Galiausiai priėjau prie išvados, kad Kreivoji pilis turėjo didelę įtaką daugeliui tų rajonų. Ankstyviausi radiniai aptikti būtent ten, kur vedė patogūs keliai, susiję su Kreivąja pilimi. Tai leido iškelti hipotezę, kad XIII a. pabaigoje mieste buvo du vienodos reikšmės branduoliai. Ankstyviausias rajonas – Rusėnų miestas (lot. *Civitas Ruthenica*) – turėjo egzistuoti jau XIII a. pabaigoje, arba kunigaikščio Gedimino laikais. Tai abiejų pilių atžvilgiu patogiausia geografinė vieta būsimo miesto užuomazgai, čia kryžiavosi keliai, kuriais buvo apeinami kalvų šlaitai ir upės. Radiokarbono tyrimai Bokšto g. 6 rastame kapinyne rodo, kad žmonės ten laidoti nuo XIII a. antrosios pusės. O vadovaujantis urbanistine logika, šio rajono atsiradimas sietinas su keliais, kurie jungė su Žemutine pilimi. Vėliau palei kelius, vedančius iš Kreivosios ir Žemutinės pilių link Trakų, susiformavo katalikų priemiestis. Ankstyvieji rajonai formavosi ten, kur šie keliai kryžiavosi.

Spėjama, kad pirmoji rotušė, buvusi ten, kur dabar Šv. Jonų bažnyčia, taip pat neatsitiktinai buvo įkurdinta šioje vietoje...

Tokia rotušės lokalizacija gali būti ir legendinė. Šią versiją, berods, iškėlė dar M. Moreliovskis, tirdamas pastatų formą ir architektūrą. Jo prielaida, kad miesto centras turėjo būti tarp rusėnų ir katalikų miestų, teisinga. Tai patvirtina ir archeologiniai duomenys, tačiau pačios rotušės nerasta.

Ar ateities mokslininkai kada nors galės atsakyti į klausimą, kur medžiojo Gediminas ir kur jis sapnavo savo sapną?

Kažin, ar įmanoma tai išsiaiškinti. Ko gero tai ir liks legenda.

7 Pasak Vlado Drėmos, 1737 m. buvo nubraižytas detalus ir labai tikslus Vilniaus miesto planas, vadinamas Fiurstenhofo planu (rastas Berlyne kunigaikščių rūmuose). Jame preciziškai pateiktas gatvių tinklas, vietovės reljefas, upės, kalnai, tvenkiniai, taip pat neseniai pasibaigusio Šiaurės karo gynybiniai įtvirtinimai. Plano aplikacijoje išvardyta net 115 žymiausių architektūros paminklų. (V. Drėma. *Dingęs Vilnius*. Vilnius, 2013).

PAPILDOMA LITERATŪRA:

Vytautas Daugudis. *Iš Vilniaus miesto praeities*. Vilnius, 1993.

Wlodzimierz Holubowicz. *Krzywy Grod z XIV w. na Gorze Bekieszowej w Wilnie*. Wilno, 1939, Nr. 1.

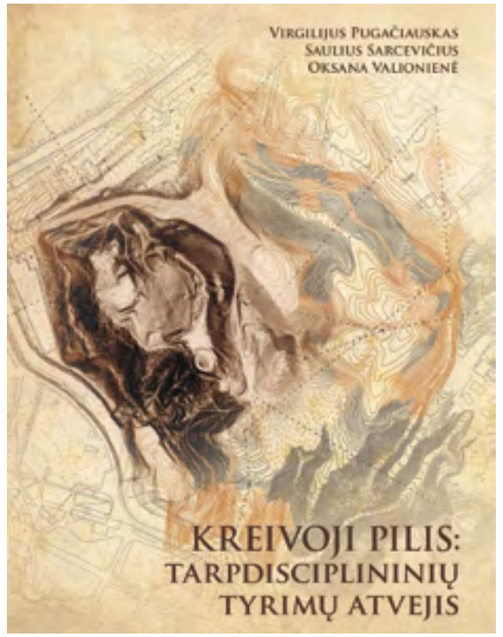
Saulius Sarcevičius, Oksana Valionienė. Vilniaus Kreivosios pilies paleoreljefas, jo įtaka miesto genezei. Iš: *Lietuvos pilys*, t. 6, 2011.

Virgilijus Pugačiauskas. Generaliniai 1831 m. kartinių įtvirtinimų planai Plikajame kalne. Iš: *Lietuvos pilys*, t. 6, 2010.

Gediminas Vaitkevičius, Vilniaus tapsmas. Iš: *Miestų praeitis*, t. 2, 2010.

Oksana Valionienė. Vilniaus erdvinės struktūros raida XIV–XV a. Iš: *Lietuvos pilys*, t. 4, 2009.

Virgilijus Pugačiauskas, Saulius Sarcevičius, Oksana Valionienė. *Kreivoji pilis: tarpdisciplininių tyrimų atvejis*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2017.

Knygoje nagrinėjama viduramžių Vilniaus vienos iš trijų pilių – Kreivosios pilies (lot. *Curvum Castrum*)–problematika. Tik XX a. 4–7 deš. lokalizavus šią pilį dabartinėje Kalnų parko teritorijoje ir atlikus vėlesnius archeologinius tyrimus įsitikinta, kad šioje vietoje buvo įkurtas visas miestas, tad iškilo būtinybė nustatyti jo ryšį su Žemutine ir Aukštutine pilimis. Šiam tikslui pasiekti tyrėjams visų pirma reikėjo atsakyti į svarbų klausimą – kiek dabartinis reljefas skyrėsi nuo buvusiojo XIV amžiuje. Tarpdisciplininių tyrimų, pagrįstų nedestrukciniais (geologiniais, geofiziniais, istoriniais, kartografiniais, urbanistiniais) metodais, duomenų pagrindu, taip pat remiantis anksčiau vykdytų archeologinių tyrimų analize, atkurtas Vilniaus viduramžių Kreivosios pilies pirminis reljefas, sprendžiama šios pilies įtaka miesto genezei.

THE CROOKED CASTLE – LEGACY OF LITHUANIA'S HILL-MOUNDS

A conversation with Oksana Valionienė, historian and urbanist, on new studies of the Crooked Castle in Vilnius and the dawn of the city of Vilnius. For many centuries, the location of Kreivoji pilis (Crooked Castle) in Vilnius was forgotten. Today it is known that it was located on a hilltop in the centre of Vilnius, which is now called Kalnų park, including the Hill of the Three Crosses and Stalo, Bekešo hills, Dainų valley. The current landscape of the park differs from the one in the 14th c., when during battles between Lithuania's dukes this castle was burned down. In the early 19th c., this location was restructured by the government of the Russian Empire: fortifications to suppress uprisings and to fire on Vilnius were built. This year, the collective monograph The Crooked Castle. Case of Interdisciplinary Research [Kreivoji pilis. Tarpdisciplininių tyrimų atvejis] was published, based on studies conducted in 2008–2011 by archaeologists, historians, geologists, urbanists. It answers many questions on the Crooked Castle and medieval Vilnius. An important conclusion was reached that at the end of the 13th c. Vilnius had not one, but two 'cores'. The first was the Lower Castle with Gediminas Hill, while the second – the Crooked Castle.

LIZDEIKOS GIJA LIETUVIŲ DVASINĖJE TRADICIJOJE

Dainius Razauskas

Straipsnyje nagrinėjami legendiniai duomenys apie vyriausiąjį karaliaus Gedimino žynį Lizdeiką, sankcionavusį sprendimą Vilniuje įsteigti Lietuvos sostinę. Jie gretinami tiek su kai kuriais kitų tradicijų atitinkamais duomenimis, tiek su vėlesniais lietuviškaisiais, užtinkamais lietuvių religijos ir mitologijos šaltiniuose, tautosakoje ir autorinėje literatūroje. Atskirai aptariami keturi simboliškai reikšmingi paukščio požymiai: atsiradimas lizde, dvigubas gimimas (pirma paukštė padeda kiaušinį, paskui iš jo išsirita paukštytis), sugebėjimas skristi ir giedojimas.

Prasminiai žodžiai:
Lizdeika, paukščo simbolika, lietuvių religija ir mitologija.

Straipsnį puošia Nacionalinės M. K. Čiurlionio menų gimnazijos moksleivių piešiniai. 2010 m. jų iliustruota knygelė „Legenda apie Vilniaus įkūrimą“ buvo išleista gruzinų kalba ir padovanota Gruzijos vaikams.

LIZDEIKA

Apie Lizdeiką šaltiniai užsimena Gedimino sapno ir sostinės Vilniuje įkūrimo 1323 m. dingstimi. Pirmiausia – Bychovco kronika, arba Lietuvos metraštis (XVI a. 3-as dešimtmetis, rusėnų kalba):

> *Po małych czasech poiechał posle toho kniaź weliki Gidymin w łowy od Trok czotyry mili, y nayde horu krasnu nad rekoiu Wilneju, na kotoroy znayde zwera welikoho tura y wbijet ieho na toy hory, hde y nyni zowut Turja hora. Y welmi było pozno do Trok jechaty, y stanet na łuce na Szwintorozie, hde perwych welikich kniazey zżyhali, i obnoczowa. Y spiaczy iemu tam, widy son, szto na hore, kotoruiu zwali Krywaja, a teper Łysaja, stoit wołk żelizny welik, a w nem rewet, kali by sto wołkow wyło. Y oczutywsia ot sna swojeho y reczet worożbitu swojemu imenem Lezdeyku, kotory był znayden w orłowi hnezde, y był tot Lezdeyko u kniazia Gidymina worożbitom y najwyższym popom pohanskim. Widich dey son dywny, y spowida iemu wse, szto sia jemu wo sni widyło, y tot Lezdeyko worożbit recze hospodaru: „Kniaże weliki, wołk żelezny znamenuiet, horod stoleczny tut budet, aszto w neho wnutri rewet, to sława ieho budet słynuti na weś swiet“. Y kniaź weliki Gidymin na zawtryie ż, ne odieżdżaiuczy, posłał po ludy y założył horod odyn na Szwintorozi, Niżni, a druhi na Krywoy hore, kotoruiu nyni zowut Łysoiu, y nareczet imia tym horodom – Wilnia. Y zbudowawszy horody perenes stolec swoy z Trokow na Wilnu…*

„Po to, neilgai trukus, išjojo didysis kunigaikštis medžioti už keturių mylių nuo Trakų. Ir randa ties Vilnios upe gražų kalną, ant kurio aptinka didžiulį žvėrį taurą ir užmuša jį ant to kalno, kuris ir dabar tebevadinamas Tauro kalnu. Ir buvo labai vėlu grįžti į Trakus, ir apsistojo Šventaragio slėnyje, kur degindavo pirmuosius didžiuosius kunigaikščius, ir čia apsinakvojo. Ir tenai miegodamas jis susapnavo, kad ant kalno, kuris buvo vadinamas Kreivuoju, o dabar Plikuoju, stovi didžiulis geležinis vilkas, o jame staugia tarytum šimtas vilkų. Ir pabudo iš miego, ir tarė savo žyniui, vardu Lizdeika, kuris buvo rastas erelio lizde, – tasai Lizdeika buvo Gedimino žynys ir vyriausiasis pagonių kunigas: ‘Sapnavau keistą sapną.’ Ir nupasakojo viską, kas jam sapne buvo pasirodę. Ir tasai žynys Lizdeika tarė: ‘Didysis kunigaikšti, geležinis vilkas reiškia, kad sostinė čia stovės, o staugimas jo viduje – kad jos garsas sklis po visą pasaulį.’ Ir didysis kunigaikštis Gediminas tuoj rytojaus dieną, nebeišvykdamas, pasiuntė žmonių ir įkūrė vieną pilį Šventaragyje – Žemutinę, o antrą – Kreivajame kalne, kuris dabar vadinamas Plikuoju, ir toms pilims davė Vilniaus vardą. Ir įkūręs pilis, perkėlė savo sostinę iš Trakų į Vilnių…“[1]

Paskui dar Motiejaus Stryjkovskio „Lenkijos, Lietuvos, Žemaičių ir visos Rusios kronika“ (1582 m., lenkų kalba) specialiai apie Lizdeiką priduria:

> *A ten, jako Latopiszcze świadczą, za Witenesa ojca Gediminowego był nalezion w orlim gniazdzie w jednej puszczy przy gościńcu, a niktórzy powiadają, iż w kolebce ochędożnej na drzewie zawieszonego sam Witenes nalazł, i chować go dał ućciwie jako syna; a gdy dorosł okazował z siebie dzielności nie prostego człowieka…*

„O tasai, kaip metraštininkai liudija, Gedimino tėvo Vytenio laikais buvo rastas erelio lizde vienoje girioje prie didžiojo kelio. O kiti sako, kad pats Vytenis jį rado švarutėliame lopšyje ant medžio pakabintą ir liepė jį padoriai auginti kaip sūnų. O kai užaugo, parodė nepaprasto žmogaus gabumų…“[2]

Ilgainiui Lizdeika:

> *būdąc na dworze xiążęcym wychowany, w naukach gwiazdarskich, według biegów pogańskich, w wiezdźbierstwach, snów wykładach […] był wyćwiczony, aż potym był za Gedimina, nawyższym biskupem albo przełożonym nabożeństw pogańskich, którego z urzędu Kriwe Kriweito zwano.*

„<…> Kunigaikščio dvare išauklėtas, pagal pagonių mokslo tvarką buvo išmokytas žvaigždžiažinystės, raganavimo, sapnų aiškinimo <…>, o paskui, Gedimino laikais, net vyriausiuoju pagonių apeigų vyskupu ar viršininku tapo ir buvo pavadintas Kriviu Krivaičiu“[3].

Pirminius šaltinius kartoja vėlesnieji, bet nieko naujo iš esmės nebepriduria. Pavyzdžiui, Alberto Vijūko-Kojelavičiaus „Lietuvos istorija“ (1650 m.): „Tuo metu Lizdeika buvo vyriausiasis žynys, arba, tėvų kalba, Krivė Krivaitis. Jis, kitados dar kūdikis girioje erelio lizde arba, pasak kitų, lopšyje, ant medžio pakabintame, paties Vytenio medžiojant surastas, jo paliepimu dievų tarnybai išauklėtas ir iš mažens šventąsias tėvų paslaptis pažinęs, tuo metu buvo laikomas geriausiu slėpiningų ženklų aiškintoju.“[4]

Gintaras Beresnevičius yra pažymėjęs Lizdeikos reikšmę Vilniaus – vadinasi, ir visos Lietuvos – istorijai: „Taigi Gediminas nėra vienintelis

1 BRMŠ II: 374–375, 382, vertė Rimantas Jasas. XV–XVI a. pradžios rusėnų *kniaź* versti „kunigaikštis“ yra labai abejotina, nors įprasta (trumpai žr. Razauskas 2014: 75–80).

2 BRMŠ II: 522, 555, vertė Dominykas Urbas.

3 BRMŠ II: 523, sekant Dominyko Urbo vertimu (plg. 556). Bene dar tikslesnį šio sakinio vertimą yra pateikęs Jonas Vaiškūnas, atkreipęs dėmesį į lenkų žodžio *bieg* „bėgimas; vyksmas, eiga, tėkmė, kelias“ lietuviškus atitikmenis (ne skolinius!) *bėgas*, *bėgis* „bėgimas; eiga, tėkmė ir t. t.“, taikytus, be kita ko, dangaus kūnų judėjimui, o tai kaip tik tinka kalbant apie „žvaigždžių mokslą“ (Vaiškūnas 2012: 16).

4 Vijūkas-Kojelavičius 1988: 206.

Vilniaus įkūrėjas – lygiai tokią pačią garbę su juo dalintis turėtų ir Lizdeika: sostinės įkūrimo idėja – kaip dievų valia – vis dėlto pirmiausia išeina iš jo lūpų. Vilniaus įkūrimas legendoje pateikiamas kaip pasaulietinio ir sakralinio valdovų bendradarbiavimo pasekmė: abu valdovai, krivis ir didysis kunigaikštis, Vilniui nusipelno vienodai. Gedimino sapnas pats savaime būtų dar nieko nereiškęs, jei nebūtų gavęs lemtingosios Lizdeikos sankcijos. Vien dėl to jau galima tarti, kad Vilniaus įkūrimo legenda yra didele dalimi religinė legenda.“[5] „Vyriausiasis lietuvių žynys Lizdeika išaiškina lemtingajame Gedimino sapne staugusio geležinio vilko prasmę, tardamas, kad šiuo ženklu dievai liepia įkurti sostinę. Taigi Lizdeiką reiktų laikyti Vilniaus įkūrimo bendraautoriumi.“[6] „Drauge su juo iš dausų per erelio lizdą ėmė artėti ir Vilniaus idėja. Gedimino sapno akimirką ši idėja palengva ėmė virsti kūnu.“[7]

LIZDE RASTAS, IŠPERĖTAS VAIKAS

Ir erelio lizdas, ir pats Lizdeikos vardas čia – ne atsitiktiniai. Pasak G. Beresnevičiaus, „kyla įspūdis, kad būtent Lizdeikos aptikimas erelio lizde tampa jo vėlesnio parinkimo kriviu krivaičiu priežastimi. Šią prielaidą patvirtintų Sibiro ir kai kurių kitų Eurazijos tautų tikėjimai apie šamanų (ypač – didžiųjų šamanų) atsiradimą. Jakutai kalba apie medį, ant kurio šakų, lizduose, guli būsimųjų šamanų sielos. Ant šio medžio atskrenda didžiulis, geležinėmis plunksnomis padengtas, į erelį panašus paukštis, tupiasi į lizdą ir padeda kiaušinį; paukštis peri nuo vienerių iki trejų metų, priklausomai nuo būsimojo šamano lygio. Šamano sielai išsiritus iš kiaušinio, ją ima auklėti arba šamanė, arba rudasis lokys, arba erelis, tačiau vyresnieji šamanai paprastai auga lizduose. Evenkai tiki, kad egzistuoja Pasaulio medis (Gyvenimo medis, Giminės medis), ant kurio šakų paukštelių pavidalu gyvena mirusiųjų vėlės. Būtent iš šio Giminės medžio, mirusiųjų gentainių vėlių buveinės, ir gimsta giminės šamanas. Vėliau paukštis, dažniausiai – erelis, atneša šamaną į žemės pasaulį ir paguldo jį erelio lizdan. Paukštis, ypač erelis, su šamano biografija siejamas dažnai. Didieji šamanai būdavo auklėjami specialiame lopšyje. Taip, pasak goldų legendos, pirmasis šamanas Chado gimė ant beržo ir ‘buvo išmaitintas lopšyje ant šio beržo’ – jį maitino paukštis; panašius motyvus yra išlaikę abchazai – jų įsitikinimu, kartais erelis užnešąs kūdikį į medžio viršūnėje sukrautą lizdą ir ten jį maitinąs.“[8]

Išties, Sibiro šamanizme kiekvienas šamanas, sakomas, turįs Motiną Paukštę, kuri, atėjus laikui jam tapti šamanu, pagriebia jo sielą ir nuneša į dvasių pasaulį – į lizdą eglėje ar berže („Pasaulio medyje“), kur ją išperi; čia perimos visų šamanų sielos: didžiausių – medžio viršūnėje, menkesnių – žemiau šakose; dėl to šamanas laikomas „dusyk gimusiu“, ir tame lizde jis antrąsyk gimsta kaip „paukštis“, turintis sugebėjimą „skristi“, „skraidyti“ po dvasinę erdvę[9] (apie visa tai netrukus). Ir paprastų žmonių sielos prieš gimdamos laukiančios savo laiko lizduose ant mitinio beržo šakų; šamanaudamas dėl vaikų šamanas, atsiklausęs dangaus dievo Ulgenio, nupučia jų sielas (*кут*) nuo to beržo, ir jos lekia žemėn tiesiai į jurtas (per dūmų angas); atitinkamo ritualo metu jurtoje į žemę ties židiniu įsmeigiamas berželis, kurio lapota viršūnė per dūmų angą iškišama oran, o ant to berželio šakos viduje pakabinamas mažytis lopšio modelis (*кабай*) iš beržo tošies, į kurį šamano iš dangaus nupūstoji siela per dūmų angą tiesiai ir įkrentanti[10]. Negana to, ir pats naujagimis pavadinamas paukštyčiu[11].

Panašūs vaizdiniai žinomi ir indoeuropiečių tradicijose. Antai senovės graikų aukščiausiasis dievas Dzeusas, būdamas kūdikis, su visu lopšiu yra kabėjęs medyje[12]. Rasti medyje kabantį lopšį, o jame – vaiką nėra visai netikėta ir lietuviams, kaip štai dainoje iš brolių Antano ir Jono Juškų rinkinio, kurioje trys *bernyčiai* auštant išjoja į girelę balandžių šaudyti ir mato: *Tam krūmely / Žilvitėlių / Misingės lopšelis, // Tam lopšely / Misinginiam / Gul jauna mergelė*[13]. Žinomas ir tiesiog lizde rasto vaiko motyvas. Antai senovės Irano herojų Zalį, pasak padavimo, į savo lizdą parsinešė ir lizde užaugino stebuklingas paukštis Simurgas[14]. Atitinkamų užuominų galima aptikti jau senovės indų „Rigvedoje“, pavyzdžiui, X.101.1, kur poetas, kreipdamasis į savo kolegas žynius, pavadina juos bendralizdžiais: *úd budhyadhvaṁ sámanasaḥ*

5 Beresnevičius 1991: 86.

6 Beresnevičius 1991: 89.

7 Beresnevičius 1991: 92.

8 Beresnevičius 1995: 176–177; plg. Beresnevičius 1991: 90–92.

9 Eliade 1989: 36–38; Новик 2004: 199; ШНС: 110–111.

10 Потапов 1991: 29, 34, 32, 108 (išn. 34).

11 Новик 2004: 50.

12 Грейвс 1999 I: 52.

13 JšSD I: 473, Nr. 550.

14 Рак 1998: 202.

sakhāyaḥ sám agníṁ indhvam bahávaḥ sánīlāḥ „Nubuskite drauge, draugai, drauge ugnį įžiebkite, tūli bendralizdžiai!“[15] Žinoma, čia galima teįžiūrėti įprastą perkeltinę reikšmę, kurią ir lietuvių kalboje turi *lizdas* kaip „gimimo vieta, tėviškė; namai; šeima“, pavyzdžiui: *Po daugelio metų kožnam malonu sugrįžti į savo lizdą* (Joniškis); arba tokie frazeologizmai kaip *vieno lizdo paukščiai* „tokie patys“ (literatūriškai taip tiktų versti ir vedų *sánīlāḥ* „bendralizdžiai“), *lizdą (susi)sukti* „(su)kurti šeimą“, *į lizdą įkristi* „susigiminiuoti“ (tik prisiminkime ką tik minėtus šamanų papročius!), *iš lizdo iškritęs* „visai jaunas, nesusitupėjęs“ ir t. t.[16]

Artima metafora – ir veiksmažodžio *perėti* taikymas žmogui perkeltine reikšme „gimdyti“, antai vestuvinėje oracijoje nuotaką pavadinant *tėtės motės perėta*[17]; priežodžiuose: *Išperėts, ale nesutupėts*; *Išperėjo, ale nesutupėjo…*; *Nedėtas – ne pautas, neperėtas – ne vaikas*[18]; taip pat pavyzdžiuose iš gyvosios kalbos: *Būt gal mokslą išėjus, o dabar sėdės to[je] grytelė[je] i vaikus perės* (Miežiškiai, Panevėžio r.); *Dėl munęs marti galėjo perėti i perėti* (Kuršėnai, Šiaulių r.); *Merga perėte apsiperėjo, o motriška susivystė* (A. Juškos žodynas); *Tiek išperėjus vaikų nebus jauna* (Kretinga) ir pan.; čia ir *peras* reikšme „vaikai, išperos“, ir *iš-pera* reikšme „iš-gama“, ir kt.[19] Metaforos metaforomis, bet galiausiai jos vis tiek remiasi tuo pačiu mitiniu lizde išperėto žmogaus-paukščio vaizdiniu.

Juolab kad ir pats vaizdinys Lietuvoje žinomas. Kitaip tariant, ir lietuvių tradicijoje vaiką rasti lizde tarsi paukštį – ne kažkokia keistenybė, priklausanti vien legendai apie Lizdeiką, bet gana paplitęs mitinis motyvas. Bene ryškiausias jis pasakose, kurių herojus atrandamas arba išperimas lizde, o kitąsyk tai yra kaip tik jo „antrasis gimimas“ (prieš tai numirus).

Štai vienoje pasakos bruožų turinčioje sakmėje, 1868 metais girdėtoje Ragainės apylinkėse bei Tilžėje, milžiniškas sakalas pagriebė karaliaus kūdikį nuo vejos, parsinešė į savo lizdą aukšto ąžuolo viršūnėje ir ten augino: *Naktimis jie jį dengi sava sparnais ir šildi, dienomis jam maista prikiša. Taigi tas karalaitis nė badu mirt, nė sušalt neprivali, bet paukščia lizdely mita*; paskui sakalas parsinešė lizdan dar ir antrą karaliaus vaiką – karalaitę; galiausiai *kartą gadyjos karaliui su zelnierių pulkais per tą girią joti, o bejodams išgirst lyg ore kūdikius kalbant. Gerai įsiklausę, suprata qžuole ėsančius. Viens užlipęs atrada karaliaus vaikus sakala lizde ir juodu nugelbėja*[20], t. y. išgelbėjo. Viena vertus, kalbama ne apie eilinius vaikus, o apie karalaičius, kaip ir Lizdeikos legendoje; antra vertus, vaiko suradimas lizde čia nėra jo biografijos pradžia, kaip Lizdeikos atveju, bet tęsinys: vaikai buvo pagrobti sakalo ir tik paskui jo lizde vėl surasti. Taigi ir čia vaikų suradimą lizde jau galima suprasti kaip jų „antrąjį gimimą“ ir įžvelgti užuominą į ritualinę motyvo kilmę.

Kita tradicinio siužeto pasaka (ATU 531), 1880 m. užrašyta Garliavos apylinkėse, prasideda: *Buvo diedas ir boba, neturėjo jiedu vaikų. Nuėjo diedas in girią malkaut ir pamatė medyje lizdą. Diedas įlipo į medį, paėmė lizdą su dvylika kiaušinių ir parsinešė namo. Ir sako bobai: „Dabar tu, boba, sėsk an tų kiaušinių ir sėdėk.“ Boba sėdėjo keturis mėnesius an tų kiaušinių ir išperėjo vienuolika vaikų, o dvyliktas nebuvo išsiperėjęs*; paskui *boba sėdėjo dar keturis mėnesius ir išperėjo tą vieną kiaušinį*, iš kurio ir išsirito nepaprastų savybių turintis vaikas, būsimas pasakos herojus[21]. Šįsyk lizde randami ne patys vaikai, o kiaušiniai, iš kurių tie jau namie išperimi. Nors iš kiaušinių išsirita visi 13 vaikų, vis dėlto paskutinį, ilgiau perėtą nepaprastą vaiką verta palyginti su atitinkamai ilgiau perimu aukštesnio rango šamanu, o drauge ir su Lizdeika, pasak legendos, turėjusiu „nepaprasto žmogaus gabumų“.

Panašus motyvas žinomas ir kito tipo (ATU 450) pasakų lietuviškuose variantuose, pavyzdžiui: *Buvo diedas ir boba. Biednai gyveno. Nuėjo diedas miškan karnų lupt. Ir išskrido antelė iš po medžio. Rado du kiaušinėliu. Tada atanešė namo – džiaugias bobai, kad virsme. Ė boba sako: „Ne, dieduli, – sako, – padėsme po višta, tai bus antelės.“ Tada sėdėjo vištytė ir išsėdėjo du vaiku – berniuką ir mergaitę*[22].

Vėl kitoje pasakoje (ATU 403) jauną karalienę *kai tos raganos sudeginusios ir pelenus subėrusios į marę, tai iš tų pelenų atsiradus antela ir pasidėjus keturis kiaušinėlius ir išperėjus du vaikelius*[23]. Čia jau ima ryškėti mirties ir ją lydinčio atgimimo iš kiaušinio motyvas.

15 Cituojama ir verčiama pagal AufHR I–II ir Rigveda 2004, atsižvelgiant į rusiškąjį vertimą Ригведа 1999. Nurodytas eilutes kiekviename leidinyje galima susirasti pagal vidinę „Rigvedos“ struktūrą.

16 LKŽ VII: 632–633; FŽ: 399.

17 JšSD II: 354.

18 LTs V: 105, Nr. 506, 507; 154, Nr. 1351.

19 LKŽ IX: 822, 813; IV: 223.

20 BsLPĮ I: 199–200, Nr. 75.

21 BsLPĮ I: 284–285, Nr. 118. Atitinkamą rusų pasaką žr. АфНРС I: 166 ir t., Nr. 105; plg. II: 325, Nr. 265.

22 DvPDI: 174, Nr. 44.

23 SlŠLP: 276, Nr. 113. Kitu atžvilgiu apie gimimą iš kiaušinio kai kuriose lietuvių pasakose žr. Vaitkevičienė 2013: 80, 95.

Gal verta pridurti, kad gimimas ar atgimimas („antrasis gimimas“) iš kiaušinio – irgi pasaulyje žinomas vaizdinys, kartais išties lydintis mirtį ir menantis prisikėlimą. Antai vadinamojoje „Egipto mirusiųjų knygoje“ velionio vardu sakoma: „Aš pakilau iš kiaušinio slaptojoj šaly...“; „Aš atsiradau kaip didis sakalas, išsiritęs iš kiaušinio...“; savo ruožtu išminties dievas, mirusiųjų vedlys Totas, graikų sutapatintas su Hermiu, čia apibūdinamas kaip „kiaušinio sūnus, iššengęs iš dviejų lukšto pusių“[24]. Pačių graikų iš kiaušinio yra gimę Elena, ar Helenė, jos broliai Dioskūrai ir dar dvyniai Molionidai Euritas ir Kteatas[25].

Minėtiems lietuvių pasakų vaizdiniams keistai atliepia kai kurios mįslės, menančios ąžuolą su gilėmis: *Šakos šakotinės, visos šakos su lizdais, visi lizdai su vaikais*; juolab kanapę: *Šakos šakotinės, visos šakos su lizdais, visi lizdai su vaikais*; *Ąžuols ąžuols, ąžuolėlis, ant tuo ąžuolo šimts šakelių, ant tų šakelių po lizdelį, o lizdely po vaikelį*; *Ąžuols skaitytinis, šimtašakis rašytinis, kiekvienam lizdely – po vaikelį*; ir ypač: *Ąžuolėlis šimtašakis: katroj šakoj po lizdelį, katram lizde po kiaušelį, katram kiausy po vaikelį*.[26] Pastarojoje mįslėje, kaip ir kai kuriose iš minėtų pasakų, lizde yra nebe pats vaikas, o kiaušinis, iš kurio tasai išsirita.

Dar kita pasaka (ATU 720), tarpukary užrašyta Vilniaus krašte, atsiradimą lizde tiesiai šviesiai susieja su antruoju gimimu: *Motka numirė, liko bernaitis ir mergaitė. Tėvas vedė raganą ir ji to bernaičio nekentė – liepė jį papjauti... Pjaus tėvas bernaitį. Papjovė, ji valgo... Ji suvalgė ir kaulus išmetė per langą. Sesuoj surinko kaulelius ir padėj genio lizdely. Ir genelis išperėjo vėl bernaitį*[27]. Šis motyvas savaip apima abudu pirmuosius: viena vertus, čia vaikas patenka lizdan pirma jau buvęs žmogumi, kaip pirmojoje pasakoje; o antra vertus, jis išperimas lizde iš kiaušinio, kaip kitose. Tad *išperėjo vėl* tiesiog reiškia „antrąsyk pagimdė“.

Reikia čia turėti omeny tai, kad mirtis ir ją lydintis prisikėlimas ar atgimimas nauja, dvasine kokybe neišvengiamai mena iniciaciją, kuri visuotinai suvokiama kaip „antrasis gimimas“. Būtent šitaip – kaip „mirusį“ šiam pasauliui ir paukščio lizde iš naujo, „antrąsyk gimusį“ dvasinei būčiai – tad reikia suprasti ir Lizdeiką. Šis jo „antrasis gimimas“ – tai iniciacija, įšventinimas į žynius, būtent dvasinis gimimas – gimimas „paukščiu“.

ANTRASIS GIMIMAS

Paukštis yra būdingas dusyk gimusiojo įvaizdis, nes jis pats tarsi dusyk gimsta: vienąsyk – paukštei padėjus kiaušinį, antrąsyk – iš to kiaušinio išsiritęs. Taigi paukštis yra dukart gimęs. Lietuvių tradicijoje ši paukščio ypatybė ne tik aiškiai suvokiama, bet sudaro netgi vieną iš skiriamųjų paukščio požymių, kaip antai mįslėje: *Du kartu gimsta, vieną kartą miršta = paukštis*; minklėje: *Kas dukart ant svieto gimsta? – Paukščiai*[28]. O kadangi antrasis gimimas reiškia ankstesnės būklės (kiaušinio) mirtį, tai čia dar ir variantas iš Mažosios Lietuvos: *Kas dusyk gimsta ir dusyk miršta? – Paukštis*[29]. Panašių mįslių esama ir aplinkinių tautų tradicijose: latvių, baltarusių, rusų ir t. t.

O štai senovės Indijoje paukštis sanskritiškai tiesiog pavadinamas „dvidža“, *dvija-*, pažodžiui „dukart gimęs“ ar „dvi-gymis“ (žodis sudurtas iš dviejų šaknų: *dvi-* „dvi-“ ir *jan-* „gimti“). Tačiau tuo pat metu, o gal net pirmiausia – tai žinomas dvasinis ir socialinis terminas, žymintis arijų, kilmingąjį, priklausantį vienam iš aukštesniųjų luomų, arba tiesiog žynį brahmaną, laikomą „antrąsyk gimusiu“ įšventinimo į žynius metu ir taip tapusiu *dvija-*[30]. Šia reikšme žodis vartojamas nuo seniausių laikų, pradedant „Rigveda“ (X.61.19), „Atharvaveda“ (XIX.71.1)[31] ir kitais ankstyviausiais šaltiniais.

Jau XIX a. rusų mitologas Aleksandras Afanasjevas buvo įsitikinęs, kad šis dvasinis bei socialinis indų tradicijos terminas remiasi būtent paukščio išsiritimo iš kiaušinio įvaizdžiu, ir savo ruožtu susiejo jį su atitinkamomis rusų mįslėmis[32]. Tokia šios sąvokos prigimtimi neabejoja ir Mirčia Eliadė (Mircea Eliade): „Budizmo vaizdiniai taip pat mena, kad antrasis, dvasinis gimimas prilygsta paukštyčio išsiritimui, kai šis prasikala iš kiaušinio. Kiaušinio ir paukštyčio iniciacinė simbolika – archajiška, ir labai panašu, kad būtent paukščių ‘antrasis gimimas’ yra sąvokos *dvija-* provaizdis. Šiaip ar taip, čia turime reikalą su archetipiniais vaizdiniais, paliudytais jau archajinėse kultūros pakopose. Bantų Kavirondo gentyje apie įšventintąjį sakoma: ‘Štai baltas paukštytis išsirita iš kiaušinio...’“[33]

Budizmo tradicijoje šiuo vaizdiniu nusakomas ir pats Budos nubudimas. Antai „Vinaja pitakoje“ (III.3–6) pateikiamas toks Budos dialogas su hindų žyniu brahmanu: „Brahmane, tai tarsi višta su aštuoniais, dešimt ar dvylika kiaušinių, ant kurių ji rūpestingai tupėjo, kuriuos rūpestingai perėjo. Tasai viščiukas, kuris pirmas sėkmingai išsilukšteno iš kiaušinio kiauto, prakrapštęs jį nagu arba snapu prakirtęs, ar jis vadintinas vyriausiu, ar jauniausiu? – Vyriausiu, gerasis Gotama, nes jis vyriausias iš visų. – Lygiai taip pat, brahmane, aš, iš nevydės kiauto išsilukštenęs nevydėje apkiautusiųjų labui, kiaušiniagymis, esu pasaulyje vienintelis nubudęs nepranoktu nubudimu. Todėl pasaulyje esu vyriausias ir aukščiausias.“ Savo nubudimą Buda toliau išskleidžia į tris pakopas ir, kiekvieną iš jų atskirai nusakęs, kaskart priduria: „Šitaip, brahmane, aš pirmąsyk sėkmingai prasilukštenau, kaip viščiukas iš kiaušinio kiauto“; „Šitaip, brahmane, aš antrąsyk sėkmingai prasilukštenau, kaip viščiukas iš kiaušinio kiauto“; „Šitaip, brahmane, aš trečiąsyk sėkmingai prasilukštenau, kaip viščiukas iš kiaušinio kiauto.“[34]

Kaip Indijos išminčiai, dvasininkai ir kilmingieji vadinami *dvija-*, taip viename iš senovės Egipto kosmogoninio mito variantų sakoma, kad valdovai yra radęsi „iš kiaušinio“[35]. O štai kaip gimsta būsimasis žynys viename indėnų majų padavime: senutė žiniuonė, nusprendusi pasirūpinti įpėdiniu, naktį nuėjo į kalnus prie nykštukų olų ir iš jų gavo dovanų didžiulį kiaušinį; parėjusi ji užkasė kiaušinį žemėn ir ten kurį laiką jį perino, ir galiausiai iš to kiaušinio išsirito berniukas suaugusio vyro veidu, kuris vos gimęs mokėjo kalbėti ir žinojo daugiau už kitus[36].

Taigi gimimas iš kiaušinio – visuotinis, archetipinis įšventinimo, dvasinio gimimo įvaizdis. O štai paukštis, kaip dukart gimęs, visuotinai simbolizuoja įšventintąjį, iš pasaulietinio kiauto prasikalusį į dvasinę tikrovę.

1919 m. Hermanas Hesė (Hermann Hesse) romane „Demianas“ tuo pačiu įvaizdžiu mėgino įprasminti Pirmojo pasaulinio karo kančias ir tragizmą: „Paukštis kalasi iš kiaušinio. Kiaušinis – tai pasaulis. Kas nori gimti, turi sudaužyti pasaulį. Paukštis skrenda dievop“; paskui dar: „Milžiniškas paukštis kalėsi iš kiaušinio, o tas kiaušinis buvo pasaulis, turėjęs virsti griuvėsiais.“[37]

24 EBD: 51, Nr. 22; 73, Nr. 77; 123, Nr. 134.

25 West 2007: 190, 231; March 2001: 358.

26 LTs V: 502, Nr. 5920; 479, Nr. 5661, 5662, 5665, 5664.

27 Balys 1938: 247, Nr. 540; variantus žr. BsLPĮ II: 294–295, Nr. 145; LTsU: 306–307, Nr. 273; LTs III: 436–437, Nr. 152; DvPDI: 342–345, Nr. 73.

28 LTs V: 521, Nr. 6110; 670, Nr. 7648. Kitu atžvilgiu plg. Vaitkevičienė 2013: 95.

29 LŽ: 354, Nr. 670.

30 Monier-Williams 1899: 506; Mittal, Thursby 2004: 229–230, 359, 383–385; Gonda 1985: 233, 235, 242, 316, 337, 340 ir kt.

31 „Atharvaveda“ remiamasi pagal leidinius: Atharvaveda 2009; Whitney 1996.

32 Афанасьев 1995 III: 109.

33 Eliade 1961: 53–54.

34 BT: 60–62.

35 Матье 1996: 231.

36 ЛМСМ: 35.

37 Hesė 1990: 83, 145.

Kitąsyk antrajam gimimui išties gali būti prilyginama pati mirtis, ir tokiu atveju vėl gali būti pasitelkiamas atitinkamas kiaušinio įvaizdis. Iš dalies panašiai jau matėme kalbant „Egipto mirusiųjų knygoje“. Savo ruožtu senovės indų ir vėliau Tibeto tradicijoje, pasak tibetietiškojo budizmo dvasininko Sogjalo Rinpočės, „kalbama apie mitinį paukštį Garudą, kuris gimsta visiškai suaugęs. Šis įvaizdis simbolizuoja pirmapradę mūsų prigimtį, kuri jau dabar tobula. Garudos jauniklio sparnai visiškai išsivysto jam dar būnant kiaušinyje, bet jis negali skristi, kol neišsirita. Tik skilus lukštui šis paukštis gali išsiveržti iš kiaušinio ir pakilti į dangų. Taip, pasak mokytojų, ir Budos būvio savybes dengia kūnas, o kai tik šis bus nusimestas, jos atsiskleis, suspindės.“[38] Taigi žmogaus kūnas čia prilygsta kiaušiniui, kiautui, iš kurio siela, arba sąmonės pradas, mirštant „išsirita“ į aukštesnį, dvasinį būsmą.

Kad jau taip, tai gal verta užsiminti, jog lietuvių kalboje *kūnas* ir *kiautas*, *kiaušinis* yra bendrašakniai žodžiai[39], vadinasi, savaime mena atitinkamus „sielos išsilukštenimo“ vaizdinius.

38 Sogjalas 2011: 121. Panašiai kito tibetietiškojo budizmo ir dzogčeno mokytojo Čiogjalo Namchai Norbu žodžiais: „Sakoma, kad pažengęs tantros praktikuotojas yra tarsi erelio jauniklis, pasirengęs skristi tik išsiritęs iš kiaušinio“ (Norbu 2009, 48).

39 FrLEW: 231–232, 250, 310; MžPKEŽ: 396, 406.

Dvasinio, paukštiško antrojo gimimo ilgesys panašiomis metaforomis tebesireiškia ir šiuolaikinėje lietuvių poezijoje, kuri šiuo atžvilgiu tęsia tą pačią senąją Lizdeikos tradiciją. Antai Justino Marcinkevičiaus eilėraštyje „Nėščios moterys“:

Pagimdykit mums sparnus ir erdvę,
pagimdykit mus pačius dar sykį –
negaliu klausyt, kaip žmonės verkia,
net savęs nespėjęs išsakyti.

Duokite dar sykį baltą pradžią,
pirmo žodžio sunkų teisingumą,
šypseną kaip rankos mostas plačią,
šūkiais neišrėkiamą atstumą.

Mes jau aiškūs, mes jau susikaupę,
mes jau galim gimti antrą kartą.
Ir laukimo aureolė gaubia
dar neištartą mūs naują vardą[40].

Pastarojo posmo užuominos („aiškūs“, „susikaupę“) pirštu prikišamai nurodo į dvasinį įvaizdžio turinį.

SPARNAI IR GEBĖJIMAS SKRISTI

Be to, kad paukštis išsirita lizde iš kiaušinio ir todėl yra dusyk gimęs, kita esminė jo skiriamoji ypatybė, bene pati svarbiausia, – tai sparnai ir gebėjimas skristi. Visame pasaulyje nuo amžių kalbama apie dvasinis skrydį, dvasios polėkį, dvasios sparnus.

Kadangi šiuo gebėjimu pasižymi tiek grynai dvasinės būtybės, tiek atitinkamas dvasines kvalifikacijas turintys žmonės, sparnai bei plunksnos gali būti priskiriami tiek vieniems, tiek kitiems. Tai ir krikščioniškų angelų sparneliai, ir senovės graikų Hermio sparnuoti sandalai bei kepurė, ir Šiaurės Amerikos indėnų žynio bei vado plunksnų apdarai, ir Sibiro šamano iš plunksnų pagamintas ar tik plunksnomis puoštas drabužis, ir t. t. Indėnų haidų padavime apie pasaulinį tvaną vienintelis išlikęs gyvas žmogus turėjo varno plunksnų apdarą, kurį apsivilkęs virsdavo varnu, o nusivilkęs atvirsdavo žmogumi[41]. Senovės skandinavų vyriausiasis dievas Odinas su žmona Frėja turėjo ir varno plunksnų apdarą, kurį užsimetęs jų pasiuntinys galėjo nedelsiant nuskristi kur tik reikia[42], ir sakalo plunksnų apdarą, kurį kartą pasiskolinęs ir apsivilkęs Lokis nuskrido į šiaurėje plytinčią milžinų šalį ir iš ten parnešė milžino pagrobtą poezijos dievo Bragio žmoną Iduną[43]. Kaip jau galėjome numanyti ir netrukus ištisai matysime, poezija čia yra toli gražu ne atsitiktinė.

Ovidijus apie hiperborėjus pasakoja („Metamorfozės“ XV.356–357): „Šiaurės kraštuos, Palenėj, toli už Borėjo speiguoto, / Esą žmonių, kurie apsidengią plunksnom lengvutėm.“[44] Pusiau mitinės hiperborėjų šalies tiksli padėtis nėra nustatyta, ji galėjo plytėti kažkur tarp vakarų Sibiro ir Britanijos, bet paukščio sparnuose bei plunksnose slypinti skrydžio galia, šiaip ar taip, gerai žinoma ir Lietuvoje.

Po Lizdeikos chronologiškai dėl to pirmiausia paminėtinos XVII–XVIII a. Lietuvos raganų bylos. Pažymėtina, jog vienas iš būdingų raganos požymių apskritai buvo gebėjimas skraidyti. Štai 1666 m. rugsėjo 11 d. teismo kaltinime valstietei Elžbietai Viržukienei iš Payžnio k., Padievyčio apyl., rusėnų kalba sakoma: *Которую тую чаров'ницу не тол'ко сам жалоб'ливы пан Конопин'ски видел летечы, але деи много людеи, суседы через тот выш'менены час бачыли* „O tą raganą ne tik pats ponas Kanapinskas matė skrendančią, bet esą daug žmonių, kaimynų tai aukščiau nurodytu laiku matė.“[45] Panašiai dar 1995 m. Žydavainiuose (Joniškio apyl., Molėtų r.) užrašyta, kaip prie tenykščio Raganų kalno pateikėjos brolis *Nu bobą matė tokią su ilga suknia, an piestos, a maš ten jam pasirodė an piestos, maš ana ant kelmo kokio buvo. Nu ir iš burnos liepsna ėjo taip kaip liežuvis raudonas ilgas. Ten nieko girdėt nebuvo, ana gi nedundėjo, nei rėkė, tik tiesiai į jį šita boba skrido kaip paukštis koks*[46]. Palyginimas su paukščiu – įsidėmėtinas.

Ypač iškalbingas šiuo atžvilgiu 1680 m. kovo 15–22 d. teisme raganavimu apkaltintos Raulių dvaro šeimynykštės Zuzanos Šlekinienės prisipažinimas, užrašytas lenkiškai:

Ktore te osoby powiadała, yz sie zletywaią, w sroki przemieniwszy, pod Orzwilkiem na gurę nad rzeką Szołtuną, a tego lata przeszłego razow pięc zlecieli sie na pomienioną gurę, ciała swe zostawiwszy na mieyscach swych zwykłych, mianowicie Budrecki sam y Budrecka sama,

43 „Jaunesniojoje Edoje“ apie tai kalbama skyriuje „Poezijos kalba“ (MƏ: 99), o „Vyresniojoje Edoje“, arba „Poetinėje Edoje“, – „Giesmėje apie Triumą“, 3–5 posmuose (PE: 161); žr. Tolley 2009 I: 194, 527.

40 Marcinkevičius 1975: 204.

41 Фрэзер 1985: 141.

42 Tolley 2009 II: 105.

44 Ovidijus 1979: 412, vertimas Dominyko Urbo.

45 BRMŠ III: 424, 427.

46 Balkutė 2013: 94.

trzecia Łukowiczowa na bagnach tamze niedaleko domow swych numgolskich, w koncu gaiu j. m. pana Hołowina. A gdy trzeba leciec, na te mieysce przyidą [...] y tak, ciała zostawiwszy, sroką poleci kozda osoba z nich. Tak i inne mieysca maią, i tym sposobem czyniąc lecą. A ja, Zuzanna, do ruczaiu pod dworem pana swego, do ogrodu gdy przyidę, [...] na tym mieyscu ciało zostawiwszy, sroko polecę.

„Sakė, kad tie asmenys, pasivertę šarkomis, sulekiantys į kalną prie Šaltuonos upės ties Eržvilku, o šią praėjusią vasarą buvo sulėkę ant minėto kalno penkis kartus, palikę savo kūnus įprastose vietose. Būtent pats Budreckas ir pati Budreckienė, trečioji Lukavičienė ten pat raiste, netoli nuo savo numgališkių namų, jo malonybės pono Golovino miškelio gale. O kai reikia skristi, ateina į tą vietą; [...] ir taip, palikę kūnus, kiekvienas iš tų asmenų skrenda šarka. Turi taip pat ir kitas vietas, ir šiuo būdu darydami lekia. O aš, Zuzana, kai ateinu į sodą prie upelio, [...] toje vietoje palikusi kūną lekiu šarka.“[47]

Taigi raganos, palikusios kūnus, skraido pasivertusios šarkomis, šarkų pavidalu, arba kaip šarkos. Pabrėžtina, kad jos skraido palikusios kūnus[48]. Tuo akivaizdžiai pasakoma, kad „šarka lekia“, t. y. kaip paukštis skrenda, raganos dvasia, kad ir kaip ją suprastume. Antai Sibiro šamanų sielos dažnai laikytos esančios sparnuotos ar tiesiog paukščio pavidalo, todėl apeiginis plunksnų apdaras ar prie jo pritvirtintos plunksnos tiesiog reiškė, kad apeigų metu iš tikrųjų veikia ir po dvasių pasaulį skraido šamano siela[49]. O atpažinus metaforą, labai pamokomai čia turėtų nuskambėti platoniko Filono Aleksandriečio žodžiai apie filosofus: „<...> Savo mintimis jie keliauja su mėnuliu, saule, kitų klajojančių ar fiksuotų žvaigždžių apsisukimais; jų kūnai, be abejonės, lieka ant žemės, bet jie suteikia savo sieloms sparnus, kad pakildamos į eterį jos stebėtų jame esančias galias.“[50] Nes, viena vertus, pasak Platono („Faidras“ 249.c), „sparnus iš tiesų įgyja tiktai mąstymas filosofo“[51]. Atitinkamai „[p]itagoriškosios filosofijos uždavinys – auginti sparnus“[52].

47 BRMŠ III: 434, 438, vertimas Dominyko Urbo.

48 Tai, kad lietuvių raganos skraidė kūnus palikusios ant žemės, beje, pažymima ir kitur (pavyzdžiui, Mato Pretorijaus: BRMŠ III: 123, 241); įvairiais atžvilgiais apie tai žr. Razauskas 2013: 91–93; Razauskas 2011: 155–156.

49 Žr. Tolley 2009 I: 518–519.

50 Hadot 2005: 241.

51 Platonas 1996: 46.

52 Uždavinys 2003: 272.

O kita vertus, pasak Platono („Faidonas“ 67.c–e), filosofijos uždavinys yra „kuo labiausiai skirti sielą nuo kūno“ ir pratinti ją, kad ji gyventų „kiek įmanoma viena su savimi, besivaduodama iš kūno tarsi iš pančių“, nes „toks kaip tik ir yra filosofų siekis: sielos išpančiojimas ir atskyrimas nuo kūno“[53]. Šitaip filosofiją suprato ir neoplatonikai Plotinas bei Porfirijas, o pastarasis filosofijos terminą tiesiog keitė „ištrūkimu iš kūno“[54].

Taigi filosofų sparnuotos sielos keliauja mintimis, kūnus palikusios ant žemės, – visai kaip Sibiro šamanai ir lietuvių raganos. Prisiminus, kad antikos filosofijos židinį – Atėnų Akademiją krikščionys uždarė, filosofus išvaikė, o žymiausią ano meto filosofę moterį, Aleksandrijos neoplatonikę Hipatiją netgi nukankino ir nužudė beveik kaip raganą[55], palyginimas visai nebeatrodys paviršutiniškas. Vytautas Kavolis, beje, pažymi tiesioginį ryšį tarp raganų skraidymo ir jų deginimo Lietuvoje: „Maždaug tuo pačiu metu, kai jos nustoja skraidyti, apie XVIII amžiaus vidurį, užsibaigia ir raganų deginimai.“[56] Iš to akivaizdu, kas būtent persekiota, nuožmiai bausta ir žūtbūt stengtasi užgniaužti – dvasios skrydis. Esmiškai siekta žmogui pakirsti sparnus – ir kartu nutraukti šerdinę Lizdeikos giją lietuvių dvasinėje tradicijoje.

Nepaprastai apmaudu, kad straipsnio apimtis neleidžia apžvelgti filosofinio skraidymo, arba skraidymo mintimis, vaizdinio įvairiose kultūrose, nes duomenys pareikalautų atskiro straipsnio[57]. Pažymėtina tik, kad nuo seniausių laikų tai vienas būdingiausių įkvėpto, pakylėto mąstymo, laisvo mąstymo, apskritai mąstymo įvaizdžių, suprantama, žinomas ir Lietuvoje. Jo atspindys blyksteli kad ir priežodyje: *Paukštį plunksnos gražina, o žmogų – protas*[58]. Žmogaus protą priežodis prilygina paukščio plunksnoms.

O kadangi protas siejamas ir simboliškai netgi tapatinamas su galva (kaip veiksmažodyje *galvoti*), tai panašią užuominą galima įžiūrėti dar vienoje raganų byloje, kurioje jas esant šarkas pabrėžia net pavardė. 1726 m. birželio 12 d. teisme raganavimu buvo apkaltinti Darsūniškio miestelio gyventojai Juozapas Šarka su žmona. Byloje rašoma:

53 Platonas 1999: 36.

54 Hadot 1986: 231.

55 MacCulloch 2010: 220–221.

56 Kavolis 1987: 45, žr. 38.

57 Šiek tiek apie tai jau rašyta: Razauskas 2013: 88–90.

58 LTs V: 77, Nr. 7.

Na ktorą gdy naypierwey samą Szarkową mistrz wziąwszy według zwyczziu, nalazł we włosach na głowie jey srocze piora z ogona y przyniosł na stoł sądowy, kędy konfessata była

„Paėmęs tardymui pirmiausia pačią Šarkienę, budelis pagal paprotį jos galvos plaukuose rado plunksnų iš šarkos uodegos ir padėjo ant teisėjų stalo, kur vyko tardymas.“[59]

Taigi raganos skraidymas įrodomas „pagal paprotį“ jos galvoje ieškant paukščio plunksnų. Vadinasi, paukščio plunksnos žmogaus galvoje tradicijos tiesiogiai siejamos su jo gebėjimu skristi. Kaip šis gebėjimas čia turi būti suprantamas, nepatikslinta, užtat pats „paprotys“ jį sieti su plunksnomis galvoje nėra išnykęs be pėdsakų – jų aptinkame kai kuriose vėlesniais laikais užrašytose pasakose.

Antai žemaičių pasakoje iš Antano Baranausko rinkinių jaunas pirklys, pirklio sūnus, metus tarnavo pas burtininką: *Šis ištarnavęs – ir gavęs gerokai piningų ir balandį. Tas burtininkas liepęs išpešti balandžiui tris plunksnas. Išpešė – ir palikusi pana. Su ja pargrįžęs ir apsipačiavęs. O tiktai savo motynai tepasakęs, iš kur parsivežė pačią ir kokia ana pirma buvo, ir parodęs tas tris plunksnas. Po vestuvių pirklys vėl išėjęs į pasaulį. Tuo tarpu motyna marčiai įkišusi į plaukus tas tris plunksnas, ir ši išlėkusi balandžiu*.[60] Taigi vėl tas pat: plunksnos plaukuose moterį paverčia paukšte ir grąžina galią skristi.

Nors tokiam virsmui gana vienos ar kelių plunksnų, kaip gebėjimo skristi ženklo, juolab jį, suprantama, įgalina ištisas „šamaniškas“ plunksnų apdaras. Kaip štai pasakoje, 1964 m. užrašytoje Šiliniuose, Švenčionių r., kurioje broliai pagavo *žąselę* ir parnešė pirkion: *Tada ana paima plūksnas nuog savęs nustąso ir sietan susideda. Ir dirba jau, darbą daro. Nu, kruta ana, mazgoja, pečių kūrina, apseidinėja visa*; vienas iš brolių parėjęs *išvydo, kad merga kruta: mazgojasi, pečių kūrina. Tada anas paėmė šitos, – kaip pečius kūrinos, – paėmė šitos plūksnas ir sudegino. Ir stojos ana merga*; vaikinas ją vedė, susilaukė su ja vaikų, bet ji vis ilgėjosi savo paukštiškos prigimties ir, pamačiusi skrendant žąsis, dainavo: *„Jūs žąselės, jūs gulbelės, / Sumėtykit po pūkeliui, / Po pūkeliui, po plūksnelei...“ Nu, sumetė, ir ana tada apskamšė ir nuskrido*[61].

Motyvas ypač būdingas kito tipo (ATU 327A) plačiai žinomai pasakai, kurioje Jonukas šitaip pasprunka nuo piktos raganos (kuri čia, beje, kaip tik negali skraidyti!): jis įsilipa į medį, ragana prisiveja ir jau kirs medį, o tada *Jonukas ėmė šauktis pagelbos, sakydamas: „Visi paukšteliai, kurie čion čiulbaujat, nuleiskite man po plunksnelę, sumeskit, susimildami, po plunksnelę.“ Štai pradėjo paukščiai lėkt – sumetė jam po plunksnelę. Ir kaip jau medis pradėjo lūžt, tuokart Jonukas su tomis plunksnomis pasimosavo ir nulėkė*[62]. Kitame variante *gulbės sumetė jam po plunksną, jis, tom plunksnom apsikaišęs – purp ir išlėkė ir parlėkė pas tėvą*[63]. O variante iš Gervėčių Joniukas, plunksnomis apsikaišęs pečius, tiesiog pavirsta paukščiu: praskrendančios paukštės *ėmė viena plunksnelį, kita – visos po dzvi išmetė. Anas ėm apsikumšė va tep – pasdarė vienų sparniukų*; iš antro paukščių pulko numestų plunksnų *vėle apsikumšė kitų sparnų*; iš trečio *anas jau pecius apsikumšė, jau visur, jau paukščiu darosi*; ir galiausiai *vėl pa plunksnelį, pa kici kap sumetė – anas apsikumšė visur. Nu, jau pasdarė paukštė. Ir kartu su itom ir nuskrido par savus tėvus*.[64]

Motyvas pasitaiko ir dainose, kuriose toli nutekėjusi jaunamartė šitaip svajoja sugrįžti tėviškėn:

Aisiu į girelę
Pas margą gegelę,
Passkolinsiu sparnelius
Ir raibąsias plunksneles.
Lėksiu pas tėtušį,
Pas baltą matušę
In vyšnelių sodelį,
In rūtelių daržėlį...[65]

Kitame variante:

Tai kad aš žinočiau
To margo geneli,
Paprašyčiau sparnelių
Ir margųjų plunksnelių.
Aš skrisčiau nuskrisčiau
Močiutės dvarelin...[66]

Nors dainose tai tik „svajonių sparnai“, vis dėlto jie suteikia galią mintimis – taigi siela – skristi.

Motyvas žinomas plačiai pasaulyje. Štai vienoje tibetiečių pasakoje jaunuolis vogčia įsėlino į merginos namus, „užsidėjo plunksnas, virto

59 BRMŠ IV: 95, plg. 96 (vertėjas nenurodytas).

60 BrnP III: 131, Nr. 56.

61 DvPDI: 139–140, Nr. 37.

62 BsLP II: 280, Nr. VII.24.

63 BsLPĮ IV: 181, Nr. 92.

64 GP: 66, Nr. 6; dar žr. 225, Nr. 73; 281, Nr. 96; 412, Nr. 145; 441–442, Nr. 159; DvPDI: 125–126, Nr. 32; 133–134, Nr. 34; LKL II: 235, Nr. 151. Tas pat, pavyzdžiui, rusų pasakose: АфНРС I: 172, Nr. 107; plg. 182, Nr. 111.

65 BsOD I: 28–29, Nr. 11.

66 BlzLRD: 101, Nr. 58.

gaidžiu“ ir gyveno pas ją kaip paukštis, bet mergina ėmė kažką įtarti ir kartą apsimetė, kad išeina į šventę, o pati „pasislėpusi namie. Gaidys atvirtęs jaunuoliu, kuris apsirengęs, išsipuošęs, sijos plyšyje paslėpęs gaidžio plunksnas ir nuskubėjęs į šventę. Apėjęs besilinksminančių žmonių minią į vieną pusę, apėjęs į kitą, bet niekur neradęs savo mergelės. O šioji, jaunikaičiui iškeliavus, tuoj ištraukusi gaidžio plunksnas ir sudeginusi“, kad jis liktų žmogumi[67]. Pasaka toliau dar ilgai rutuliojasi, bet mums dabar to gana. Užtat pažymėtina, kad Tibete motyvas irgi užtinkamas ne tik pasakose, bet ir dainose. Antai legendoje apie Dalai Lamą VI, nužudytą mongolų 1706 m., kurio vienas iš įpėdinių paskui buvo gimęs Litane (miestelis Tibete), teigiama, esą jis pats išpranašavęs savo būsimą pergimimą, o ši pranašystė siejama su jam priskiriamos dainos posmu: „Ak tu, baltoji gerve, / Paskolink man savo galingus sparnus. / Nelėksiu aš į tolimas šalis, / Tiktai nuskrisiu į Litaną ir grįšiu atgal“[68].

XIX a. pabaigos–XX a. lietuvių autorinėje poezijoje „sparnų“, „dvasios skrydžių“ ir „skraidymo mintimis“ dar gausiau nei XVII–XVIII a. raganų teismų bylose ir pastarųjų amžių tautosakoje. Antai Maironio eilėraštyje „Skurdžioj valandoj“:

Veltui ilgis, nerimsta iškentėjus dvasia;
Nor padangėmis skleisti sparnus, –
Kūnas riša ją pančiais ir nedora valia
Nekalčiausius apskundžia sapnus;

užtat kūną skraidant ir tenka palikti ant žemės; toliau dar „Troškimai“:

Ko gi trokšti, nesoti dvasia?
Paslaptingais sparnais kur lakioji?[69]

Salomėjos Nėries (be pavadinimo):

– Platus ir gražus tu, pasauli! –
Ir siela kaip paukštis nuskrido;

Prozoje:

Siela – jaunystė stumia žmogų nepasiekiamų tikslų siekti. Ji prisega erelio sparnus ir liepia jūras, bedugnes perskristi;

Mano gi siela nemirtinga, ir ji pamėgo tik tai, kas nemirtinga... Ji trokšta, oi, trokšta išskristi virš visa to, kas žema ir mirtinga... (t. y. palikusi kūną);

...Siela turi didelius didelius sparnus[70].

Juozo Gražulio „Ilgesys“:

Pavargusios mintys į vakarus plaukia,
Sieloj išsiskleidžia sparnai...
Ir dieną, ir naktį – vilioja ir šaukia
Gimtosios šalies nemunai;

poemoje „Eglė žalčių karalienė“:

Ilgesys sparnus pakėlė
Skrist į brangią tėviškėlę[71].

Iš tolimos tremties poetas čia kelia tuos pačius ilgesio sparnus, kuriais liaudies dainose tėviškėn skrido nutekėjusi jaunamartė.

Vinco Mykolaičio-Putino „Skausmo balsas“:

Ištiesęs sparnus, aš kaip sakalas skrisčiau,
Kur siaučia mirties ir gyvybės kova –
Ir ten savo galią mėginti išdrįsčiau,
Ir ten nesilenktų galva!

„Ko veržiesi?“:

Ko, širdie, veržiesi
Į beribį plotą?
.....
Ar manai, aukštybėj
Su arais skraidysi?

„Be šviesiųjų minčių“ (II):

Kur jūs dingot, lengvasparnės
Mano mintys?

„Su krintančiais lapais“:

Suvargino dvasią šešėliai mirties:
Padangėj skraidyti sparnai nesities;

„Stella maris“:

Pamiršk, kai sparnus į padangę ištiesi,
Kad tai apgaulingais sapnais gaiviniesi.
.....
Tada suplasnojo krūtinėj širdis,
Laisvai ir plačiai išsiliejo mintis;

„Viršūnės ir gelmės“ (7: „Lopšinė“):

Skausme ir vienatvėj kalėjusią dvasią
Kaip paukštį paleisi į amžiną laisvę;

„Vergas“ (III):

Ne, ne gyvis aš, į lukštą įsitraukęs,
Tik naujos buities ir gyvasties kūrėjas,
Kur erdvu, platu, ir laisva, ir džiaugsminga,
Tartum pats tu būtum skrendanti dvasia;

Pažymėtinas lukštas, į kurį įsitraukęs žmogus lieka vergas – lyg prasikalti neįstengęs, neišdrįsęs

67 MTBA II: 61–62.

68 Дылыкова 1986: 207.

69 Maironis 1988: 125, 193. Maironio dingstimi apie šiuos vaizdinius jau rašyta (Razauskas 2016: 81–89).

70 Nėris 1984 I: 345; III: 71, 187, 270.

71 Gražulis 1995: 85, 195.

paukštytis; toliau – „Parafrazės“ (VII: „Quasi una fantasia“):

Suplasnojo kaip paukštė širdis;

„Savo kūnui“:

Ir dar taip neseniai –
Gal tik vakar –
Kaip paukštė plasnojo dvasia
Ir tiesė į viršų sparnus;

„Bodlero temomis“ (II. „Poetas“):

Padangėj, poete, skraidai kaip erelis,
Į saulę ištiesęs galingus sparnus.
Tu sveikini audrą ir šaulio nepaisai –
Dangaus pirmagimis sūnus.

O nutremtas žemėn į klegančią minią,
Kaip žengt, ką sakyt, nežinai.
Pakelt aukštyn galvą, laisvai išsitiesti
Tau kliudo tie patys sparnai.[72]

Vytauto Mačernio „Pabaiga“:

Už lango jau ne vakaras, ne vėjas. Tai nakties
negyvos akys
Sustingę stebi sielos židiny begęstančius vaizdus
Ir nerami širdis lyg paukštis, kurs kadais
krantan saulėtan plakės,
Šiąnakt virš tuštumos sūpuoja ilstančius
sparnus.

„Žiemos sonetai“ (13):

...Ir svajonių paukštis išsitiesia
Dideliais fantazijos sparnais
Per tą platų vargo vandenyną

Skrist į šalį išsvajotą, šviesią,
Kol jį audros smūgiais įžūliais
Bangose tikrovės paskandina[73].

Justino Marcinkevičiaus „Bandymas susikaupti“:

Nors nieko nėr tiesaus
ir nieko nėr be skausmo,
bet mintį kaip sparnus
mėginame ištiest[74].

Jono Aisčio „Iš ūkanoto“:

Sparnus ištiesia mintys mano;

„Lemtis“:

O troškimų sparnai jau manęs nebeklauso;

„Nimis patetice“:

Neges troškimai tiktai ir viltys,
Neges svajonės, sparnus iškėtę;

„O Dieve“:

Svajonių polėkiai sparnuoti,
Bet opūs, lepūs jų sparnai,
Nes leidai siekti ir sapnuoti,
Ir nepasiekti amžinai...
.....
Platus pasaulis ir beribis,
O širdžiai anksta it narve.[75]

Nors pasaulis platus, beribis, bet dvasios paukštei širdžiai jame anksta it narve – kaip paukštyčiui kiaušinyje, laukiančiam, kada gi praskils kiautas. Bernardo Brazdžionio „Tėviškės duona“:

...Gaivink klajojančius klajūnus
Šventuoju tėviškės penu:

Atsiminimais ir žvaigždėtais
Vilties žiedais vidur nakties,
Kol vėl širdis į rytą šviesų
Sparnus, pakilusi, išties.

„Trys sonetai“ (1. „Šešėlis“):

Tu sukūrei širdį, tartum paukštį,
Kad ji vis ilgėtųsi dangaus,
Kad visoj kelionėje žmogaus
Į Tave ji, Dieve, kelio klaustų.[76]

Kazio Bradūno „Prie šv. Kazimiero karsto“:

Mane čia žemė prisirišo,
Pakirpo man sparnus narve –
Kada ir vėl, kada sugrįšiu,
Kokiais keliais man į Tave?

„Kalbėki, plunksna“:

Varpai pabudino ir šaukia,
Ir nuskrenda gulbe dvasia.

„Apeigos tautos šventėje“:

O tautos dvasia sparnus ištiesia,
Lyg ošimą tolimų dainų...[77]

Dėl lietuvių tautos ošiančių dvasios sparnų galima prisiminti prancūziškai rašiusį Oskarą Milašių:

Tos žemės vardas – Lietuva – užvaldė mano
protą ir jausmus.
Aš trokštu jums atskleisti ją.

72 Mykolaitis-Putinas 1982: 12, 34, 52, 61, 62, 67, 97, 126, 258, 299, 382.

73 Mačernis 1993: 23, 65.

74 Marcinkevičius 1975: 122.

75 Aistis 1988: 145, 287, 343, 303.

76 Brazdžionis 1989: 309, 320.

77 Bradūnas 1990, 53, 49, 122.

Ateikit! Dvasioje nuvesiu jus į svečią kraštą,
ūkanotą, glūdų, šnarantį...
Suvasnokime sparnais – aure, jau
skrendame...[78]

Vėl, beje, tie patys tėvynėn, tėviškėn iš Rytų ir Vakarų nešantys ilgesio sparnai.

Greta poetų, galima paminėti ir Mikalojų Konstantiną Čiurlionį, mat, kaip yra pažymėjusi Genovaitė Kazokienė: „Čiurlionis naudojo paukščio simbolį visoje savo kūryboje ir net savo inicialams suteikė šią prasmę, perkeisdamas Č raidę į didelį sparnuotą skrendantį simbolį.“[79]

Taigi sparnai bei plunksnos ištisai, būdingai mena ir žymi dvasios skrydį, kad ir kaip – tiesiogiai magiškai, filosofiškai ar tik poetiškai – jis būtų suprantamas. Kadangi Lietuvoje pirmasis žinomas dvasios paukštis yra Lizdeika, šį dvasios skrydį – drauge su antruoju gimimu lizde iš kiaušinio – irgi galima priskirti Lizdeikos gijai lietuvių tradicijoje.

DVASIOS PAUKŠČIO GIESMĖS

Be to, kad yra dukart gimęs ir turi gebėjimą skristi, paukštis pasižymi dar viena ypatybe, ne mažiau reikšminga jo simbolinei dvasinei sampratai, – jis gieda. Kaip ir žmogus. Lietuvių kalboje *giedoti* – tai ir „čiulbėti (apie paukščius)“, ir „dainuoti, dainą ar giesmę traukti“ (apie žmones); netgi *dainuoti* – tai ir „čiulbėti, giedoti“ (apie paukščius), ir „atlikti vokalinį kūrinį, dainą traukti“, „giedoti“ (apie žmones)[80]. Todėl žmogaus dainavimas mielai palyginamas su paukščio čiulbėjimu. Antai Paditvio kaimo dainininkė Ona Balcevičiūtė prisipažino: *Giedu giesmelas kap ciej laukų paukšteliai...*; o Pavalakės kaime 1991 m. užrašytos dainos eilutės byloja: *Kaipo miške čiulbuoja paukšteliai*, / *Taip dainuoja lietuvis dainelę*[81]. Arba štai 1936 m. užrašytos romantiškos dainos žodžiai: *Jauna panelė pri motinėlės* / *Linksmai dainuoja kai lakštingalėlė*[82].

Juolab gieda, dainuoja, įkvėptu žodžiu skleidžia dvasinį žinojimą ir taip kelia dvasią tradicinis dainius, žynys-poetas. Paminėtinas dėl to pačios žynių poetinės kalbos įvardijimas „paukščių kalba“, kuris vertas ypataus tyrimo ir į kurį čia, deja, nėra galimybės pasigilinti. Šiaip ar taip, kadangi paukščiai simboliškai priklauso aukštesnei dvasinei erdvei, tai ir „paukščių kalba“ žymi aukštesnio dvasinio žinojimo kalbą[83]. Paukščių giedojimui savo meną prilygino jau senovės vedų žyniai-poetai (pavyzdžiui, „Rigvedoje“ II.43).

Šią dviprasmybę neįučia mena ir svarbiausias naminis paukštis – *gaidys*, net savo vardą gavęs nuo veiksmažodžio *giedoti* (atitinkamai rytų slavų *пѣть* „dainuoti“ – *пѣтух*, *пѣвун* „gaidys“). Pažymėtina, kad mįslėse gaidys irgi pabrėžtinai „dukart gimęs“, o drauge turi ir kitų labai reikšmingų dvasinių kvalifikacijų: *...Du kartu gimsta, vieną kartą miršta ir velnio nebijo*; *Dukart gimęs – velnias bijo*; *Dukart gimęs, nė karto nekrikštytas, o velnias labiausiai jo bijo*; *Du kartu gimsta, nė karto nekrikštytas – visi jo klauso*[84].

Nekrikštytas – buitine prasme todėl, kad paukščiai, kaip ir kiti gyvūnai, nekrikštijami; bet perkeltine, dvasine prasme – antrasis gimimas, iniciacija savaime yra tikrasis krikštas, tikrasis įšventinimas, užtat dukart gimusiajam dar vieno (konfesinio, krikščioniško) krikšto nebereikia.

Jis velnio nebijo, o velnias jo bijo – buitine prasme todėl, kad gaidys paskelbia dienos pradžią, nakties, velnių laiko pabaigą; tačiau dvasine prasme – dukart gimusysis sieloje nebepriklauso šiam pasauliui, o kartu ir velniui.

Visi jo klauso – buitine prasme todėl, kad pagal gaidžio giedojimą žmonės keliasi ir pradeda dieną; o perkeltine, dvasine prasme – tradicinio žynio-poeto esminės „profesinės“ savybės yra žinojimas ir iškalba, gebėjimas suvokti, pažinti ir taikliai nusakyti dalyko esmę ir tuo būdu išsklaidyti nežinojimo tamsą (prisiminkime minėtą majų žynį, kuris vos „išsiritęs“ mokėjo kalbėti ir daug žinojo).

Šios savybės šiaip jau būdingos ir geram kunigui, kaip štai mįslėje: *Vidurin laukų kūgis, tam kūgin ulbis sparnus taiso* = kunigas bažnyčioj[85] (*ulbis*, *ulbinas* – tai tiesiog „ulbantis paukštis“, o *ulbėti* – tai „čiulbėti, švilpauti, suokti“, „burkuoti, ulduoti“ ir, perkeltine prasme, „švelniai, meiliai kalbėti“ bei „dainuoti“[86]). Juolab kunigui-poetui, koks buvo XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje Antanas

78 Milašius 1994: 7, vertė A. Vaičiulaitis.

79 Kazokienė 1984: 75.

80 LKŽ III: 287; II: 230.

81 LKL II: 11, 155, Nr. 135.2.

82 LLD XV: 135, Nr. 96.3.

83 Žr. Eliade 1989 ištisai skyrių „Slaptoji kalba – gyvūnų kalba“ (96–99) ir „Epilogą“ (510–511); Guénon 1995 ištisai skyrių „Paukščių kalba“ (39–42) ir daugelyje mitologijos bei simbolių žodynų.

84 LTs V: 522, Nr. 6122–6125; „dukart gimęs“, suprantama, ir viščiukas (670, Nr. 7650), taip pat višta (522, Nr. 6119; 670, Nr. 7649; LŽ: 354, Nr. 675), nes ji, šiaip ar taip, irgi paukštis.

85 LTs V: 580, Nr. 6724.

86 LKŽ XVII: 426–428.

Strazdas, autorinės lietuviškos poezijos pradininkas ir drauge – dar vienas iškilus dvasios paukštis lietuvių tradicijoje. Ko verta šiuo atžvilgiu vien jo pavardė, tapusi jo poetinės tapatybės šerdimi! O kad A. Strazdas aiškiai suvokė savo paukštiškos pavardės ryšį su pašaukimu, akivaizdu, pavyzdžiui, eilėraštyje „Strazdas“, kur žodis *Strazdelis*, nors tarsi apie paukštį kalbant, rašomas didžiąja raide:

Ei tu tu tu Strazdelis,
Tujei mundrus paukštelis,
Kur tu tupėjai lazdynu krūmi.
Ar lazdyną ūginai,
Riešutėlę brandinai,
Ar kalnuose uogas sirpinai?
Nei lazdyną ūginau,
Riešutėlę brandinau,
Nei kalnuose uogas sirpinau.
Kur aš tiktai nukanku,
Reiškiu Aukščiausio ranką,
Kurs lapeliais medžius aprėdė.
Reiškiu, giedu, linksminu,
Smūtną žmogų raminu,
Tiešydamas gražiomis giesmelėmis.
Skrisdamas viršum medžių,
Pačioj viršūnėj sėdžiu,
Leidžiu balsą per tamsias girias.
Sparniukėliais klėsdamas,
Brudną žiemą bardamas,
Pranašauju pavasarėlį.

Pavasaris tarp metų laikų, beje, yra tas pat, kas gaidžio pranašaujama aušra, rytas tarp paros laikų, taigi Strazdas yra nušvitimo, brėkštančios šviesos pranašas.

Toliau dar:

Ei tu tu tu, Strazdelis,
Čilbėk, mielas paukštelis,
Paklausysma gražių giesmelių.
Niekam škados nedarau,
Miškan jaučių nevarau,
Nei mažiausią grūdą gadinu.
Viršum medžių sėdėdams,
Aplink save gruždėdams,
Siaudžiu, griaudžiu, svietą linksminu.

Eilėraštyje „Pasterka, arba Piemenų giesmė“ – vėl, ir būtent pranašaudamas aušrą:

Aušros žvaizdė jau pasvydo,
Visi paukšteliai pragydo,
Strazdas čilba visa burna,
Aplenkęs pelėdą durną[87].

87 Strazdas 1991: 49–52 (rašyba mano panorminta iš dalies pagal Strazdas 1957: 42–49).

Dėl sąmoningos paukščio-poeto dviprasmybės visai abejonių nepalieka tai, kad strazdas pastarajame eilėraštyje „čilba“ ne snapu, o burna.

Aiškiai suprantamą dvasinį pašaukimą rodo ir eilėraščio „Strazdas“ herojaus – paukščio strazdo prisipažinimas *Reiškiu Aukščiausio ranką*, t. y. Dievo valią. O Aušros žvaigždės pasirodymas „Pasterkoje“ ir tai, kad strazdas „aplenkė“ nakties tamsai priklausančią pelėdą, vėlgi mena jo pranašaujamą ir skelbiamą nušvitimą – be kita ko, ir tautinį. Dabar, iš daugiau nei poros šimtmečių istorinės perspektyvos, galime patvirtinti, kad A. Strazdas tikrai išvydo tuomet Lietuvai patekėjusią Aušros žvaigždę, artėjančią Aušrą (drauge su „Aušra“) ir, gerokai aplenkdamas nakties tamsybėse lenkiškai ūbavusias pelėdas, buvo tikras jos pranašas – vertas žynio Lizdeikos įpėdinis ir senosios paukščių-dvasininkų tradicijos tęsėjas. Tos pačios, beje, kuriai tarp Lizdeikos ir A. Strazdo savaip atstovavo „raganos“ šarkos.

Nenunyko ši tradicija ir po A. Strazdo. Ją savaip mena ir Liudviko Adomo Jucevičiaus 1846 m. paskelbta legenda apie senovės poetą Dainių, iš nelaimingos meilės nusiskandinusį Neryje, tačiau gailestingų dievų paverstą lakštingala[88]. Žinomas ir tautosakinis legendos variantas, Jono Basanavičiaus XIX a. pabaigoje užrašytas Ožkabaliuose (Vilkaviškio r.)[89]. Kad ir kaip romantiškai ši legenda skambėtų, pati sąsaja tarp paukščio lakštingalos ir žmogaus dainiaus neabejotina: ją rodo veiksmažodis *suokti* „giedoti, čiulbėti (ppr. apie lakštingalą)“, bet ir „pusbalsiu, tęsiamu balsu dainuoti“, ir netgi „kalbėti, šnekėti, pasakoti, porinti“, taip pat jo vedinys *suoktinė* „daina“; veiksmažodis *lakštuoti* „suokti, giedoti (apie lakštingalą)“, kuris gali būti pavartotas ir reikšme „dainuoti“, kaip ypač mėgta Antano Juškos[90]. Taip pat Antanas Baranauskas „Anykščių šilelyje“ (165–168): *Ė už visus viršesnis lakšingalės balsas: / Pilnas, skardus, griaudingas ir, taip sakyt, skalsus: / Skamba, ūžia per krūmus ir vis kitaip mainos, / Ir vis dūšion įsmenga – lyg Lietuvos dainos*.[91]

Nors Lietuva šiuo atžvilgiu – ne išimtis. Štai kaip senovės rusų „Sakmėje apie Igorio pulką“ kreipiamasi į dainių žynį Bojaną: *О Бояне, соловию стараго времени! Абы ты сиа плъкы ущекоталъ, скача, славию, по мыслену древу,*

88 Jucevičius 1959: 105–106.

89 BsLP II: 31–32, Nr. 20. Plačiau Razauskas 2017: 62–67, § 12.

90 LKŽ XIV: 184–185; VII: 98; žr. JŠLD II: 305 ir kt.

91 Baranauskas 1985: 65–66.

летая умомъ подъ облакы „O Bojanai, lakštingala senų laikų! O kad tu tuos žygius apdainuotum, lakstydamas, lakštingala, po minčių medį, skrajodamas protu padebesiais.“[92] Pažymėtinas abiejų simboliškų paukščio požymių – skraidymo ir dainavimo – gretinimas, kaip ir A. Strazdo eilėse.

92 СПИ: 28, plg. 56.

Dar XX a. antrojoje pusėje žymus tautosakos pateikėjas, dainininkas bei liaudies poetas mardasaviškis Petras Zalanskas prisipažįsta: „Visas gyvenimas pradainavau, kaip paukštis pračiulbėjau...“; o pasakodamas apie jaunystę jis pamini skraidymą: „Savo jaunystės dienomis daugel kartų sapnavau, kad aš kaip paukštis skraidau po orą, kaip tos žąsys ar gervės

laukinės, sparnus ištiesę.“[93] Liaudies dainiaus pašaukime tad vėlgi neatskiriamai susilydo šios dvi paukščio ypatybės – skaidymas „po orą“ (dvasios erdvę) ir dainavimas, giedojimas. Kartais jos susilydo taip, kad dainavimas tiesiog prilyginamas sparnams, kaip štai žymios žemaičių pateikėjos ir dainininkės Juzefos Ramanauskaitės: „Man atrodė, kad gyvenimas be dainų – kaip paukštis be sparnų“[94].

Jungiasi jos ir šiuolaikinių poetų savimonėje. Kaip štai Bernardo Brazdžionio eilėraštyje „Dainininkas“, kuriame šis nuo pat pradžių prilygina save paukščiui:

Juodoj vagoj ir pievoj
Ir žydinčioj gėlėj,
Ir topoly, ir ievoj
Dainuoju aš tyliai...
.....
Kaip paukštis aš skrajoju
Po mėlynas erdves!
Ir ten giesmė manoji,
Dangau, pilna tavęs![95]

Taip pat Kazio Bradūno eilėraštyje „Bent viena“:

Žemėje, čia po dangum aukštuoju,
Kur paliks ir mano pelenai,
Aš tik pilkas paukštis, kurs dainuoja,
Kol pajunta rudenį sparnai.

Ir jau minėtose eilutėse („Apeigos tautos šventėje“):

O tautos dvasia sparnus ištiesia,
Lyg ošimą tolimų dainų...[96]

Itin pabrėžtinai paukščių kalbai poezija prilyginta Justino Marcinkevičiaus (be pavadinimo):

O iš ryto pasiekė žinia:
paukščiai ginčijas apie mane.
Patys gi nė kiek neišsiduoda:
– Pats turi suprast – čia tavo duona![97]

Taip pat kitame simboliškai itin iškalbingame eilėraštyje (irgi be pavadinimo):

Sugalvojo mane tokį:
šitaip – gražų, taip – negražų,
šitaip – gerą, taip – negerą,
šitaip – didelį, taip – mažą,
šitaip – linksmą, šitaip – liūdną,
šitaip – jauną, šitaip – seną,
dar gerai, kad man pridėjo
šitiek – paukščio, šitiek – medžio:
tai žaliuoju, tai siūbuoju,
tai, savy nutūpęs, čiulbu.[98]

Žmogaus kūniškoji prigimtis čia prilyginta medžiui, kuris, nors stiebiasi į dangų, bet vis dėlto yra išaugęs iš žemės ir šaknimis remiasi į žemę. O poeto dvasinė prigimtis prilyginta paukščiui, kuris atsklendžia iš dangaus aukštybių, nutupia į kūniškąją prigimtį (lyg į savo susisuktą lizdą medyje) ir čiulba – dainuoja, kurią poeziją, reiškia dvasinį žinojimą, skelbia dvasinę žinią ir tuo nušviečia žmonių sielas. Podraug įvaizdis itin grakščiai atskleidžia tradicinį požiūrį į dievišką poezijos prigimtį – į žynį poetą kaip tarpininką tarp dangaus ir žemės, tarp Dievo ar dievų ir žmogaus.

Panašius vaizdinius rutulioja ir kito eilėraščio (vėlgi be pavadinimo) posmas:

Į palaimintą saulėtą aukštį
tavo nešamas, medi, skrendu.
Tiktai duok mano sielai paukštį,
nepaliki manęs be lizdų.[99]

Beje, labai panašiai dvi žmogaus prigimtys, kūniškoji ir dvasinė, pavaizduotos senovės indų „Brihadaranjaka upanišadoje“ (4.3.12), tik medis čia nebeminimas, o žmogaus kūnas prilyginamas tiesiog jo dvasinio prado, dvasinio asmens Purušos lizdui: „Alsavimu savo neaukštą lizdą prižiūrėdamas, nemirtingasis išlekia iš lizdo, / Ir lekia jis, nemirtingasis, kur tik panorėjęs, auksinis Puruša, vieniša gulbė.“[100] Prisiminkime lietuvių pasakas, kuriose herojus nuo raganos persekiojimo nuskrenda, apsikaišęs gulbių sumestomis plunksnomis, taip pat K. Bradūną, kurio *nuskrenda gulbe dvasia*, ir t. t. Gulbės simbolika šiaip jau verta atskiro tyrimo, bet dabar bus gana vienintelio papildomo pavyzdžio – rusų poeto Gavrilos Deržavino eilėraščio „Gulbė“ posmo: *Необычайным я пареньем / От тленна мира отделюсь. / С душой бессмертною и пеньем, / Как лебедь, в воздух поднимусь* „Nepaprastu skrydžiu / Nuo šio pasaulio atsiskirsiu. / Dainuodamas ir nemirtinga siela / Kaip gulbė aš oran pakilsiu.“[101]

Upanišadose pasitelktas lizdo įvaizdis mus grąžina prie Lizdeikos ir atskleidžia dar vieną jo sampratos atžvilgį: tikruoju Lizdeika gali būti laikomas ne žmogus iš mėsos ir kaulų, o pats dvasinis pradas, įšventinimo metu nutūpęs į jo kūno lizdą, arba į deramai parengtą žemiškosios sielos lizdą kūno medyje, ir taip žmogų pavertęs žyniu-poetu, tarpininku tarp dangaus ir žemės, įgalintu skelbti bei išaiškinti Dievo ar dievų valią.

Kad paukštis Lietuvoje yra kalbėjęs Dievo vardu, be Lizdeikos ir Strazdo, dar mena XIX a. tradicinės vestuvių oracijos: *...Įjojom į pūsčias girias, ten radom vyno medelį. Tame vyno medelyje paukštelis čiulbinėjo. Ale ne paukštelis čiulbinėjo – patsai Viešpatis kalbėjo, rankoje vainikėlį turėjo...*[102] Variantas: *Gilias upes bebrendant, aukštus kalnus belipant, prilipome alyvų medelį. Tame medelyje sučiulbėjo gražus paukštelis. Tai ne paukštelis čiulbėjo, bet Viešpats, danguje būdamas, kalbėjo*; dar variantas: *Tame levendrų daržely augo diemedėlis, ant to diemedėlio stovi aukso krislelis* [krėslelis?]*, ant to aukso krislelio paukštelis čiulbėjo, – tai ne paukštelis čiulbėjo, bet pats dangaus Viešpats kalbėjo* ir t. t.[103]

Žinoma, čia Dievą jau galima suprasti ir krikščioniškai. Tačiau skirtingos dvasinės tradicijos neišvengiamai rutulioja tuos pačius praamžius, bendražmogiškus simbolius, todėl – kalbant apie vidinę esmę, o ne sąlygiškas istorines apraiškas – nebūtina jų dirbtinai priešinti. Juolab kad panašiõs simbolinės struktūros yra Mato evangelijos pasakojimas apie Jėzaus krikštą Jordano upėje: „Pakrikštytas Jėzus tuoj išbrido iš vandens. Staiga jam atsivėrė dangus, ir jis pamatė Dievo Dvasią, sklendžiančią žemyn it balandį ir nusileidžiančią ant jo. O balsas iš dangaus prabilo: ‘Šitas yra mano mylimasis Sūnus, kuriuo aš gėriuosi’“ (Mt 3.16–17; plg. Mk 1.10–11; Lk 3.21–22; Jn 1.32).

Taip įšventintajame antrąsyk gimsta žmogaus Sūnus, į jo sielos lizdą nutupia sparnuotas Gyvas Žodis – lietuviškai tariant, Lizdeika.

IŠVADOS

Vyriausias Gedimino laikų Lietuvos žynys Lizdeika, simboliškai prilygintas paukščiui, dėl to gali būti laikomas dukart gimusiu ir taip įgijusiu tiek galią mintimis skraidyti po dvasios erdvę bei tarpininkauti tarp dangaus ir žemės, tiek gebėjimą giedoti, t. y. byloti, apreikšti žmonėms dvasinį žinojimą – išaiškinti Dievo ar dievų valią. Archetipą įkūnijančiam vyriausiajam dvasininkui šios savybės ne tik itin tinka, bet yra tiesiog privalomos.

Pažymėtina, kad aptartoji dvasinė paukščio simbolika yra perdėm tradicinė, įvairiais atžvilgiais bei įvairiais junginiais aptinkama tiek kuo įvairiausiose pasaulio kultūrose, tiek vėlesnėje, „polizdeikinėje“ lietuvių mitinėje-poetinėje tradicijoje imtinai ligi pastarųjų laikų literatūros. Dėl to, viena vertus, eilinį sykį įsitikiname, jog tikras poetas, pasitelkdamas praamžius archetipinius vaizdinius, savo kūryba neišvengiamai šaknyja tradicijoje ir taip ją plėtoja (tai tiesiog būtina geros poezijos sąlyga), antra vertus, lietuvių dvasinėje tradicijoje matome išryškėjant ypačią Lizdeikos giją.

Ši Lizdeikos gija čia toli gražu ne išsamiai atskleista, bet jau ir iš to, kas pasakyta, akivaizdu, kad ji veria Lietuvos likimą per pačią šerdį – grindžia sostinės Vilniaus įkūrimą, jį lydėjusį valstybės suklestėjimą ir per visą istoriją iki šiol išreiškia tauriausią lietuvio sielos ilgesį bei siekį, tad yra ne kokia atsitiktinė keistenybė, o bene pats mūsų dvasinės tradicijos branduolys, be kurio ir žmogus, ir tauta, ir valstybė liktų pakirptais sparnais.

93 ZlČUS: 18, plg. 321.

94 RmKKA: 12.

95 Brazdžionis 1989: 293.

96 Bradūnas 1990: 46, 122.

97 Marcinkevičius 1975: 163.

98 Marcinkevičius 1979: 104; Marcinkevičius 2009: 7.

99 Marcinkevičius 1979: 59

100 Upanišados 2013: 153, žr. 299.

101 Cit. iš Топоров 1983: 261, išn. 68, vertimas mano.

102 DvPSO: 303, Nr. 97.

103 JšSD II: 303, 326.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI:

Aistis 1988 = Jonas Aistis. *Katarsis*. Vilnius: Vaga, 1988.

Atharvaveda 2009 = *Atharvaveda-Samhita, Saunaka recension*. Last revision by Arlo Griffiths, 2009. PDF edition.

ATU = *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson by Hans-Jörg Uther. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004 (nurodoma tipo numeris).

AufHR I–II = Theodor Aufrecht. *Die Hymen des Rigveda*, I–II. Berlin: Akademie Verlag, 1955.

Balys 1938 = *Vilniaus krašto lietuvių tautosaka*. Spaudai parengė Dr. J. Balys. Iš: *Tautosakos darbai*, IV. Kaunas, 1938.

Balkutė 2013 = Rita Balkutė. Kaip raganos prijuostėm kalnus supylė: Molėtų rajono Joniškio apylinkės sakmės. Iš: *Liaudies kultūra*, 2013, Nr. 2.

Baranauskas 1985 = Antanas Baranauskas. *Anykščių šilelis*. Vilnius: Vaga, 1985.

Beresnevičius 1991 = Gintaras Beresnevičius. Gediminas ir Lizdeika. Iš: *Miestelėnai*: „Tauros“ almanachas. Vilnius: Taura, 1991.

Beresnevičius 1995 = Gintaras Beresnevičius. *Baltų religinės reformos*. Vilnius: Taura, 1995.

BlzLRD = *Linelius roviau, dainavau: Onos Bluzmienės tautosakos ir atsiminimų rinktinė*. Sudarė ir parengė Bronė Stundžienė ir kt. Vilnius: Vaga, 1990 (cituojant kalba sunorminta).

Bradūnas 1990 = Kazys Bradūnas. *Prie vieno stalo*. Vilnius: Vaga, 1990.

Brazdžionis 1989 = Bernardas Brazdžionis. *Poezijos pilnatis*. Vilnius: Lietuvos kultūros fondas, 1989.

BRMŠ II = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, II: *XVI amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.

BRMŠ III = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, III: *XVII amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.

BRMŠ IV = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, IV: *XVIII amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
BrnP III = *Jonis medžioklis: Antano Baranausko pasakos*, III: *Surinktos Žemaitijoje*. Parengė Kostas Aleksynas. Panevėžys: E. Vaičekausko leidykla, 2009.
BsLP II = *Lietuviškos pasakos*. Surinko Jonas Basanavičius, II. Vilnius: Vaga, 2003.
BsLPĮ I–IV = *Lietuviškos pasakos įvairios*. Surinko Jonas Basanavičius, I–IV. Vilnius: Vaga, 1993–1998.
BsOD I = *Ožkabalių dainos*. Surinko Jonas Basanavičius, I. Vilnius: LLTI, 1998.
BT = *Buddhist Texts through the Ages*. Translated and edited by Edward Conze. Oxford: Oneworld, 1997.
DvPDI = *Lietuvių liaudies pasakos su dainuojamaisiais intarpais*. Surinko ir parengė Jurgis Dovydaitis. Vilnius: Vaga, 1987.
DvPSO = *Pasakos, sakmės, oracijos*. Surinko M. Davainis-Silvestraitis. Vilnius: Vaga, 1973.
EBD = *The Ancient Egyptian Book of tne Dead*. Translated by Raymond O. Faulkner. London: British Museum Press, 1993.
Eliade 1961 = Mircea Eliade. *Birth and Rebirth: The Religious Meanings of Initiation in Human Culture*. London: Harvill Press, 1961.
Eliade 1989 = Mircea Eliade. *Shamanism: Archaic tehniques of ecstasy*. London: Arcana, 1989.
FrLEW = Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag–Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965.
FŽ = *Frazeologijos žodynas*. Redagavo Jonas Paulauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.
Gonda 1985 = Jan Gonda. *Change and Continuity in Indian Religion*. New Delhi: Munshiram Manoharlal, 1985.
GP = *Gervėčių pasakos*. Parengė Adelė Seselskytė. Vilnius: LLTI, 1997.
Gražulis 1995 = Juozas Gražulis. *Mirties angelui praskridus: eilėraščiai ir poemos*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995.
Guénon 1995 = René Guénon. *Fundamental Symbols: The Universal Language of Sacred Science*. Oxford–Northampton: Quinta Essentia, 1995.
Hadot 1986 = Pierre Hadot. Neoplatonist Spirituality. Iš: *Classical Mediterranean Spirituality: Egyptian, Greek, Roman*. Edited by A. H. Armstrong. London: Routledge & Kegan Paul, 1986.
Hadot 2005 = Pierre Hadot. *Antikos filosofija – kas tai?* Vilnius: Aidai, 2005
Hesė 1990 = Hermanas Hesė. *Demianas: Emilio Sinklerio jaunystės istorija*. Vilnius: Lietuvos kultūros fondas–Taura, 1990.
JšLD II = *Lietuviškos dainos*. Užrašė Antanas Juška, II. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1954.
JšSD I–II = *Lietuviškos svotbinės dainos*. Užrašytos Antano Juškos ir išleistos Jono Juškos, I–II. Vilnius, 1955.
Jucevičius 1959 = Liudvikas Adomas Jucevičius. *Raštai*. Vilnius, 1959.
Kavolis 1987 = Vytautas Kavolis. Ankstyvoji lietuvių kultūros modernizacija. Iš: *Metmenys: Kūryba ir analizė*, Nr. 53, 1987.
Kazokienė 1984 = Genovaitė Kazokienė. Idėjinis Čiurlionio menas. Iš: *Metmenys*, Nr. 48, 1984.
LKL II = *Lydos krašto lietuviai*, II. Redaktorių komisija: Norbertas Vėlius ir kiti. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2002.
LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius, 1956–2002.
LLD XV = *Lietuvių liaudies dainynas*, XV: *Dainos apie gamtą*. Parengė Giedrius Dringelis. Vilnius: LLTI, 2000.
LTs III = *Lietuvių tautosaka*, III: *Pasakos*. Paruošė L. Sauka, A. Seselskytė. Vilnius: Mintis, 1965.
LTs V = *Lietuvių tautosaka*, V: *Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*. Medžiagą paruošė K. Grigas. Vilnius: Mintis, 1968.
LTsU = *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956*. Vyr. red. Kostas Korsakas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
LŽ = *Lietuvininkų žodis*. Parengė Kazys Grigas, Zita Kelmickaitė, Bronislava Kerbelytė, Norbertas Vėlius. Kaunas: Litterae universitatis, 1995.
MacCulloch 2010 = Diarmaid MacCulloch. *A History of Christianity: The First Three Thousand Years*. London: Penguin Books, 2010.
Mačernis 1993 = Vytautas Mačernis. *Sielos paveikslas*, Vilnius: Vyturys, 1993.
Maironis 1988 = Maironis. *Lyrika*. Vilnius: Vaga, 1988.
March 2001 = Jenny March. *Cassell's Dictionary of Classical Mythology*. UK: Cassell, 2001.
Marcinkevičius 1975 = Justinas Marcinkevičius. *Eilėraščiai, mažosios poemos*. Vilnius: Vaga, 1975.
Marcinkevičius 1979 = Justinas Marcinkevičius. *Skrendančios pušys*. Vilnius: Vaga, 1979.
Marcinkevičius 2009 = Justinas Marcinkevičius. *Vėlyvo vėjo vėliavos: Eilėraščiai*. Vilnius: Alma litera, 2009.
Mykolaitis-Putinas 1982 = Vincas Mykolaitis-Putinas. *Lyrika*. Vilnius: Vaga, 1982.
Milašius 1994 = Oskaras Milašius. *Vienatve, mano motina*. Vilnius: Scena, 1994.
Mittal, Thursby 2004 = Sushil Mittal, Gene R. Thursby. *The Hindu World*. New York–London: Routledge, 2004.
Monier-Williams 1899 = Monier Monier-Williams. *A Sanskrit-English Dictionary, etymologically and philologically arranged, with special reference to cognate Indo-European languages by Sir. Monier Monier-Williams*. New edition, greatly enlarged and improved with the collaboration of professor E. Leumann, professor C. Cappeller, and other scholars. Oxford University Press, 1899; Delhi: Motilal Banarsidass, 1999.
MTBA II = *Mažoji Tibeto budizmo antologija*, II: *Nagardžuna, Sakja Pandita*. Iš tibetiečių kalbos vertė Algirdas Kugevičius. Kaunas: Gaivata, 1999.
MžPKEŽ = Vytautas Mažiulis. *Prūsų etimologijos žodynas*. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2013.
Nėris 1984 I–III = Salomėja Nėris. *Raštai*, I: *Poezija 1920–1940*; II: *Poezija 1940–1945*; III: *Proza, dienoraščiai, laiškai*. Vilnius: Vaga, 1984.
Norbu 2009 = Čiogjalas Namkhai Norbu. *Kristalas ir šviesos kelias: Sūtra, tantra ir dzogčenas*. Čiogjalo Namkhai Norbu mokymai, sudarė ir parengė John Shane. Vilnius: Lietuvos dzogčeno bendruomenė „Dorželingas“, 2009.
Ovidijus 1979 = Ovidijus. *Metamorfozės*. Iš lotynų kalbos vertė Antanas Dambrauskas. Vilnius: Vaga, 1979.
PE = *Poetinė Eda*. Iš senosios islandų kalbos vertė Aurelijus Vijūnas. Vilnius: Aidai, 2009.
Platonas 1996 = Platonas. *Faidras*. Iš graikų kalbos vertė ir paaiškinimus parašė Naglis Kardelis. Vilnius: Aidai, 1996.
Platonas 1999 = Platonas. *Faidonas, arba apie sielą*. Iš graikų k. vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė Tatjana Aleknienė. Vilnius: Aidai, 1999.
Razauskas 2011 = Dainius Razauskas-Daukintas. *Krosnis mitologijoje*. Vilnius: Aidai, 2011.
Razauskas 2013 = Dainius Razauskas. Filosofai, poetai ir raganos. Iš: *Religija ir kultūra*, XII. Vilnius: VU, 2013.
Razauskas 2014 = Dainius Razauskas. Karalių nuvainikavimas. Iš: *Liaudies kultūra*, 2014, Nr. 2.
Razauskas 2016 = Dainius Razauskas-Daukintas. *Maironis – praamžės tradicijos dainius*. Vilnius: LLTI, 2016.
Razauskas 2017 = Dainius Razauskas-Daukintas. *Mitiniai vaizdiniai Donelaičio „Metuose“: Pastabos paraštėse*. Vilnius: LLTI, 2017.
Rigveda 2004 = *Rigveda*. PDF edition by Keith Briggs, 2004 <www.keithbrigs.info/documents/rv.pdf>.
RmKKA = Juzefa Ramanauskaitė. *Kakarykalnio aidai*. Vilnius: Atkula, 1996.
Sogjalas 2011 = Sogjalas Rinpočė. *Tibetiečių gyvenimo ir mirties knyga*. Kaunas: Mijalba, 2011.
Strazdas 1957 = Antanas Strazdas. *Raštai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
Strazdas 1991 = Antanas Strazdas. *Giesmės svietiškos ir šventos*, faksimilinis leidinys. Vilnius: Vaga, 1991.
SlŠLP = *Šiaurės Lietuvos pasakos*. Surinko Matas Slančiauskas. Vilnius: Vaga, 1974.
Tolley 2009 I–II = Clive Tolley. *Shamanism in Norse Myth and Magic*, I–II: *Reference Materials*. Helsinki: Academia scientiarum Fennica, 2009.
Upanišados 2013 = *Upanišados*. Vilnius: Vaga, 2013.
Uždavinys 2003 = Algis Uždavinys. *Helėniškoji filosofija nuo Numenijo iki Sirijano*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003.
Vijūkas-Kojelavičius 1988 = Albertas Vijūkas-Kojelavičius. *Lietuvos istorija*, iš lotynų k. vertė Leonas Valkūnas. Vilnius: Vaga, 1988.
Vaiškūnas 2012 = Jonas Vaiškūnas. *Skaitant dangaus ženklus: Lietuviškojo Zodiako pėdsakais*. Vilnius: Dominicus Lituanus, 2012.
Vaitkevičienė 2013 = Daiva Vaitkevičienė. Paukštė, kylanti iš pelenų: pomirtinis persikūnijimas pasakose. Iš: *Tautosakos darbai*, XLVI. Vilnius: LLTI, 2013.
West 2007 = Martin Litchfield West. *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
Whitney 1996 = *Atharva-veda-saÇhitā*. Translated into English with Critical and Exegetical Commentary by William Dwight Whitney, revised and edited by Charles Rockwell Lanman. Cambridge, 19905; Delhi: Motilal Banarsidass, 1996.
ZlČUS = *Čiulba ulba sakalas: Petro Zalansko tautosakos ir atsiminimų rinktinė*. Sudarė ir parengė Danutė Krikštopaitė, Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1983.
Афанасьев 1995 III = Александр Николаевич Афанасьев. *Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*, III. Москва: Современный писатель, 1995.
АфНРС I = *Народные русские сказки А. Н. Афанасьева в трех томах*. Подготовка текста, предисловие и примечания В. Я. Проппа, I. Москва, 1958.
Грейвс 1999 I–II = Роберт Грейвс. *Мифы древней Греции*. Под редакцией и с предисловием А. Тахо-Годи, I–II. Москва: Прогресс-Традиция, 1999.
Дылыкова 1986 = Вилена Санджеевна Дылыкова. *Тибетская литература: краткий очерк*. Москва: Наука, 1986.
ЛМСМ = *Легенды, мифы и сказки майя*. Составитель Г. Г. Ершова. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2002.
Матье 1996 = Милица Эдвиновна Матье. *Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта*. Москва: Восточная литература, 1996.
МЭ = *Младшая Эдда*. Издание подготовили О.А. Смирницкая и М.И. Стеблин-Каменский. Ленинград: Наука, 1970.
Новик 2004 = Елена Сергеевна Новик. *Обряд и фольклор в сибирском шаманизме: Опыт сопоставления структур*, Москва: Восточная литература, 2004.
Потапов 1991 = Леонид Павлович Потапов. *Алтайский шаманизм*, Ленинград: Наука, 1991.
Рак 1998 = Иван Вадимович Рак. *Мифы древнего и раннесредневекового Ирана*. Москва: Журнал «Нева»–Летний сад, 1998.
Ригведа 1999 = *Ригведа*. Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова, мандалы IX–X. Москва: Наука, 1999.
СПИ = *Слово о полку Игореве*. Москва: Художественная литература, 1987.
Топоров 1983 = Владимир Николаевич Топоров. Пространство и текст. Iš: *Текст: семантика и структура*. Москва: Наука, 1983.
Фрэзер 1985 = Джеймс Джордж Фрэзер. *Фольклор в Ветхом Завете*. Москва: Издательство политической литературы, 1985.
ШНС = Шаманизм народов Сибири: Этнографические материалы XVIII–XX вв. Хрестоматия. Составитель Т. Ю. Сем. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2006.

THE THREAD OF LIZDEIKA IN LITHUANIAN SPIRITUAL TRADITION

Dainius Razauskas

Lizdeika in the 14th c. was the chief priest of Gediminas. He was the one to explain the Lithuanian king's prophetic dream about founding of the capital in Vilnius. Both the name Lizdeika (from lizdas – 'nest'), and legends about his origin (found in an eagle's nest or a cradle hanging from a tree) show the bird-like nature of Lizdeika. There are analogies to these mythical views in not only the traditions of Siberian shamans, but also in Lithuanian folklore of the past century. Here a child could be found not only in a nest, but also hatched from an egg. Hatching from an egg generally symbolises a 'second birth' (initiation), thus the legend of Lizdeika can also be understood by noting that he is 'twice-born' – initiated into spiritual life. Meanwhile, spiritual life is generally characterised with images of flight, wings, feathers. They are widespread throughout Lithuania: both in historical sources (such as court cases against witches), and the folklore of previous ages, poetry. Another common characteristic of a bird and a priest, poet, bard is singing. All these features of birds can be found in Lithuanian spiritual culture, from mythology to literature, so it can be considered as a sort of 'Lizdeika thread' within it.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas,
Antakalnio g. 6, LT-10308, Vilnius,
E. paštas: Liaudies kultūra@lnkc.lt
Gauta 2016-12-20, įteikta spaudai 2017-02-26

KUR VĖJAS TRAUKIA

Su mitologu, religijotyrininku, 2016 m. Valstybinės Jono Basanavičiaus premijos laureatu Dainiumi Razausku kalbasi Juozas Šorys.

Dainius Razauskas. Vlado Braziūno nuotrauka.

■ *Dainiau, sveikinu – Lietuvos mastu garbingiausia Valstybine Jono Basanavičiaus premija buvo įvertinti Tavo darbai mitologijos, religijotyros, tautosakos ir kitose srityse. Ta proga, kad dieną prieš jos įteikimą pirmąkart buvai nuvykęs ir į iškiliojo signataro tėviškę bei Tautinio atgimimo ąžuolyną Ožkabaliuose, noriu paklausti, ką Tau reiškia J. Basanavičiaus asmenybė Lietuvos istorijoje ir kultūroje?*

Važiuodamas į Ožkabalius negalvojau, ką man reiškia Jonas Basanavičius. Gal todėl, kad apie tai kartais pagalvoti nereikia ypatingos progos – tai tarsi stuburo smegenimis aišku. Jau vien dėl to, kad pagrindinius lietuvių tautosakos rinkinius yra sudaręs būtent jis: „Lietuviškos pasakos įvairios“, „Lietuviškos pasakos“, „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“ ir t. t. Pirma, šie rinkiniai pradėti rengti XIX a., vadinasi, dar tais laikais, kai tautosaka buvo gyva ir klestėjo; antra, jie buvo rengiami sistemiškai, apgalvotai, atsakingai. Žinoma, ne pagal šiuolaikinės folkloristikos reikalavimus, bet anais laikais Lietuvoje tai buvo tikras proveržis. J. Basanavičius dėl to susirašinėjo su daugeliu talkininkų, kurie jam siuntė savo užrašytą medžiagą. Iš susirašinėjimų matyti, kad jo interesas smarkiai veikė kitus, žmonės buvo pajutę jo svarbą, ir kiekvienas savaip į tai reagavo. Kai kas ėmė su J. Basanavičiumi derėtis: pajuto, kad jam tai labai svarbu, ir pradėjo kelti savo sąlygas. Net tikras brolis už savo užrašytą tautosaką derėjosi iš Jono pinigų. O juk J. Basanavičius ne sau ją rinko! Visiems! Tėvynei! Ir dar už atsiųstą medžiagą rinkėjams mokėjo pinigus, o paskui ją pats tvarkė ir savo lėšomis leido. Taip elgtis gali tik keliomis galvomis visus praaugęs žmogus. Palyginti su kitais, jis tarsi auklėtojas su darželinukais ar mokytojas su pirmaklasiais: visi rūpinasi savimi, o jis – visais. J. Basanavičius stovėjo ir tebestovi iškilęs tarsi milžinas. Jam rūpėjo ne kažkokios asmeninės „teisės“, o Lietuva, Lietuvos dvasia. Jis turėjo galią matyti uždavinius, kuriuos jautė pareigą atlikti, ir sugebėjo juos atlikti savo uždirbtais pinigais. Taigi jis įstengė ir uždirbti daugiau už kitus, ir savo uždirbtus pinigus panaudoti aukščiausiam tikslui – žmonių, tautos dvasiai kelti. O juk tautosakos rinkimas ir leidimas – tik maža jo darbų dalis! Bulgarijoje jis mediciną ant kojų pastatė, ir iki šiol ten už tai gerbiamas. Atėjo į visišką sumaištį ir padarė tvarką, paklojo pamatus. Bulgarijoje – medicinos, Lietuvoje – kultūros, mokslo, valstybės. Net galvoje netelpa, prieš tokius sugebėjimus ir tokio masto veiklą tegaliu nusilenkti.

Jau tada jis buvo subrendęs veikti kaip gabus vadybininkas, didžios strategijos ir paveikios taktikos įgyvendintojas... Organizuoti rinkimą, mokėti pinigus, leisti rinkinius, knygas, spaudą, sėti aplink save dvasinį atgimimą ir kaip atsidėjęs sodininkas pavasarį – džiaugtis atžalomis.

Susidarė tokia padėtis, tarsi aklinoje, visiškai uždaroje statinėje būtų prasivėrusi skylutė ir pro ją imtų švilpti vėjas... Jei ne J. Basanavičius, kažin ar būtų atsiradęs ir Matas Slančiauskas, ir jo įkvėpti bendradarbiai. Į J. Basanavičių tarsi vėjas traukė. O juk pradžioje tai buvo net pavojinga – reikėjo saugotis carinės valdžios persekiojimų, privengti bažnyčios tarnų, neretai ir kaimynai nelabai suprasdavo, kam tie „niekai“ čia užrašinėjami, pašiepdavo ir net įskųsdavo jų rinkėjus. Lando čia, klausinėja, užuot savo kiaules prižiūrėjęs! Visa tai įveikė J. Basanavičiaus paleistas, išlaisvintas vėjas.

O vis dėlto kokį įspūdį paliko jo tėviškė, gimtoji sodyba, ąžuolynas?

Man atrodo, svarbiausia ne kur J. Basanavičius gimė, o kad nuveikė savo darbus. Šiaip išoriniai įspūdžiai man nėra labai svarbūs, aš jų net privengiu. Aš – kabinetinis svajotojas. Bet Nacionalinio muziejaus mikroautobusas važiavo ten į renginį ir mane pakvietė, tai ir nuvažiavau, ir nesigailiu: dabar atsiverčiu pasaką, užrašytą Ožkabaliuose, ir žinau, kur, kaip maždaug ten viskas atrodė.

Pereikime prie Tavo vėjo ir skylučių. Iš kur ir kaip jos radosi, prasimušė? Bet gal pradėkime iš dar toliau – nuo protėvių: kiek atsimeni senelių, prosenelių, iš kur jie buvo kilę, kuo užsiėmė, kuo apskritai išsiskyrė?

Pirmiausia dėl to turiu atskleisti vieną savo būdo trūkumą. Na, lazda turi du galus: tad gal tas trūkumas savaip net dėsningas... Galima būtų apie tai ir teoriškai kalbėti: garsusis religijotyrininkas Mirčia Eliadė (Mircea Eliade) išskyrė istorinį ir kosmologinį požiūrį į tikrovę. Istoriniam požiūriui rūpi faktai, įvykiai, datos, pavardės, o kosmologiniam – santykiai, struktūros, esmės. Aš esu netgi gerokai „užlinkęs“ į kosmologijos pusę. Pavyzdžiui, mokykloje man nereikėjo spręsti geometrijos uždavinių, nes daugelio jų sprendimus tiesiog „mačiau“. Net nežinau, ką reiškia spręsti, – nes žiūri ir arba matai, arba ne. Jei nematai, tai tik įdėmiau, ilgiau žiūri, kol pamatai. O istorijos, jos datų ir faktų, kiek mokiausi, tiek beveik nieko neišmokau, neįsiminiau, nesupratau. Trumpai tariant, klausimas apie mano giminės istoriją – tai istorinis klausimas... Ne kartą esu girdėjęs mamos pasakojimus apie protėvius bene nuo XIX a. vidurio, bet mano atmintyje išliko vos mažos nuotrupos. Žinau, kad mamos tėvas buvo Adolfas Daukintas, jį šiek tiek pažinojau, o apie mamos senelį (ar gal mamos tėvo senelį, vadinasi, mamos prosenelį?) tepamenu, kad jis turėjo teisę nedirbti kelio darbų (kelių tiesimo ir taisymo darbai tada buvo visuotinė prievolė) ir teisę nešioti kardą. Daugiau jis neturėjo nieko, todėl išvažiavo į Ameriką, ten dirbo anglies kasyklose, užsidirbo pinigų, grįžo į Lietuvą ir nusipirko dvarą ant kalno (ne kartą buvau ten, įtariu, kad tai piliakalnis), apie penki kilometrai nuo Žarėnų (Telšių r.). Buvusį Gurskių dvarą, žmonių vadintą Nagurka. Gal tai sutapimas, kad ir kalnas lenkiškai *górka*, ir buvusių dvarininkų pavardė – Gurskiai (*Górski*). Tipiškas piliakalniams būdingas reljefas, iš abiejų pusių – lyg paaukštėjimai, viduryje įdubimas ir jame, negana to – vandens šaltinis, ilgainiui virtęs užakusiu raisteliu. Prosenelis turėjo daug vaikų, bet pamenu tik tiek, kad ir pats kalnas, ir žemė aplinkui buvo padalinta į dvi dalis, dviem broliams per pusę. Viena iš tų pusių ir buvo mano mamos tėviškė. O prie to vandens telkinio ant kalno mano senelis Adolfas buvo pasistatęs plytinę ir gamino plytas. Mama sakė, kad iš viso jis įvairiose vietose buvo pastatęs tris plytines. Paveldėtą žemę mama buvo susigrąžinusi ir užrašiusi man, bet aš ir automobilio nevairuoju, ir išvis – koks iš manęs ūkininkas... Tėvai bandė ją išnuomoti, tada tai nepavyko, paskui iškeitė į mišką arčiau Vilniaus, o galiausiai pardavė. Nes galiausiai suprato, kad iš manęs „nieko nebus“.

Aiškėja, kodėl neseniai knygų viršeliuose prie pavardės ėmei segti antrąją dalį – Daukintas. Man labiau pažįstamoje šiaurės vakarų Žemaitijoje ta pati pavardė skambėtų gal kiek kitaip – Daukintis. Gal tavo giminė buvo labiau pasislinkusi ne į kuršių žemes, o į istorinę Žemaitiją? Esi užsiminęs ir apie galimą sąsają su Daukanto pavarde, tad gal esame tolimi giminaičiai (mano prosenelis buvo Pranas Daukantas, gimęs 1846 m., o senelė – Petronėlė Daukantaitė iš Reketės k.)?

Dėl Daukinto pavardės mama ne kartą yra pasakojusi apie skirtingą tarimą ir net apie kažkurių brolių skirtingai rusiškai įrašytas pavardes cariniuose dokumentuose. Esą vienas brolis buvęs Daukintas (Dovkint), o kitas – Daukantas (Dovkont).

Pasakojo, kad tai esą tas pat ir priklauso tik nuo tarimo. Bet aš jau tiksliai nepamenu. Šiaip ar taip, kalbiniu požiūriu abi pavardės iš tikrųjų giminiškos, nes pirmieji abiejų dėmenys tiesiog sutampa, o antrieji tesiskiria tos pat šaknies balsių kaitos laipsniu. Tiesa, dar pasakojo, kad viena mamos giminaitė iš kažkurios ankstesnės giminės šakos buvo Lauryno Stuokos-Gucevičiaus žmona. Dabar galiu save tik pasmerkti, kad visu tuo nepakankamai domėjausi, bet, tiesą sakant, ir dabar tebesidomiu nepakankamai. Gal kad jaučiuosi truputėlį prarastas...

O apie tėvo giminę ką galėtum pasakyti?

Mūsų šeima daugiau bendravo su mamos gimine. Netgi tėvas buvo labiau įsitraukęs į mamos giminę. Jeigu važiuodavome pas gimines, buvo aišku, kad važiuojame pas mamos gimines. Dar vos paauglys paskutinį kartą buvau giminės suvažiavime Nagurkos papėdėje: kone dainų šventė ar gegužinė su gyva muzika, šokiais, dainomis. Daugybė jaunimo, kuriame kažkodėl jaučiausi didžiausias tarp mažųjų ir mažiausias tarp didžiųjų ir visada – truputėlį svetimas. Vienas įvykis įsirėžė ypač giliai, jį pats sau vadinu „dvylika brolių, juodvarniais lakstančių“. Vakarop, jau įšilęs jaunimas, tiksliau – vien bernai, išsiruošė į gyvenvietę, į šokius, už kokių trijų ar penkių kilometrų. Nepamenu, kiek tiksliai jų (arba mūsų) buvo, gal dešimt, gal penkiolika, bet man tai dvylika ir aš tryliktas. Dvylika brolių-pusbrolių, jaunų pašėlusių bernų, ir tryliktas nevykėlis iš miesto. Šokama ten buvo neilgai. Netrukus jau buvo mušamasi. Vienoje pusėje – maniškiai dvylika brolių ir gal dar kas, kitoje – panašūs dvylika brolių iš kito kaimo ar kažkokios kitos pusės... Mane, gležną miesčionį ir dargi jaunesnį, iš karto pastatė į šalį ir pasakė: „Būk čia, nesikišk, ir niekas tavęs nelies.“ Ir niekas nelietė. Mušėsi ne tik kumščiais ir kojomis, bet ir motociklų grandinėmis, ir pagaliais, kurių viename gale buvo prikalta vinių. Iš esmės tai mirtini ginklai. Bet po kurio laiko muštynės liovėsi, ir visi drauge, jau nebesimušdami, ėmėsi rinkti sužeistuosius. Aš bijojau net žiūrėti – taip man buvo baisu. Kita vertus, susidarė įspūdis, kad dalyviams tai buvo tarsi sportas, tarsi eilinės varžybos, maždaug kaip: „Pažaidžiam futbolą? – Pažaidžiam!“ Kažkokiu neįtikėtinu būdu niekas nieko neužmušė, niekas nežuvo. Tik sužeistieji ilgėliau pasivoliojo, paskui pasėdėjo kitų aptūpti, paskui atsistoję pasvirduliavo ir kruvini drauge su kitais išsiskirstė. Parėjome toliau vaišintis ir linksmintis. Taip ir stovi akyse lyg prieš penkis šimtus metų, tik vietoj motociklų – žirgai, vietoj grandinių – kalavijai, vietoj viniuotų pagalių – kirviai su ietimis. Nors gal tai tik mano vaikiški įspūdžiai tokie...

Gimei Vilniuje, daug metų pragyvenai miegamuosiuose rajonuose, esi, trafaretiškai sakant, nuo grindinio arba, kaip žemaičiai tartų, nuo brukio. Gal Tau jau tada (ar dabar) kildavo klausimų, kas esi: ar statistinis sovietinis miestietis, kažkoks bendralietuvis, ar, tarkim, per mamos ir tėvo linijas susijęs su žemaitybe ar kuo kitu?

Su žemaitybe mano santykis dvejopas. Mažų mažiausia, aš ja nesigiriu, nors man dėl jos ir ne gėda, ir kad turiu su ja tiesioginį ryšį – nesigailiu. Gal net jaučiu ir tokį mažą pasididžiavimą. Man ne gėda pasakyti, kad esu žemaitis ar, tiksliau, kilęs iš žemaičių. Bet jei pereitume prie tautos, aš lietuvis. Kaip senovės Egiptą sudarė du kraštai – Aukštutinis Egiptas ir Žemutinis Egiptas – dvi nedalomos visumos pusės, du tos pačios lazdos galai, taip Lietuvą nuo seniausių istorijai prieinamų šaltinių sudarė Aukštaitija ir Žemaitija. Kiekviena bendruomenė savaime poliarizuojasi, pasidalija į „paukščius“ ir „gyvates“, vienokius ar kitokius „aukštaičius“ ir „žemaičius“. Netgi „Žiedų valdove“ prieš Mordorą petys petin grūmėsi elfas ir nykštukas. Tai visų tikrų varžybų ir tikrosios garbės esmė: kas pasirodys vikresnis, drąsesnis, išmintingesnis ir daugiau nuveiks visų mūsų bendram – Lietuvos labui. Apskritai kalbant, yra dviejų rūšių varžybos: varžybos už ir varžybos prieš. Kai už, tai reiškia, kad varžomės dėl to paties tikslo, kuris daugiau prie jo prisidės ir tuo pelnys daugiau garbės „anų“ saviškių akyse. O prieš – tai skilimas, kai vieni sukyla prieš kitus. Tai išdavystė, maištas. Menkystė ir kvailumas. Skirtumai neišvengiami, bet iš tikrųjų jie turi papildyti ir padėti veikti išvien, o ne skaldyti. Visokie šiuolaikiniai žemaitiški atsiskyrimai ir šakojimaisi tėra visiško nususimo ir apgailėtino kvailumo apraiška. O tuo paprastai kaip tik ir užsiima stuobriai – tai tampa akivaizdu, vos su jais pakalbėjus. O stuobriai – ar jie būtų žemaičiai, aukštaičiai, dzūkai ar dar kas, – iš esmės ir tėra stuobriai, apie juos nėra ką kalbėti. Jei būčiau lietuvis sūduvis, lietuvis aukštaitis (man nepaprastai graži tarmė yra nuo Utenās) ar lietuvis dainavis, tikrai ne mažiau dėl to galėčiau pasididžiuoti.

Be to, esi įleidęs šaknis į nuo mažens pamėgtą Vilniaus mikrorajoną – Antakalnį. Persiėmei jo dvasia, kovoji už paveldo ir medžių išsaugojimą, skelbi ir analizuoji šaltinių duomenis apie jo šventvietes ir kitus išsiskiriančius objektus, pavyzdžiui, apie Sapiegų valdose kažkur buvusią Visų dievų šventyklą?

Vasarą „kaime“.

Taip, gyvenau Antakalnyje nuo dvejų su puse metų. Tėvams čia atsikėlus, anapus Neries karvės ganėsi. Žirmūnai iškilo man matant. Man įdomu, kad mamos tėviškė *Nagórka* lenkiškai reiškia tą patį, ką lietuviškai Antakalnis.

O apie Visų dievų šventyklą Antakalnyje toje knygutėje nuo savęs beveik nieko nesu pridūręs. Surašiau šaltinių duomenis, ir tiek, juolab kad jie nuo seno visiems gerai žinomi: Motiejus Stryjkovskis, Teodoras Narbutas, Adomas Kirkoras. Yra daug daugiau visa tai išmanančių tyrinėtojų, pavyzdžiui, Vykintas Vaitkevičius. Geografinis, kaip ir istorinis, aspektas yra mano silpnoji vieta. Ir rašydamas apie *Visus dievus*, apie panteoną, istorijos ir geografijos mažiausiai paisiau, tik tiek, kiek neišvengiamai būtina. Kita vertus, taip sutapo, kad nors panteono sampratos ėmiausi visai iš kito galo, nuo seniausių laikų ir tolimiausių kraštų, ji vis tiek parvedė mane į Antakalnį, namo. Žemė apvali: kad ir kur eitum, anksčiau ar vėliau pareisi namo.

Vis dėlto Tavo tyrimuose ir rašiniuose sukibirkščiuoja ne tik kosmologinės, bet ir istorinės, geografinės sąsajos.

Gal ir sukibirkščiuoja, bet apie man rūpimus dalykus galėčiau kalbėti kad ir iš Marso. Kita vertus, prie vietų esu labai, gal net pernelyg prisirišęs, tik daugiau jausmais, ne protu ar žiniomis.

Jei taip kalbėtume apie Antakalnį, tai turbūt būtų Sapieginės kalvos ir miškai...

Taip, ir dar vadinamoji Šveicarija, nors mes jos šitaip niekada nevadinome. Užrašą „Šveicarija“ pirmąkart pamačiau išdrožtą ant lentos jau suaugęs. Nuo seno žinojome tik Sapieginę, nors kylant Žolyno gatve Sapieginė visada buvo tik dešinėje. O kaip vadinosi tai, kas buvo kairėje, niekad nesusimąsčiau. Žinoma, miškas, bet tiksliau niekaip tos vietos neįvardydavome. Galima buvo eiti arba tiesiog į mišką, arba į Sapieginę – taigi šiek tiek toliau ir į dešinę. Šiapus Žolyno gatvės buvo tiesiog miškas, „mūsų miškas“, jam daugiau jokio pavadinimo nereikėjo, kaip nereikia kaip nors ypatingai pavadinti savo namų. Galima sakyti, kad tame miške aš užaugau. Pamenu, net prašiau mamos nepirkti man naujų kelnių, kad nereikėtų saugoti, kad galėčiau laisvai po miškus trankytis. Antrą kartą į tuos miškus grįžau jau būdamas apie trisdešimties – tada juos tarsi iš naujo atradau, ir jie dar giliau man į širdį šaknis suleido. Ir dabar dažną šeštadienį iš ryto išeinu į juos valandai kitai ir iškart dvasią atgaunu. Man tas miškas yra šventas, gaila tik, kad jo tvarkytojams ir daugumai į jį kojas įkėlusių – ne...

Žinau, kad Tau svarbus ne tik miškas, bet ir atskiri medžiai, ypač gyvenamųjų namų kiemuose. Jų pjovėjus spaudoje esi ir gerokai į šuns dienas išdėjęs, prakeikęs.

Vaikystėje.

Tikrai, bent kelis kartus esu apie tai rašęs, būtų ką ir pridurti. Tik rašai tarsi savo ir medžių krauju, o padarinių – jokių. Nebent tiek, kad pasakai, nenutyli, o šiaip – gali šaukti, kiek nori, kaip vienišas vilkas tyruose. Žinoma, nesakau – kartais kokį medį ir nupjauti reikia, kiti juk ir mišką augina dėl medienos. Kalbu ne apskritai, o apie tokius medžius, kuriuos pjaudami žmonės vieni kitiems širdis pjauna. Tie medžiai ne patys sau auga, lapoja – tai mūsų širdžių medžiai, mes pro juos kasdien vaikštom, juos matom pro langus, jie mums ošia nuo vėjo ir šnara per lietų. Tik palyginkime du priešingus kraštovaizdžius: viename – vien cementas ir plytos, o kitame – ištisas miškas, pro kurį gal net namų nematyti. Kurį pasirinktumėte gyventi? Ar ne todėl mūsų valdžia apsigyveno Turniškėse, o ne Europos aikštėje? Cementas ir plytos yra mirtis, dykvietė ir sąvartynas, išsipildžiusi antiutopija, pragaro prieangis. Medžiai, giraitė, miškas – gyvenimas, visuotinė svajonė. Pašalinkime mišką, iškirskime medžius – ir gyvensime sąvartyne. Daugelis sovietinės statybos namų ir taip jau pasenę, netruks pasenti ir naujai statyti, tad išpjovus medžius atsidengia miesto sąvartynas. Tie, kurie pjauna arba mirtinai nugeni sveikus medžius, iš mūsų gyvenimo daro sąvartyną.

Ar kai kurių rūšių medžiai tau brangesni nei kitų? Kaip jie ar kurie nors kiti susiję su mitais ir jų tyrinėjimais, su Pasaulio ar Gyvybės medžiu?

Kaip mitologas, medžius vertinčiau vienaip – pradėčiau ąžuolu, liepa, uosiu ir kitais. O kaip gyvam padarui, kuris ne tiek mąsto, kiek alsuoja ir jaučia, man, pavyzdžiui, labai artima eglė. Eglė auga ne tam, kad po ja pasitiestum ir „išsitiestum“, po eglėmis geriausiu atveju teauga kiškio kopūstai... Bet jei žiūri į didelę, aukštą, išlakią eglę iš šalies, tai nepaprasto grožio medis. Gyva gotika (beje, esu tikras, kad gotikiniai bokštai yra nusižiūrėti nuo eglių, nors nesu apie tai nieko skaitęs). Arba jei per klonį ar slėnį žiūri į tolimą eglyną anapus – gali žiūrėti neatsižiūrėdamas, ypač blyškiame rudens ar žiemos danguje. Tiesiog pasakų karalystė prieš akis. Amžinai tolima ir kojomis nepasiekiama, nes jei ten nueisi, nerasi to, ką regėjai iš toli. O dar jei nuo aukštesnės kalvos atsiveria keli horizontai, vienas už kitą labiau padūmavę, kaip Čiurlionio paveiksluose. Be eglių ir horizontai būtų nevisaverčiai. Nebent jie būtų paramstyti topoliais, ypač lygumose, kaip Mažojoje Lietuvoje, kur jais buvo apsodinti senieji keliai. Vaikystėje su tėvais esame keliavę po Mažąją Lietuvą, tai didžiausią įspūdį padarė topoliais apsodinti keliai. Ir mieste be konkurencijos mėgstu topolį. Tyčia jį vadinu topoliu, ne tuopa, nes jis man yra vyriškas medis. Be to, ne tik *topolis*, bet ir *tuopa* gali būti skolinys iš lotynų *populus* (regis, Berndo Glivos straipsnis yra apie tai), o jei taip, tai abu pavadinimai lygiateisiai. Topolis mieste užauga bene dvigubai aukštesnis už kitus medžius, todėl suteikia miestui gyvą vertikalę, iš plokštumos sukuria erdvę. Atsistok po senu aukštu topoliu ir bėk akimis nuo žemiausių šakų aukštyn, kaip voverė, – ir vis dar, ir vis dar, ir dar aukščiau yra šakų šakelių... Ir dar, ir dar, ligi pat dangaus... Topoliai atveria dangų, veda į dangų, kai nėra topolių – nėra dangaus. O dar šnara ir kvepia kaip joks kitas medis... Per pastarąjį dvidešimtmetį Vilniuje buvo iškirsti beveik visi seni aukšti topoliai, kur reikia ir kur nereikia. Iš mano numylėtų, visuose horizontuose rėmusių dangų, tik vienas likęs – berods, ispanų rezidencijos teritorijoje. Užtat ir išliko – mūsiškių valdininkų pirštai nepasiekia. O kiek jų Vilniuje buvo! Kad ir tas – pats storiausias miesto medis Gedimino užnugaryje, prie Karalių rūmų. Ir palei Žolyno gatvę Antakalnyje augo daug topolių, visus juos prisimenu, eidamas pro šalį kiekvieną paliesdavau ir pasisveikindavau. Iki šiol prisimenu jausmus ir kai kurias mintis, kilusias praeinant. Kai išvydau juos nukirstus, visą dieną kruvinom ašarom raudojau. Tie, kurie Vilniuje iškirto topolius, atėmė iš mūsų dangų. Pakirto miesto poeziją, miesto dvasią, miesto mitą. Kai šitaip pažvelgi, medžių mitologija darosi savaime aiški. Ji eina ne per ūkišką išskaičiavimą, o per sielą. Ne per pilvą, o per širdį. Ir tai, kad Gedimino kalnas ėmė griūti kaip tik tada, kai nuo jo buvo nukirsti visi medžiai – dėsninga, nepriklausomai nuo geologinių bei arboristinių argumentų. Jis, rodos, buvo apaugęs klevais ir liepomis. Klevai ir liepos man irgi labai patinka, klevai ypač rudenį, o liepos – kai žydi. Man po langais nupjovė sveiką, išlakią liepą be jokio reikalo, jau daugiau kaip prieš dešimtmetį, bet iki šiol ją akyse matau, žiūrėdamas pro langą. Beje, dabar ketinama vadinamąjį Kalnų parką nušnioti, senąjį priešistorinį Vilnių, dvasines Lietuvos ištakas. Ir tada jau bus ramu – vienišas vilkas bus išromytas ir išuitas...

Norėčiau, kad apie medžius ir Pasaulio medį pakalbėtum kaip mitologas.

Pasaulio medis gali ir neturėti rūšies, tai gali būti tiesiog medis. Antai skandinavams tai uosis, lietuviams – pirmiausia ąžuolas, nors gali būti ir jovaras, ir kiti medžiai. Tarp kitko, jovaras gali reikšti topolį. O man kaip Pasaulio medis labai tiktų topolis, nes joks kitas medis nesukuria tokios erdvės. Tiesa, ąžuolas, bet jis daugiau į šalis plečiasi, o ne aukštyn auga. Senuosiuose religijos ir mitologijos šaltiniuose be jokių varžybų pirmauja ąžuolas. Bet kadangi ąžuolas yra pabrėžtinai vyriškas, tai kartais jis poruojamas su moteriškąja liepa. Kartais net sakoma, kad vyrai atlikinėjo apeigas prie ąžuolų, o moterys – prie liepų. Kitas dalykas – apskritai pagarba seniems medžiams. Rūšis rūšimi, bet aš norėčiau gyventi šalyje, kurioje gerbiami ir saugomi visi seni medžiai. Sunku dviem žodžiais paaiškinti kodėl, bet esu tikras, kad tai būtų ir tiesiausias kelias Lietuvai pradėti lipti iš srutų duobės, kurioje atsidūrėme. Vienas toks saugomas ąžuolas stovi visai čia pat, Sereikiškėse. Būtent Sereikiškėse, ne Bernardinų sode, nes bernardinams ši vieta priklausė neilgai ir atsitiktinai, o lietuvių nuo senų senovės ji vadinta Sereikiškėmis, nes priklausė didikui Sereikai (panašiai vėliau Sapieginė pavadinta pagal Sapiegą). Todėl čia visada buvo ir bus Sereikiškės, bent jau man.

Beje, gal esi surinkęs medžiagos apie apeigas, vykdavusias prie Sereikiškių ąžuolo?

O, tai jau būtų istorinė-geografinė prieiga, o aš tuo beveik neužsiimu.

Gana simboliška, kad gavai Dainiaus vardą ir lyg buvai užprogramuotas narplioti su dainuojamąja tautosaka susijusias mitopoetines subtilybes. Taip sutapo, kad netapai dainininku, nei folkloriniu, nei kitokiu, bet prie tautiškumo pajautų priartėjai tarsi iš kitos pusės.

Dėl mano vardo mama dvejojo, bet turėjo tokią draugę Adelę iš Plungės, rodos, sportininkę, ir jau anais laikais važinėjusią motociklu. Tai ta Adelė iš Plungės pasakė: „Šitas vaikas yra Dainius.“ Taip pasakė, kad niekas nebesiginčijo. Man mama pasakojo. Adelei už tai esu labai dėkingas, ir tėvams, kad jos paklausė. Adelė ir tapo mano krikšto mama, ir formaliai, ir iš tikrųjų. Jau paskui, paaugęs, ėmiau leisti iš burnos visokius garsus, beveik be paliovos. Tai dar nebuvo dainavimas, bet visi jau sakydavo, kad tas vaikas tikrai bus dainininkas. Aš iš tikrųjų mėgau dainuoti. Prisimenu, kai tik su tėvais trise kur važiuodavom zaporožiečiu, tai aš ant galinės sėdynės visą kelią be paliovos ką nors niūniuodavau, kartais tėvus tuo visiškai „užknisdamas“ – jie maldaudavo patylėti. Paskui maždaug ligi keturiasdešimties gitara grojau, jaunystėje dar pianinu buvau pramokęs pabarškinti (mama buvo privertusi lankyti pianino pamokas, kurias per ašaras mečiau, bet paskui jau pats grojau), šešerius metus (dvejus mokykloje, ketverius universitete) dainavau akademiniame mišriame chore. Universiteto chorui tada vadovavo Povilas Gylys, net plokštelę drauge su Sauliaus Sondeckio orkestru esame įrašę. Tad muzikos ir dainų mano gyvenime tikrai netrūko, kad jau kalbame apie praeitį. Nors man visada patiko ne tik pačiam muzikuoti, bet ir klausyti muzikos, ypač daug geriau atliekamos. Ir klausant sekti pulkais, spiečiais nuo žemės į dangų kylančias sparnuotas mintis. Ir apskritai mąstyti, suprasti. Mąstymas, beje, turi labai daug bendro su dainavimu, tik ne tiesiogine, o perkeltine prasme. Daina sujungia mintį ir gyvybę, daro mintį gyvą. Šia prasme gyvas mąstymas – tai savotiška vidinė daina. Ilgainiui paaiškėjo, kad senovinė, archajinė dainos ir dainavimo samprata buvo daug platesnė, iš tikrųjų apėmė ir šią perkeltinę prasmę. Ne vien tra-lia-lia. Dėl to pirmiausia paminėtinas vienas lietuvių žodžio daina tikėtinas atitikmuo – Avestos iranėnų *daēnā*, kuris reiškė ne tik dainą, bet ir tikybą, religiją (šis žodis ta pačia reikšme Irane tebėra išlikęs iki šiol, tik fonetiškai pakitęs ir tariamas *din*). Taigi, man einant savo keliu, pakeliui tolydžio keitėsi ir mano vardo prasmė. Nuo tiesioginio dainavimo nukeliavau gana toli, kone visai į priešingą pusę – į tylėjimą, o iš savo vardo ribų taip ir neišėjau. Vos pamėginu paklaustas apibrėžti savo profesiją ir sakau „mitologas“ ar „religijotyrininkas“ – iš esmės vėl įtaikau ten

pat, ir lietuviškai galėčiau pasakyti trumpai drūtai: dainius.

Antra vertus, kita Tavo pusė yra racionalesnė: universitete studijavai matematiką. Ar Tave matematika iš tikrųjų domino?

Pasakyčiau taip: tai, kas mane visą laiką labiau už viską domina ir man rūpi, yra tikrovė. Gal todėl, kad nuolat kuo įvairiausiomis aplinkybėmis jaučiu netikrumą. Ne tiek netikrumą, kaip nepasitikėjimą savimi – nors to gal irgi yra, – bet kad viskas netikra. Tai susiję dalykai: jeigu jauti, kad padėtis, kurioje atsidūrei, nėra tikra, kad pasaulis aplink tave ne visai tikras, tai ir savimi negali būti tikras, ir atvirkščiai. Bet yra čia ir šis tas daugiau. Manęs niekados netenkindavo ir netenkina daliniai atsakymai, tik dabar pasenau ir nebesu toks naivus. Aš noriu suprasti – taip pat kaip valgyti ar gerti. Vis pristodavau prie mokytojo ar dėstytojo, imdavau klausinėti ir aiškintis, o tas neapsikenčia, nusisuka ir nueina... Bene visą laiką išeidavo taip, kad jei tik kažko iš esmės paklausi, niekada nesulauksi atsakymo. Tarsi būčiau likęs vaiko klausučio amžiuje, o suaugusieji juk vis neturi nei jėgų, nei laiko visokiems niekams. Ilgainiui man dingtelėjo, kad niekas iš esmės nė nenori suprasti tikrovės. Ir niekas, tiesą sakant, jos nesupranta. Dėl to patyriau pirmąjį didįjį nusivylimą ir dar didesnį nerimą: aš nežinau, kur esu ir ką darau, niekas iš tikrųjų nežino, ir niekam tai nerūpi. Nesuprantu, kas darosi, ką mes čia veikiame, ir nėra ko paklausti, nes jei tik pamėginu, atsiduriu tarsi už šalto stiklo... Užtat visa, kas kėlė bent menkiausią viltį suprasti, nepaprastai traukė ir domino. Ne tik matematika, bet ir fizika, nes man rūpėjo iš pagrindų išsiaiškinti, kas iš tikrųjų darosi. Matematika, beje, turi vieną stebuklingą ypatybę: viena vertus, matematikos dėsniai nėra savavališki, jie ne sukuriami, bet atrandami; antra vertus, išoriniame pasaulyje jų nėra. Visa šiuolaikinė fizika remiasi matematika, tačiau matematikos fiziniame pasaulyje nėra. Vadinasi, materialaus pasaulio pažinimas iš pagrindų remiasi tuo, kas nematerialu. Matematika, kaip ir logika, sudaro vidinio, proto pasaulio griaučius, ant kurių kabo visos išorinio pasaulio „mėsos“. Tad norėdamas pažinti tikrovę, pirmiausia – pažink save! Šioje vietoje nuo matematikos iki religijotyros tėra vienas žingsnis.

Buvo tarpsnis, kai savo rašinius ir vertimus pasirašinėdavai gana lengvai atpažįstamu slapyvardžiu – Rožės Dainius. Tada ir atėjai dirbti į „Liaudies kultūrą“, o, anot mudviejų bendradarbio Liudviko Giedraičio, Tavo vertimų išnašos su paaiškinimais sudarydavo apie du trečdalius teksto. Turbūt per kalbines, prasmines, filosofines ir religines sąsajas, Rytų ir kitų pasaulio kultūrų pažinimą, įvairias simbolikos ir ženklų sistemas siekei „užvesti“ ir savo savimonę?

Buvo ir asmeniškų priežasčių: tuo metu buvau peržengęs savotišką ribą, metęs viską, į ką žmogus gyvenime remiasi – šeimą, namus, tarnybą (programuotojo), netgi beveik valgymą... O kai atsiduri visiškoje tuštumoje, rankos pačios ima graibytis šiaudo. Tiesiai šviesiai prisipažinsiu: dabar man atrodo, kad tuomet buvau truputį nuslydęs nuo proto. Vienas mano vaikystės draugas, a. a., kuriam ir pačiam stogas buvo visai nuslydęs (turėjo rimtą diagnozę, reguliariai lankėsi Vasaros g. ir t. t.), kartą gražiai pasakė: „Kai nuvažiuoja stogas, pasimato žvaigždės.“ Tikra teisybė: norint pamatyti žvaigždes, stogas turi truputį prasiskirti. (Šia prasme vilčių teikia visai neseniai stoguose atsiradę stoglangiai.) Kita vertus, pro tą plyšį gali ne tik žvaigždžių prilįsti... Ir tai savaip pradeda reikštis gyvenime. Man pačiam dabar atrodo, kad tie nežaboti komentarai (nors juose būta ir vieno kito racionalaus grūdo), ir Rožės Dainius – kaip tik šios rūšies reiškiniai. Dabar galiu tik pasidžiaugti, kad mano stogas, nors, matyt, tikrai buvo kažkiek prasiskyręs, visai nuo gegnių, regis, nenuslydo. Jums geriau matyt... Manau, kad mane išgelbėjo miškas. Miške galėjau naktimis apsikabinęs medį išsidainuoti, išsikaukti, išsiverkti, išsijuokti. Skamba gal baisiai, bet kaip tik tada patyriau gyvą žmogiškumo esmę. Kažkokia proga esu girdėjęs per radiją: juk normalus žmogus naktį į mišką neis! Manau, kaip tik atvirkščiai. Tik normalių žmonių – ne tiek daug, o tie, kurie save tokiais laiko, gerokai save pervertina. Naktis miške, arba miškas naktį, – tai pati šilčiausia, jaukiausia, jautriausia, artimiausia širdžiai aplinka. Kaip mama, į kurią gali įsikniaubti ir kuri tavęs neatstums. Jei ne miškas, gal tikrai būčiau „užlinkęs“. Gal kaip tik miškas naktį man pakuždėjo, kad reikia ne šiaudo graibytis, bet giliai įkvėpti, atsilošti ir nebeskęsti. Žinoma, lengva pasakyti...

Turbūt tuo laikotarpiu ėmė ryškėti ir Tavo darbų tematikos gairės? Kaip nusakytum savo interesų ir domėjimosi ratą, jo raidą?

Daug lėmė žiaurus nepasitenkinimas susidariusia gyvenimo padėtimi. Susidarė tarsi nebeišardomas raizginys: asmens beteisiškumas ir tautinis pažeminimas okupuotoje Lietuvoje, pašliję santykiai su tėvais, mano šeimos kritinė būklė, neįdomus darbas. Visa susivijo į tikrą kilpą ant kaklo, kuri buvo mane bepasmaugianti. Visiškai nebegalėjau kvėpuoti. O dar tuomet savaime suprantamas

1976 m. vasara, prie Žemaičių plento grįžtant iš Palangos.

girtavimas. Dabar alkoholizmą jau įprasta laikyti neigiamu ir net savotiškai marginaliu reiškiniu, o sovietmečiu, su retomis išimtimis, gėrė visi ir beveik visada. Brandaus socializmo laikais vienu metu alus gatvėse buvo parduodamas beveik kas penkiasdešimt metrų. Išėjus per pietų pertrauką į miestą, reikėjo ypatingo vidinio motyvo, kad susilaikytum, nes prie *lariokų* paprastai sutikdavai draugų... Nuo susiklojusių aplinkybių, nuo susitvenkusios tamsos po truputį pradėjau dusti, springti, vemti. Kita vertus, kaip užsiminei, buvo Rytų kultūros, knygos apie jas... Irgi pogrindinės, nelegaliai atšviestos. Skolinausi, skaičiau, konspektavau. Lyg plyšys aklinoje sienoje, pro kurį jautėsi šioks toks gryno oro dvelksmas. Vėl vėjo įvaizdis! Patiri, kad kažkur anapus yra oro. Tos knygos irgi padarė savo, padrąsino mane lemtingam žingsniui – viską mesti. Dabar lengva apie tai kalbėti, o tada toks žingsnis prilygo beprotybei. Išėjau kone į niekur – gulkis ant suoliuko gatvėje ir miegok. Tiesa, pradžioje dar turėjau darbą, išsinuomojau tokį garažo priestatą Valakampiuose, išvietė lauke už 100 metrų, vanduo ir viryklė – šeimininkų name šalia. Paskui teko gyventi tėvų namo rūsyje, tėvai, vaikai, buvusi žmona viršuje, bute, o aš rūsy. Nusinešiau ten staliuką geležinėmis kojomis, stalinę lempą, knygų, muzikos ir gyvenau, tik nakvoti neišėjo – imdavau žiauriai kosėti... Paskui sode, tėvo statomoje pirtelėje, iš priepirčio įsirengiau kambarėlį ir ten peržiemojau, vėl nežinodamas, kas bus pavasarį, kai visi užplūs. Nes buvau pasidaręs visiškai asocialus, nuo „paprastų“ žmonių artumo mane purtė, o juos nuo manęs. Šitaip, visų kaltinamas, be pajamų ir nežinodamas, kur prisiglausiu už mėnesio kito, pragyvenau ne vienus metus. Pradžioj daiktų teturėjau tiek, kad draugas su žiguliuku galėtų vienu kartu pervežti (tiesa, dalis buvo likę pas tėvus). Bet ilgainiui ėmė daugėti knygų. O, knygos! Tarp jų buvo ir tokių, kurios tiesiogine prasme padėjo man išgyventi. Taigi reikia patikslinti: išgyventi padėjo miškas ir knygos. Miške išsikvėpuoji, išsikauki, o parėjęs – skaitai. Knygų kūlgrinda: smengi abiem kojom į pelkę, bet staiga užčiuopi tvirtą pagrindą po kojomis. Pirmiausia turiu omeny ne knygas apie kažką, apie kitus, bet tokias, kurios tau sako: „Žmogau, pasižiūrėk į save!“ Kurios protą parveda prie tokių minčių, su kuriomis gali išbūti. Kai kūnas praranda namus, nieko kito nebelieka, tik sielai pareiti namo.

Be to, priverstinai pasiekus ribinę vidinę įtampą, apskritai daug kas pradeda žybčioti. Tarp visa ko kito, ir tai, kas šiaip atrodo savaime suprantama, pavyzdžiui, kalba. Pradedi girdėti žodžių sąskambius, kurių anksčiau kažkodėl nepastebėdavai, neateidavo į galvą. Per sąskambius kalboje pradeda vertis tarsi antroji, slaptoji kalba. Nors tai irgi gana pavojingas dalykas – viskas priklauso nuo santykio. Sveikas santykis – pasidžiaugti sąskambiu ar net juo „sublizgėti“ kokia nors proga. Sąskambiai – tikras kalbos spindesys, kalba raibuliuoja, tviska jais kaip ežeras saulėje. Bet jei pamanai, kad atradai kažką labai svarbaus, kažkokią gilesnę esmę, kurią, viena vertus, dabar privalai atskleisti kitiems, o antra vertus, turi saugoti nuo neišmanėlių, – tai jau

nesveikas santykis. Skirtumo esmė – susireikšminimas, kai pats sau tampi svarbesnis už tą spindesį, ir jis nejučia ima blėsti. Saulę tarsi juodas debesis užstoja rūstus didysis Aš. Tada atsiduri kryžkelėje: arba pradedi iš esmės aiškintis tų sąsajų prigimtį, mokytis skirti žodžių kilmę nuo paprasčiausio sąskambio, arba vis godžiau kabintis į kelis savo aptiktus sąskambius kaip į savo „misijos“ ženklą ir rėsti iš jų ypatingą savo „apreiškimą“.

Tarkim, kiekvienas lietuvis, susidūręs su populiaria indiška dvasine literatūra, žodį *mokša* (pagal tarptautinę lotynišką transkripciją *mokṣa*), kuris reiškia išsivadavimą, išsilaisvinimą, neišvengiamai susieja su lietuvių *mokša – nemokša*. Ir tikrai, norint pasiekti mokšą juk reikia daug mokytis! Jei nori išsilaisvinti, išsivaduoti, turi tapti tikras mokša! Deja, žodis yra visai kitos kilmės, sanskrite jis giminiškas su artimos reikšmės žodžiu *muktis*, o šis savo ruožtu – su lietuvių *mukti*, *smukti* „išsinerti, išsilaisvinti“. Sąsaja su lietuvių kalba tikra, tik ne ten, kur ji iš pirmo žvilgsnio suskambo. Vieni įsikabina klaidingo sąskambio ir paskui užsispyrę kliedi, o priversti jo išsižadėti – skaudžiai nusivilia visa lietuvybe. O reikia ne įsikabinti ir ne nusivilti – tai vis savanaudiškas santykis, – bet patraukti į šalį save ir atsidėti pažinimui, paprasčiausiai pažinti. Savotiškas paradoksas: kai tik įsikimbi į kokią nors „savo“ tiesą, iškart užsidarai nuo didesnės tiesos, nebegali mokytis. Teisingas kelias – tiesiog nesisavinti, nesilaikyti įsikibus. Ne būtinai priimti ar atmesti, o tiesiog paleisti, nesilaikyti įsikibus ir – mokytis, pažinti, suprasti. Galiausiai pasirodo, kad viskas tikrovėje turi savo vietą, kaip ir kalboje – ir etimologinės žodžių sąsajos, ir poetiniai sąskambiai, ir gal net senovės „dainių“ sąmoningos žodžių kūrybos pėdsakai...

Jei žmogui užtenka drąsos leisti sau būti niekuo, neišsigąsti, kad esi niekas, tada jis gali palengva išmokti bet ko, visko... Galbūt tai esminė mano gyvenimo pamoka. Jei man būtinai tektų ką nors kitą pamokyti gyventi, pirmiausia jam pasakyčiau: „Nebijok būti niekas. Nesikabink į vaidmenis, vardus – atsilošk, atsimerk ir žiūrėk tikrovei į akis.“ Tiek apskritai, tiek bet kurioje atskiroje srityje. Jei užkabino žodžių sąskambiai, nepatingėk pasiskaityti ką nors iš kalbotyros, pavartyti lyginamuosius ir etimologijos žodynus, o dar geriau – bent šiek tiek pasimokyk tos kalbos, į kurią tave tie sąskambiai traukia.

Kalbi daugiausia apie lietuvių kalbos giluminius klodus. Tad kas Tau yra lietuvybė, kokią raidą patyrė Tavo tautinės, arba vadinamosios liaudies, kultūros samprata, beje, kurios pirmojo sando daug kas linkęs privengti?

Pirma klausei apie mano giminės kilmę, bet yra ir kitokia kilmė, ne kraujo. Nuo kūdikystės sapnuodavau kažkokį miestą, tolydžio vis rečiau ir rečiau, blyškiau ir blyškiau, kol galiausiai jis visai išblėso, ir dabar jau daugel metų nesu jo sapnavęs. Bet vaikystėje jis man buvo labai savas, jame atsidūręs apsidžiaugdavau ir tardavau – šįkart eisiu pasivaikščioti šita gatve, o šįkart šita, arba užeisiu į šitą kiemą ir t. t. Be to, miestas, kuriame gimiau, ir miestas, kurį sapnavau, savaip persiklojo, iš dalies atitiko vienas kitą. Kartais net negalėdavau pasakyti, kuris yra kuris. Nors ne visai: anas buvo kažkoks apleistas ir tuščias, iš esmės kone griuvėsiai, kuriais, beje, man sapnuose labai patikdavo kabarotis. Bažnyčių, vienuolynų griuvėsiais, lįsti į gilią juodą skylę po pilimi Gedimino kalne... Kai ką, jau būdamas apie trisdešimties, esu atpažinęs fotografijų parodoje „Vilnius, kurio nebėra“. Tai keistas žinojimas, kurio nei galiu įrodyti, nei man to reikia. Jeigu nesilaikai įsikibęs, tai įrodinėti nebūtina. Kas gi įrodinėja sapnus? Bet jie yra mano tikrovės dalis. Ir kartu – labai savotiškas mano kilmės dėmuo, nepriklausomas nuo kūniškos giminystės. Lietuvybė irgi yra su tuo savaip susijusi. Lietuvybė randama ne vien važinėjant po kaimus ir užrašinėjant tarmes. Yra savotiška gelminė lietuvybė, kaip Daukanto, Čiurlionio ar Vydūno, ar to paties J. Basanavičiaus, kuri yra prigimta „iš kitur“, iš kitos pusės, ir ima skleistis tik atitinkamoje sąmonės būsenoje. Kaip žodžio forma ir žodžio turinys. Autentiškumas nėra vien formos, bet ir turinio ypatybė. Šia prasme visai ne tarmė sudaro kalbos autentiškumą, bet ja sakomos mintys. Tokiu atveju kalbos istorija ir geografija yra antraeilis dalykas. Mintys iš vidaus žadina (ir žodina) kalbą ir savaime ją daro autentišką. Nes kalbą pagimdo ir palaiko mintys, keičiantis mintims, keičiasi ir kalba. Todėl, norint puoselėti lietuvybę, pirmiausia reikia gaivinti mintis. Šia prasme, nors gimęs „ant grindinio“, manausi turįs visas teises į lietuvių kalbos autentiškumą ir netgi esąs arčiau jos esmės nei tas, kuris savo puikia tarme neturi ką pasakyti.

Kalbos, kalbų srityje įtaką Tau turbūt bus padarę ir autoritetai, pavyzdžiui, Vladimiras Toporovas?

Bet kurioje srityje, jei tik pradedi mokytis, neišvengiamai atsiranda autoritetai. Besimokydamas supranti, kiek tas žmogus žino! Ir dar pradedi suprasti, kaip tai svarbu, kad juo gali kliautis. Užtat būna laikinų autoritetų, tokį gerbi, kol neprieini ribos, kur jis nusimeluoja... Autoritetas žlunga ne tada, kai suklysta, o tada, kai pradeda meluoti, kai jam pritrūksta drąsos neįsikibti. Toporovą irgi ne visi mokslininkai vienodai vertina, kai kurie kalbininkai mano kai kur jį klydus. Aš pats ne visuomet pajėgus spręsti, bet gali būti ir taip, kad jie paprasčiausiai nepriaugo iki jo, nesuprato jo tikrosios minties. Kai kurie išvis priekaištavo jam, kad jis užsiima „visokiomis mitologijomis“, užuot visą laiką skyręs kalbotyrai. Šiaip jis buvo nepaprastai, tiesiog pedantiškai tikslus mokslininkas. Jo straipsniai – gyvas pavyzdys, kaip mąstymas išpurena ir prikelia žemę, kurioje sudygsta, t. y empirinę medžiagą, plikus duomenis. Toks bendras įkvepiantis patyrimas kartais yra svarbesnis nei atskiras smulkus rezultatas.

Kaip pats apibūdintum savo tyrinėjimų metodus? Gal jų esmę sudaro tarpdalykiškumas?

Iš tikrųjų aš nežinau, nei kuo užsiimu, nei kaip. Anksčiau dėl to ir nerimavau, ir juokiausi iš to, o dabar jau kuris laikas esu abejingas – nuo to mane apgynė darbas institute ir mokslinis laipsnis. Bet manau, kad tas nežinojimas padeda. Žiūrint atgal, į nueitą kelią, jau galima interpretuoti, įvertinti, įvardyti – religijotyrininkas, mitologas, etnologas ir panašiai (kartą net žurnalistu buvau pavadintas!). Bet, žvelgdamas į priekį, ir kitiems patarčiau nusibraukti nuo akių išankstinius apsibrėžimus. Norėdamas ką nors sužinoti, prieš tai turi leisti sau nežinoti. Tiesiog kuo plačiau prasimerkti ir išvysti. Antra vertus, nežinoti, kur eini ir ką darai, – tas pat, kas nežinoti, kas esi, o tai nėra lengva, ypač jei neturi už ką pavalgyti ir esi susipykęs su artimaisiais. Vis dėlto tikrovė neišsitenka jokiose disciplinose. Jos tėra mokslo administravimo būdas, daugiau socialinis reiškinys.

Ką manai apie dabar internete pasklidusius teiginius apie lietuvių ir baltų svarbą aiškinantis indoeuropiečių prokalbės raidą ir tariamas galimybes, remiantis gyvąja lietuvių kalba, atkurti, kaip kalbėjo pirmieji indoeuropiečiai?

Pirmiausia, nesu kalbininkas, o labai lengva nusišnekėti apie tas sritis, kurių deramai neišmanai! Priminčiau tik, kad kalbų bendrumai nebūtinai turi girdėtis ausimis – jie gali būti sintaksės, žodžių darybos ar kitokie. Netgi didelė dalis požymių, pagal kuriuos lietuvių kalba yra artimiausia prokalbei, nereiškia, kad lietuviškai prakalbinę senovės indoeuropiečius, susišnekėtume. Esu tikras, kad nesusišnekėtume. Juk mes ir su latviais nebesusikalbame, nors latvių kalba yra pati artimiausia, kone tarmė! Net iš atskirų rekonstruotų indoeuropiečių prokalbės elementų matyti, kad tai buvo toli gražu ne lietuvių kalba. Bet vėlgi, kad kalbos nepanašios mūsų ausims, dar nereiškia, kad jos nėra labai artimai giminiškos. Tiesiog nereikia kliautis vien išoriniais įspūdžiais, o bent kiek pažinti tikrovę, bet kurioje srityje.

Dar norėčiau, kad nors trumpai apžvelgtum visa, ką reikšmingiausio esi publikavęs ir kitaip viešai pasauliui paskelbęs. Kad šiek tiek stabtelėtum neeilinių sau knygų ir straipsnių stotelėse, pristatytum jas.

Labai norisi tikėtis, kad man dar ne laikas šitokius apibendrinimus daryti... Viena vertus, mokslo administravimas yra būtinas dalykas, kita vertus, jis uždeda savotiškus akidangčius, todėl mokslininkas dažnai nesupranta ir nesirūpina suprasti tikrovės, kuriai priklauso jo tyrimų sritis. Jinai jam iškritusi iš tikrovės. Jei tikslas – ne kuo greičiau apsiginti disertaciją, įsiteisinti ir gauti atlyginimą, o, pavyzdžiui, pažinti ir susigaudyti, tai tada ne administracijos bėgių laikaisi, o kur žybteli spingsulė, ten ir suki. Galima tai apibūdinti tokiu gražiu posakiu – „eiti su širdimi“. Tai reiškia, kad eini ten, domiesi tuo, skaitai ir darai tą, kas tave iš tikrųjų labiausiai domina, kur vėjas labiausiai traukia. Nes kur didesnis skersvėjis, ten tikėtinas didesnis plyšys, prasivėrusi didesnė skylė. O jeigu eini su širdimi, arba su vėju, tai tavo akiratis neišsitenka jokiose specialybėse.

Nors *post factum* parūšiuoti, žinoma, galima. Mano „darbo stalas“ turbūt stovi ant keturių kojų, kurias vardyti galima pasirinktinai: pirma, tai būtų analitinė, arba archetipinė, psichologija (pradedant Karlu Gustavu Jungu); antra – įvairių dvasinių tradicijų tekstai ir mokymai, viso pasaulio (dažniausiai, žinoma, per vertimus); trečia – apskritai kalba ir atskiros kalbos, tarp jų lietuvių, nes kai gali palyginti ne tik tekstus, bet ir jų kalbą, bent jau mazginius žodžius, jie ima papildomai byloti, tiesiog gausti; ketvirta – lietuviškoji mitinė ir dvasinė tradicija, jos istoriniai šaltiniai, tautosaka, o pastaruoju metu – dar ir literatūra. Psichologija ypač svarbi tuo, kad nepamirštum, jog iš esmės kalbame ne apie tolimus laikus bei kraštus, o apie žmogų čia ir dabar, apie save, apie intymiausias savo sielų gelmes. Viskas vyksta mūsų sielose, ne kur nors kitur. Įvairių dvasinių tradicijų tekstai ir mokymai – kad įsiklausytum, kaip žmogus nuo amžių kalbėjo apie savo sielos gelmes, kokius įvaizdžius vartojo, kokias prasmes į juos dėjo, galiausiai – ką apčiuopė, pažino, suvokė. Juolab kad archetipinė psichologija ir pati dažnai cituoja, interpretuoja tuos tekstus. Kad jau bandai įsiklausyti, ką žmonės kalba, savaime susiduri su kalba ir esi priverstas bent kiek ją pažinti, pramokti kalbų, jei ne laisvai jas vartoti, tai bent apgraibomis nusivokti, kas prie ko. Kartais pasirodo, kad žodžiai, kuriais kalbama, pasako daugiau nei mintys, kurias įprasta pateikti vertimuose. Ypač

jei tai giminiškos kalbos, kaip senovės indų (vedų, sanskrito) ir baltų (lietuvių, latvių). Tada staiga supranti, kad mano gimtoji kalba, bent jau kai kurie ypatingi, neretai primiršti jos žodžiai, prašyte prašosi, kad jais būtų kalbama ne apie daržoves ir pašarą, o apie žmogaus sielos gelmes, ir netgi panašiais junginiais, ištisomis sutampančiomis ištaromis. Tada „pareini namo“ ir pamatai, kad tavo paties gimtoji tradicija, mitologija ir tautosaka, byloja, beldžiasi į tave tais pačiais vaizdiniais. Ir staiga – žybt, įvyksta „trumpas sujungimas“, sieloje įsižiebia liepsna, praamžė šventoji ugnis, kurią kūrenti nuo šiol tampa tavo pašaukimu. Dar vienas labai rimtas ir skaudus klausimas – kodėl pasidarė įprasta negirdėti ir nesuprasti savo kalbos, viso savo senojo dvasinio paveldo, nenorėti suprasti, o nesuprantant – niekinti ir paskubom atmesti. Iš dalies čia vėlgi būtina psichologija, padedanti užčiuopti tam tikras lemtingas savo sielos ydas, iš dalies prisideda istorija, kuri primena, kad anaiptol ne visi tau visada linki gero, ir pamoko atpažinti priešus.

Ir pakyla to laužo žiežirbos, švytintys, skraidantys ir neskraidantys grambuoliai: žuvys, vėjas (vėjūkas), kaukas, krosnis... Ir daug kitų. Kodėl visa tai?

Iš tikrųjų tai skaudus klausimas, nes niekada nežinai, ar tikrai darai tai, kas svarbiausia. Paguoda ta, kad visa apimantį mitinį pasaulėvaizdį galima palyginti su megzta raštuota staltiese: už kurio siūlo galo nepatrauksi, užkabinsi visą staltiesę. Taip ir čia: kokį tik mitinį vaizdinį timptelėsi, neišvengiamai užkabinsi ir kitus iki paties vidurio – branduolinių mitinio pasaulėvaizdžio temų. Vėją, žuvį iš esmės lėmė atsitiktinumai. Aplinkybės susiklostydavo taip, kad arba tuo metu to imiesi, arba nesiimsi niekada. Pavyzdžiui, vienoje konferencijoje išgirdau žymaus Peterburgo orientalisto Jaroslavo Vasilkovo pranešimą, kuriame jis užsiminė apie kai kuriuos iranėnų vėjo dievybės požymius, ir staiga visa ėmė sietis, plūstelėjo daugybė naujų minčių, tad nusprendžiau kitką atidėjęs parašyti straipsnį, o berašant medžiaga ėmė verstis per kraštus, peržengiau ribas, ir išėjo knyga „Vėjūkas“. Deja, jau beveik dėsnis, kad nebegaliu straipsnio parašyti – vos tik nuoširdžiai, iš peties imuosi, iškart darbo mažiausiai metams ir – knyga. Disertacija apie žuvį panašiai atsirado: rašiau straipsnį, jis išsiplėtė, o prof. Tatjana Civjan pajuokavo, kad aš jau turbūt disertaciją rašau. Rašydamas nežinai, ar kada prie tos temos beprisėsi, nes tų temų – lyg medžių miške ar lapų ant medžio... Tad jei jau tos temos dabar ėmiausi, tai reikia ją išsemti kaip įmanoma nuodugniau. O T. Civjan, pasirodo, ne juokais pasitarė su V. Toporovu, ir jis sutiko būti mano disertacijos

D. Razausko išleistos knygos:
Ryto ratų ritimai, V.: Pradai, 2000; *Vėjūkas: lietuvių vėjo demono vardo ir įvaizdžio rekonstrukcija, atsižvelgiant į vieną skitų atitikmenį (osetinų woejug/woejyg)*, V.: Aidai, 2004; *Vytis simbolikos požiūriu*, V.: Aidai, 2008; *Krosnis mitologijoje*, V.: Aidai, 2011; *Maironis. Praamžės tradicijos dainius*, V.: LLTI, 2016; *Mitiniai vaizdiniai K. Donelaičio „Metuose“*, V.: LLTI, 2017.

vadovu. Man nė nežinant. Ir neliko nieko kito, kaip paversti tą darbą disertacija ir pamėginti ją apginti. Kodėl žuvis? Ogi todėl, kad rusų mokslininkų slenge *рыба* „žuvis“ reiškia fiktyvų būsimo straipsnio pavadinimą, nurodomą turiniui sudaryti, kad būtų galima iš anksto pateikti paraišką leidiniui. Todėl, kai mane pakvietė parašyti straipsnį rinkiniui ir paparašė nurodyti jo pavadinimą, o aš pasakiau, kad dar nežinau, apie ką jis bus, tai patarė nurodyti „žuvį“, t. y. bet kokį fiktyvų pavadinimą ir taip užsiimti vietą turinyje. O man tai pasirodė linksma užuomina, tai aš ir nurodžiau: „Žuvis baltų ir slavų mitologijoje“, ir sėdau rašyti apie žuvį. Tas straipsnis ir išaugo į disertaciją.

Koks tavo santykis su senaisiais ir dabartiniais tikėjimais, su vyraujančiais, kaip krikščionybė, ir, be abejo, su romuvių judėjimu?

Jau vien kalbant apie žuvies simbolio santykį su krikščionybe, išeitų nevienareikšmė ir ilga kalba. Ta proga norėčiau pabrėžti esminį dalyką. Viena yra ženklas, kita – simbolis. Simbolio prasmes lemia pati jo struktūra, simbolio neįmanoma pasisavinti ar kam nors priskirti, simbolis nepriklauso

niekam, jis visuomet yra bendražmogiškas, archetipinis, net jeigu vienose tradicijose sureikšminamas labiau nei kitose. Bet kaip tik dėl to jis gali virsti ženklu. Vienas ryškiausių pavyzdžių – svastika. Tai senas, visame pasaulyje nuo seniausių laikų žinomas simbolis. Ką jis reiškia, galima ilgai ir įvairiai interpretuoti, knygas apie tai rašyti. Tačiau XX a. viduryje jis buvo pasisavintas nacionalsocialistų ir tapo jų skiriamuoju ženklu, todėl dabar pirmiausia primena nacistinę Vokietiją. Panašiai žvaigždė, tiek šešiakampė, tiek penkiakampė, kryžius ir visi kiti simboliai. Tarp jų ir žuvis. Pirmaisiais krikščionybės amžiais – tai būdingas, išskirtinis krikščionių ženklas. Nusipiešti žuvį reiškė prisipažinti, kad esi krikščionis. Tačiau kaip simbolis, jis yra bendražmogiškas, žinomas visame pasaulyje ir jokiai atskirai tikybai nepriklauso. Užtat kyla klausimas: koks gi yra esminis žuvies simbolikos branduolys, pirmiesiems krikščionims pasirodęs toks svarbus, kad jie pasirinko jį savo ženklu? Trumpai drūtai galima atsakyti: tai šviesa tamsoje, arba gyvybė mirtyje, arba dvasia materijoje, kūne. Dėl to platesne prasme kiekvienas žmogus yra „žuvis“. Panaši ir Dievo sūnaus simbolio esmė: kaip Dievas, jis šiam pasauliui nepriklauso, bet kaip žmogus, yra pačiame jo aistrų ir kančių verpete (beje, Dievo sūnaus vaizdinys – irgi anaiptol ne krikščionybės išradimas). Šviesa įžengia į pačias tamsos įsčias ir ją iš vidaus nušviečia, išsprogdina. Atitinkama, beje, ir Kalėdų simbolinė esmė – šviesos pergalė gūdžiausios tamsos apsuptyje. Žuvies simbolika visa tai apima, sutelkia ir išreiškia, bet žuvis, kaip simbolis, nepriklauso krikščionybei, niekam nepriklauso. Užtat gali nepatikti kai kurios istorinės krikščionybės apraiškos, bet tik visiškas kvailys gali neigti šių simbolių bendražmogiškąją dvasinę esmę. Beje, vienoje lietuvių etologinėje sakmėje žuvis atsiranda iš paukščio, o simboliškai tai kai kas panašaus – „paukštis po vandeniu“. Panašus simbolis – vandens paukštis, pavyzdžiui, antis, kurios pavidalo kaušai bei šaukštai drožti nuo akmens amžiaus. Kaušas, šaukštas įmerkiamas į skystį, pavyzdžiui, sriubą ir išgriebia jo esmę – panašiai antis neria į vandenį ir pagauna ten žuvį. Ančiai prarijus žuvį, žuvis virsta paukščiu. Simboliškai tai irgi primena Išgelbėtoją: jis neria į šio pasaulio marias paskendusių sielų gelbėti. Lietuviškai *Išgelbėtojas* seniau buvo *Gelbys* ar *Galbis*, o kai kuriuose šaltiniuose rašoma *Gulbis*, o kadangi gulbė – irgi vandens paukštis, netgi vandens paukščių karalienė, tai tas „atsitiktinis“ sąskambis nejučia pasirodo visai prasmingas...

Dėl romuvių. Pradžioj nerimavau, nežinodamas, kas esu ir kam priklausau. Bet ilgainiui iš to prasiskleidė didi ramybė. Tokia kaip dangus, nesuskaidoma į jokias sritis (nors senovės būrėjai ir braižydavo savo lazdomis jame ratilus). Iš tikrųjų tėra vienas vienintelis Tikėjimas, ir niekuomet nebuvo dviejų. Įvairios religijos – tai lyg skirtingi takai į tą patį kalną, kurie visi viršūnėje sueina. O jeigu nebesueina, vadinasi, takas nuklydo ir veda nebe aukštyn, o į šalį... Todėl mano širdis atvira viskam, kas kyla ir kelia, kame nėra slapto užnugarinio savanaudiškumo, kėslų Dievo vardu pavergti žmogaus širdį savo naudai. Romuviai man artimi tuo, kad esu lietuvis ir kalbu lietuviškai, ir dar todėl, kad esu įsitikinęs, jog senasis lietuvių tikėjimas yra visavertis ir pajėgus žmogaus sielą užvesti į kalno viršūnę. Sakau ne „buvo“, bet „yra“, nes jis gyvas manyje, kad ir koks netobulas būčiau. Taip, man nepatinka visokie religiniai vaidinimai, spektakliai, apsimetinėjimai ir apsišaukimai, bet jų kupinos visos religijos. Juos gimdo esminė žmogiškoji silpnybė – pagunda atrodyti, užuot buvus, suvaidinti, užuot tapus. Visi tikri dvasiniai mokymai tuo bodisi ir to kratosi. Ir senasis lietuvių dvasingumas, mano įsitikinimu, buvo tam labai jautrus. Kita vertus, krikščionybė štai jau du tūkstančius metų tuo užsiima, o vis dėlto joje esama tikrų dvasios šviesulių. Iš tikrųjų bet kokie skambūs vardai, kuriais žmonės iš nekantrumo apsišaukia, yra truputėlį juokingi. Nors kartais tai neišvengiama. Manau, kad svarbiausia išlaikyti bent mažą tarpelį tarp tikrojo savęs ir tos tapatybės, kuria kartais esi priverstas apsivilkti. Tarpelį juokui. Jei toks tarpelis išlieka, tada viskas gerai, tada galima iš visos širdies dainuoti lietuviškas dainas, mylėti Tėvynę, dirbti ir tikėti, kad praamžė sėkla jos žemėje sudygs naujais žiemkenčių daigais. Svarbiausia rasti teisingą vidinę nuostatą ir neišsigąsti pamėklių, kurios iš visų pusių žvygauja baisiausiais balsais, o tada paparčio žiedas ilgainiui pats pražys. Pro visas abejones, kaip saulė pro debesis. Nes saulė ir dabar čia, tik tau ją debesys užstoja. Bet kai supranti, kad ji ir dabar čia, kad iš tikrųjų ji niekad nebuvo niekur pradingusi, debesys nebegąsdina.

WHERE THE WIND BLOWS

In a conversation with Dr Dainius Razauskas, religious researcher, mythologist, laureate of the State Jonas Basanavičius Prize, we discuss his creative biography – research interests and directions, as well as his life story – family, his roots, life in the Antakalnis borough of Vilnius near the Sapieginė woods, the search for his own path in the 'mature' Soviet period, studies in science and spiritual traditions. D. Razauskas is the author of four scientific monographs and three studies, more than a hundred scientific articles and essays.

NUO GIEDRAIČIO IKI TOPOROVO IR T. T.

Liudvikas Giedraitis

D. Razauskas su bičiuliais prie „Auszra 16“ plakato. 2016 m.

Tas Dainius Razauskas (kuris štai pagerbtas Jono Basanavičiaus valstybine premija), sakau, yra gyvas paliudijimas, kad Lietuva dar bent kiek ir viltinga, gal net stebuklingai gyvybinga, kaip toji Gamta, esą nemėgstanti tuštumos...

Kai per trumpą laiką (1997 ir 2006 metais) netikėtai ir tragiškai netekome net dviejų tuo metu svariausių savo mitologų Norberto Vėliaus ir Gintaro Beresnevičiaus, mūsų mitologinių ieškojimų kely netikėtai atsivėrė, sakytum, smegduobė.

Ir štai išties taip pat netikėtai – lyg klasikinis Pilypas iš kanapių...

Šio žurnalo apyaušriu, kai redakcija glaustėsi Prezidentūros „užnugary“ (Universiteto gatvėj), gaunam kartą negirdėto autoriaus, Rožės Dainiaus, vertimėlį į lietuvių kalbą: kelių puslapių tekstelis (mitologijos tema) ir keleriopai tiek – komentarų. Vyriausioji redaktorė perskaitė, sako, lyg ir neblogas, bet glumina ta komentarų gausa: ką su jais bedaryt, gal nereiktų jų, paskaityk, kaip tau pasirodys...

Ai, kaip šviesiai, kaip aiškiai, kaip gerai, kaip džiaugsmingai atsimenu: visi tada mūsų besiplunksnuojančiam žurnalui gautieji lapai buvo laukiami ir reikšmingi, visos užduotys mums jo labui – lyg išsipildymo vainikas. (Juo labiau tokiam štai ir šių žodžių rašinėtojui, Sibiro skurdų auginiui, tarybinėj spaudoj nei pageidautam, nei pageidavusiam, porą dešimtmečių po studijų nevykusiai, bejėgiškai besimuisčiusiam negyvenimų nebylavimais, kol stebuklingai atsivėrė durys į atnaujinamą „Liaudies kultūrą“).

Čiupau tuos popieriukus ir – į savo redakcinį užkabarinį kambariuką. Užsikniaubiu virš stalo su jais... Nagi, išties: vertimėlio – mažytė voveraitė, o komentarų, paaiškinimų, išaiškinimų, stropiai aprūpintų nuorodom, – puošniausiai papurusi, reikšmingai išpuoselėta uodegaitė! Vos tekste pasipina koks painėlesnis „mazgelis“, tuoj puolama jį narplioti, aiškinti, atrišti, išrišti, šventinti, šviesti, apšviesti, moksliškai pagrįsti šaltiniais... (Ak gi ir ak!) Taip nejučia ir susikaupė ta pergalinga, išplėstinė, išpuoselėta komentarų palyda...

Grįžtu su popieriais į vyr. redaktorės kamaraitę: taigi šitam žmogui jo komentarai, matosi, daug svarbesni, reikšmingesni, nei tas vertimėlis. Jis jam gal ir tereikalingas kaip savotiškas pasiteisinimas, „priekabė“ rašyti tuos išplėstinius laimingus komentarus.

Na štai ir visas mano „toporoviškumas“ (žr. straipsnelio pavadinimą). Buvęs nebuvęs... Ogi, pasirodo – lyg Dievui į ausį.

Po bene poros dešimtmečių – kažkas labai atkaklus vieną dieną stengiasi prisiskambinti į mano amžinai pašalin numestą telefonėlį. Tegu sau. Kam aš čia bereikalingas – pasimetęs pensininkėlis. Bet kai ir kitą dieną, žiūriu, tas pats „numeris“ beviltiškai beldėsi, nutariau bent sužinoti, kas čia, kodėl taip nerimsta. „O! – atsiliepia Dainius. – Penktą kartą būčiau nebeskambinęs.“ Kviečia į premijos teikimo iškilmę... Dieve Dieve Dieve, kokie kartais juokingai netikėti ir džiaugsmingi, žmogau, tavo stebuklai ir žinios apie juos! Nurodytu laiku prisistatau drausmingai į nurodytą vietą...

Ir štai ką tik oficialiai pašventintas Jono Basanavičiaus premijos laureatu žmogus per visą Nacionalinio muziejaus salę stropiai, aiškiai jau ir skelbia savo padėkos tiesą: jei ką ir laimėjęs, tai esą tik todėl, kad visada šalia atsirasdavę supratingų užtarėjų, patarėjų, atkaklių skatintojų, ragintojų, išmanančių pagalbininkų, rėmėjų... Liudvikas Giedraitis, Vytautas Musteikis, Daiva ir Vykintas Vaitkevičiai, Marija Zavjalova, Tatjana Civjan, Vladimiras Toporovas... Lyg laiptukai...

Ai, broliai seserys, bet kad jūs žinotumėt, matytumėt, kaip šis štai pagalbininkais besidžiaugiantysis dirba! Kad jūs gi matytumėt, žinotumėt, patirtumėt, kaip jis kibiai, kaip godžiai, kaip, sakytum, iki pat žiaurumo sau ir kitiem – dirba! Keliolika metelių buvome bendradarbiai redakcijoj. Vos įžengęs į kabinetą, labas – ir jau užgulęs savo popierius ar įsikniaubęs į tekstą kompiutery. O kartą už savo stalelio (kitame kambario kampe) beskaitydamas redaguojamą tekstą, įsigilinęs, užsimiršęs, matyt, niūniavau, zurzinau sau panosėje kokią melodijėlę. Staiga, kad jį perkūnai, iš kabineto kito kampo – kad trenks griausmas kumščiu per stalą, subalbatuos kažką!.. Krūpteliu kaip lapas. Trukdau... Tyliu, tyliu... O jūs, broliai sesės, dar pabandykit bent gatvėj, troleibuse pamatyt tą žmogų – neįsikniaubusį į knygą, nesiklausantį per ausines kokio mokslinio teksto įrašų, pabandykit gi, pabandykit! Va todėl ir sakau: va kaip reikia dirbti, kaip reikia būti žmogumi! Ačiū Jam.

FROM GIEDRAITIS TO TOPOROV

Celebratory reminiscences from Liudvikas Giedraitis, longtime collaborator of our journal, on being acquainted with his future colleague Dainius Razauskas and his texts.

1998 m. žurnalo „Liaudies kultūra“ redakcija ir redkolegija. Iš kairės sėdi: Vida Šatkauskienė, habil. dr. Nijolė Laurinkienė, vyriausioji redaktorė Dalia A. Rastenienė, a. a. prof. Angelė Vyšniauskaitė, dr. Alė Počiulpaitė. Stovi: dr. doc. Krescencijus Stoškus, a. a. dizaineris Martynas Pocius, a. a. habil. dr. Simas Karaliūnas, habil. dr. Daiva Vyčinienė, vyresnysis redaktorius Liudvikas Giedraitis, a. a. prof. Vacys Milius, vyresnysis redaktorius Vladas Motiejūnas, vyresnysis redaktorius Dainius Razauskas. Ramūno Virkučio nuotrauka.

PENKIOLIKA KNYGŲ – TAUTOSAKAI

Kostas Aleksynas

Lietuvių mokslo draugijos suvažiavimo dalyviai Vilniuje. Sėdi: Jonas Jablonskis, Julija Žymantienė-Žemaitė, Petras Kriaučiūnas, Jonas Basanavičius ir kiti. 1912 m. Aleksandro Jurašaičio nuotrauka.

Sukanka 90 metų nuo Jono Basanavičiaus mirties. Garsus lietuvių visuomenės veikėjas, gilias vagas išvaręs mūsų tautinės kultūros dirvonuose, plačiai užsimojęs darbavosi ir tautosakos rinkimo, skelbimo bei tyrimo baruose. Žodiniu būdu gyvavusią ir plitusią tautos kūrybą būsimasis tautos patriarchas laikė svarbia mūsų tautinės kultūros lobyno dalimi, ją kaupė, tyrė ir publikavo. Ką jis čia nuveikęs ir ką palikęs iš XIX amžiaus pabaigos ir XX amžiaus pradžios ateičiai – taigi ir mums, buvo sudėta į XX–XXI amžių sandūroje rengtą mokslinę ir kartu plačiajai visuomenei skirtą leidinių seriją „Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka“ ir pateikta dabarties visuomenei. Beveik apie visą J. Basanavičiaus tautosakinę veiklą galima spręsti iš šiose knygose sudėtos medžiagos.

Kartu atminkime, kad visa tai jo nuveikta gyvenant toli nuo tėvynės. Nebuvo J. Basanavičius nei emigrantas, nei pabėgėlis. Iš jo autobiografijos matome, kad, baigęs medicinos studijas Maskvoje ir besirūpindamas kur nors gauti darbo vietą pagal specialybę, jis lyg tyčia susirgo sausuoju pleuritu, ir gydytojas profesorius jam patarė vykti, kaip nusakoma autobiografijoje, „kur į šiltesnes padanges“. Jaunasis medikas žinojo, kad mokslo draugai bulgarai, grįžę į savo tėvynę, gavo labai geras vietas. Mat Bulgarija tada, po Rusijos ir Turkijos karo, kaip tik buvo atsikračiusi turkų priespaudos, joje trūko žmonių darbuotis įvairiose visuomenės gyvenimo srityse, taigi ir medicinoje. Tad J. Basanavičius, pasinaudodamas „rekomendacija“ (kaip dabar sakytume), ten ir nuvyko, pasiryžęs po metų kitų „vėl grįžti atgalios“. Bet nuvykęs rado plačią veiklos dirvą ir išbuvo Bulgarijoje net 26 metus. Daug ten nuveikęs medicinos ir sanitarijos srityse, jis domėjosi ir bulgarų papročiais, o ypač liaudies medicina (rado joje daug panašumų su lietuvių), surinko daug bulgarų tautosakos, tapo šios tautos etninės kultūros tyrėju. Bet nepalyginamai daugiau Bulgarijoje jis nuveikė Lietuvos labui. Beveik visa tai, kas paskelbta „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekoje“, sukaupta kaip tik ten, subūrus Lietuvoje didžiulį būrį talkininkų. O Lietuvoje tada juk buvo juodžiausi spaudos lietuviškais rašmenimis draudimo metai. J. Basanavičius svečioj šaly prirašė daugybę straipsnių mūsų istorijos, etnografijos ir, žinoma, tautosakos klausimais. Amerikos lietuviai išspausdino net devynias stambias jo sudarytas tautosakos knygas. Ne vienas rinkinys yra išlikęs rankraščių pavidalu. Kauptas kelis dešimtmečius, didžiulis dvasinis turtas per ilgą laiką tapo sunkiai prieinamas, spaudiniai virto bibliografinėmis retenybėmis.

Visa ši didžiulė ir įvairi mūsų kultūrinio paveldo dalis po ilgos pertraukos prašyte prašėsi vėl būti grąžinta visuomenei kaip svarbi tautos kultūrinio paveldo dalis. Ir štai pirmaisiais atgautos nepriklausomybės metais, visuomeninio, o sykiu ir kultūrinio pagyvėjimo laikotarpiu, vilniškė „Vagos“ leidykla, dar tebeginanti svarbiausiojo knygų leidėjo pozicijas ir nevaržoma rinkodaros gniaužtų, sutiko leisti Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto darbuotojų ketinamą parengti knygų seriją, skirtą J. Basanavičiaus surinktai tautosakai, ir netgi pageidavo kuo greičiau pateikti pirmą jos knygą. Šią gerą žinią persakiau bendradarbiui akademikui Leonardui Saukai. Sutarėme, kad derėtų imtis rengti leidybai visa, ką J. Basanavičius nuveikęs tautosakos srityje. Preliminariai apmetę būsimos serijos, mūsų pavadintos „Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka“, sąrangą, abu pasidalijome darbais: jis apsiėmė rašyti kiekvienai knygai įvadus ir paaiškinimus, aš – rengti leidinį tekstologiškai. Chronologiškai, žinoma, derėjo pradėti nuo „Lietuviškų pasakų“ dvitomio, kuris buvo ir J. Basanavičiaus anksčiausiai išleistas. Bet redakcinis darbas prie jo pasirodė esąs sudėtingas, tad nuspręsta pirmiausia imtis „Lietuviškų pasakų įvairių“ keturtomio, J. Basanavičiaus sudaryto kiek vėliau, – jame tekstologinių keblumų būta kur kas mažiau ir į duotus laiko rėmus buvo galima nesunkiai sutilpti. Dėl tokio eiliškumo pažeidimo, išėjus leidinio pirmai knygai, JAV spaudoje paskelbtoje recenzijoje papriekaištavo folkloristas Jonas Balys. Bet šį pažeidimą, manytina, atperka tai, kad leidinys pradedamas knyga, kurioje sudėti anksčiausiai užrašyti pasakojamosios tautosakos tekstai. Be to, ir keturtomio medžiaga eiliniam skaitytojui kur kas patrauklesnė, tad kartu ir labiau atitinkanti leidyklos komercinius poreikius. Buvo numatyta išleisti dvylika „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ tomų, kasmet po du. Gyvenimo pokyčiai, deja, gerokai pakoregavo leidyklos interesus bei galimybes. Tai lėmė, kad jau pirmas tomas išėjo suvėlintai, 1993 metais, spausdintas ant prasto popieriaus, o kiti tomai tegalėjo pasirodyti vos kas antri metai. Laimei, galimybių paraleliai leisti tolesnius tomus atsirado Lietuvių literatūros ir tautosakos institute, kur abiem rengėjams tada teko dirbti, tad leidimo tempai sunormalėjo. Prasiplėtė ir leidinio apimtis: vietoj numatytų dvylikos tomų susidarė penkiolika. Paskutinieji du „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ tomai išėjo 2004 metais.

„Lietuviškos pasakos įvairios“ – tai didžiausias J. Basanavičiaus sudarytas pasakų (ir prie jų prisišliejusių sakmių) leidinys. Jis, išleistas 1903–1904 metais, buvęs labai populiarus, vėliau stereotipiškai ar ne keturissyk pakartotinai leistas. Leidinį sudarytojas, kaip ir dera, pradėjo pateikdamas pačias pirmąsias, seniausias pasakų publikacijas. Tuos tautosakos kūrinius, kaip lietuvių kalbos tyrinėjimo šaltinį, buvo užrašę ir paskelbę knygose vokiečių kalbininkai Augustas Šleicheris ir Karolis Brugmanas XIX amžiaus vidury. Vienas jas rinko Karaliaučiaus krašte, kitas – Vilkyškių apylinkėje (netoli Šilutės). O net 61 knygoje esančią pasaką apie 1868 metus užrašė Kristupas Kuršaitis – darbštusis Mažosios Lietuvos kultūros veikėjas ir tautosakos rinkėjas.

Antrame „Lietuviškų pasakų įvairių“ tome – daug pirminį, klasikinį grožį išlaikiusių, puikiai pasektų pasakų. Keliolika jų pateko į Jono Jablonskio kiek vėliau sudarytą buvusį populiarų rinkinį „Lietuviškos pasakos“, taip pat į kitus, daugiausia mokyklinius, skaitinius ir tapo tarsi lietuvių pasakų etalonais: tai „Apie panelę iš Vandenų, Rankšluosčių ir Įnagių dvaro“, „Apie devynis brolius ir seserį Alenytę“, „Dvylika brolių, juodvarniais lakstančių“, „Kodėl kiškio lūpos perplėštos“. Trečio tomo pasakos – beveik visos iš buvusios Suvalkų gubernijos. O 83 čia esančias pasakas užrašė J. Basanavičiaus brolis Vincas. Jo surinkta tautosaka užima ir visą ketvirtą „Lietuviškų pasakų įvairių“ knygą. Net 30 kūrinių jam pasekė talentingas pasakotojas, stebuklinių ir legendinių pasakų mėgėjas Pijus Ivanauskas, 24 – pasakų mėgėjas, gerai išlaikęs jų siužetus, Juozas Šinkevičius, 21 – buvusi gera jų pateikėja Ona Paliuliūtė. Pats būdamas kuo tikriausias savo krašto tarmės atstovas, specialiai nė nesistengdamas Vincas galėjo fiksuoti natūralią pasakų kalbos tėkmę su visais jos posūkiais. Skaitydamas jo užrašytas pasakas, aiškiai junti, kaip vaizdingo žodžio ar posakio paieškos puikiai derinasi su

išraiškos lakoniškumu. Beje, tas lakoniškumas būna ir pernelyg santūrus, tiesiog eliptiškas. Antai pasitikima skaitytoju, kad jis teisingai supras tokį „nelogišką“ sakinį: „Inėjo in pakajus – nieko niekur nėra, o yra visko.“

Ketvirtą „Lietuviškų pasakų įvairių“ knygą J. Basanavičius išsiuntė į Ameriką išspausdinti 1904 metų sausio mėnesį ir ketino tęsti šį leidinį – laiške jam tautosakos atsiuntusiam būsimam visuomenės veikėjui Jurgiui Smalsčiui žada jo surinktą medžiagą „suvartot“ „Lietuviškų pasakų įvairių“ penktame ar šeštame tome. Bet įvykiai Lietuvoje ėmė klostytis taip, kad jie, ko gero, paskatino ir paskubino J. Basanavičiaus grįžimą į Lietuvą, o čia išsyk imtasi visai kitokių darbų. Tad spaudos nepasiekia ir paskutinis stambus Vinco Basanavičiaus užrašytų pasakų rinkinys. Laikytas Lietuvių tautosakos rankraštyne, esančiame Lietuvių literatūros ir tautosakos institute, jis paskelbtas kaip „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ aštuntas tomas.

J. Basanavičius visą gyvenimą domėjosi mitologija. Dar vaikystėje jo gimtinėje, atokiau nuo trobų, stovėjo sena pirtis, apie kurią sklido baugūs pasakojimai. Už jos buvo didžiulė dauba, kurioje, kaip tada šnekėta, iš seno dėjosi pragaištingi įvykiai, o jei kas drįsdavo naktį lįsti į ją, tas žūdavo. Panašūs nutikimai, aišku, veikė ir J. Basanavičiaus vaizduotę, skatino norą pažinti tą paslaptingąjį nerealųjį pasaulį. Ilgainiui jis suprato, kad jį perprasti gali padėti ir tautosaka: joje esama daug liekanų, iš kurių įmanoma pažinti mūsų protėvių „senovišką gyvenimo būdą, dabą [t. y. papročius – K. A.] ir tikybę, jųjų darbus ir rūpesčius, nes, jų gyvenimą pažinę, pažinsime geriau juos, o juos pažinę ir patys pasižinsime“, – taip jis rašė „Aušroje“. Gerokai pririnkęs medžiagos, susijusios su lietuvių mitais, jis 1898 metais pateikė knygą „Lietuviškos pasakos“ su jos svarbią paskirtį nusakančia antrašte: „Medega lietuviškai mitologijai“, o dar po ketverių metų – antrą tokią, tik dar stambesnę. Jose – daugiausia sakmių (tikrais laikomų fantastinių pasakojimų) ir beveik perpus mažiau prie jų pritampančių pasakų apie mitines būtybes: laumes, aitvarus, velnius, mažiau – apie vilktakius, vėjus, dalią. Šitos dvi knygos tapo „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ penktu ir šeštu tomais.

Prie jų pritampa ir storiausia J. Basanavičiaus sudaryta ir paslaptingai įvardyta knyga – „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“. Tai labai savitas jo sudarytas tautosakos rinkinys, kuriame sukaupti labai margi pasakojimai, susiję su žmogaus gyvenimo riba tarp būties ir nebūties, taip pat su jo mirtimi, arba, kaip jis pats nusako knygos prakalboje, „medega apie baltas, geras dvasias, ypačiai apie vėles, ir apie juodas, nelabas dvasias, arba velnius“. Kaip pažymi Leonardas Sauka knygos pabaigos žodyje, skelbiamų kūrinių „žodžio menas ataustas tikėjimais, prietarais, religiniais įsitikinimais, kur tarp siužetinių kūrinių įsiterpia papročių aprašymai, tradiciniai posakiai, liaudiški filosofavimo fragmentai“. Didžioji medžiagos dalis – iš Mažosios Lietuvos, kur, kaip rašo J. Basanavičius, „senoviškoji mūsų tikybė gyva liko ilgiau neng kitose Lietuvos vietose“. Užrašė ją Vilius Kalvaitis iš Tilžės, J. Basanavičiaus apibūdintas kaip „gana apšviestas, apsiskaitęs, tvirtu tikėjimu šarvotas, mylintis savo kalbą bei tautą“.

Per apžvelgtas aštuonias „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ knygas susidaro didžiulis lietuvių pasakojamosios tautosakos lobynas, negalintis su niekuo Lietuvoje konkuruoti nei užfiksuotų kūrinių gausumu, nei jų įvairove, nei siužetų perteikimo patikimumu, nei jų kalbos natūralumu, įtaigumu ir turtingumu.

Kartu J. Basanavičius labai vertino ir kitų žanrų tautosaką. Dažna proga pabrėždavo būtinumą rinkti liaudies dainas. Ir pats tautosakos rinkėjo kelią pradėjo nuo jų užrašinėjimo: „Antroje ar trečioje klasėje būdamas [klasė – jau po pradžios mokyklos skyrių – K. A.] pradėjau lietuvių dainas užrašinėti, iš mokinių girdėtas.“ Rašęs jas ir iš merginų, tarnavusių pas jo tėvus. Ir Maskvos universitete studijuodamas, per atostogas „buvo įpratęs“ rinkti tautosaką – tada jau ne tik dainas, bet ir priežodžius, mįsles, kitką... Pats mėgo dainuoti, turėjo gražų balsą. Vaikystėje rytais su namiškiais giedodavęs iš *kantičkų*: „Taip, būdavo, po naujų metų giedant ‘Ant meto naujo apsiliejo kraũju’ kad užrėksiu, tai net visame bute skamba.“ O 1902 metais leidėjams J. Basanavičius pateikia dvitomį, pavadintą „Ožkabalių dainos“. Jame – net 97 jo užrašytos dainos iš 420, įdėtų į rinkinį. Kitas užrašė jo brolis Vincas (138) ir Vincas Vaičaitis (net 182) – talkininkas, apie kurį beveik nieko nežinoma. Šitas dvitomis tapo „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ devintu ir dešimtu tomais. Dainų buvo užrašyti tik žodiniai tekstai, be melodijų – nė vienas jų užrašytojas jų negalėjo užrašyti (neturėjo muzikinio išsilavinimo). Bet greitai po knygų pasirodymo iš užsienio studijų (mokęsis Romos ir Fribūro universitetuose) grįžo ir Liubavo kunigu tapo Jurgis Narjauskas, vėliau nemažai nuveikęs lietuvių kultūrai. Jis užrašė iš tų pačių dainininkių, o kurias dainas pats mokėjo – „iš savęs“ arti 200 dainų melodijų. Jos, išsaugotos Lietuvių tautosakos rankraštyne, irgi buvo įdėtos į „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ leidinį, ir tai labai padidino jo vertę. Šitaip susidarė iš tiesų monumentalus dainų, užrašytų viename kaime, leidinys, kol kas dar neturintis šiuo atžvilgiu sau lygaus.

Pats J. Basanavičius liaudies dainas pradėjo užrašinėti dar mokydamasis Marijampolės gimnazijoje. Mūsų laikus pasiekė trys paauglio ir jaunuolio ranka rašyti pluoštai. Paskiausiame dainos jau užrašytos taip, kad galėjo būti panaudotos „Ožkabalių dainų“ leidinyje.

Po šiek tiek daugiau kaip keturių dešimtmečių, praleistų Bulgarijoje, J. Basanavičius patyrė nemažų gyvenimo permainų, iš kurių svarbiausia – sugrįžimas 1905 metais į Lietuvą, o didžiausias to meto kultūrinis nuopelnas – Lietuvių mokslo draugijos įsteigimas 1907 metais. Vienas iš svarbiausių jos tikslų – rinkti ir tirti Vilniaus krašte tai, ką dabar mes vadintume kultūriniu paveldu, taigi ir tautosaką. Po keleto metų, jau spėjęs veikliai pasireikšti krašto visuomeniniame ir kultūriniame gyvenime, jis vėl imasi patsai užrašyti liaudies dainas – tiesa, tai daro laisvalaikiu ir trumpą laiką. Dainininkių jam surado geras bičiulis, Garliavos vaistininkas Kazys Aglinskas. Juodu susipažino dar studijuodami Maskvoje ir draugavo iki pat Kazio gyvenimo pabaigos (1924 m.). Daug liaudies dainų J. Basanavičius užrašė 1909 metais, atvykęs į Garliavą praleisti Velykų švenčių, iš Elzės Vyšniauskaitės, gyvenusios netoliese esančiame Mozūriškių kaime. O tų metų spalio pradžioje jis Lietuvių mokslo draugijai iš Vokietijos parvežė to meto technikos naujovę – fonografą, t. y. aparatą, adatėle įrašantį garsą į besisukantį volelį. Nuo tada ne sykį lankėsi Garliavoje ir iš gerų dainininkių priraše liaudies dainų. Visomis šiomis vien rankraščiuose išlikusiomis dainomis pradedamas vienuoliktas „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ tomas „Įvairi tautosaka iš rinkinių“.

Į šį tomą sudėta ir kita J. Basanavičiaus surinkta tautosaka, nepatekusi į stambiuosius jo rinkinius. Pateiktas didžiulis pluoštas raudų, spausdintų Lietuvių mokslo draugijos leidinyje „Lietuvių tauta“. Įdėti aštuoni liaudies prozos kūriniai, tarp jų mokiniška rašysena užrašytos keturios pasakos. Jų užrašytojas – Jonas Basanavičius, bet jau kitas – brolio Vinco sūnus. Jis tada mokęsis Marijampolės gimnazijoje. Jo dėdė Jonas laiške savo broliui Vincui džiaugiasi žinia, kad jo sūnus, baigęs pradžios mokyklą, tęsia mokslus, ir kartu išsako savo norą: „Ragink ir jį, kad jis iš mažens pratytųsi prie rinkimo dainų, pasakų ir t. t., nes per tai jo lietuvystė galėtų sustiprėti.“ Atskirą padalą knygoje sudaro įvairios žinios, pasakojimai ir anekdotai apie kunigą ir poetą Antaną Strazdą, kuriuos J. Basanavičius surinko tikslindamasis žinias apie jį kaip poetą. Juose atsispindi, kad A. Strazdas savaip traktuodavęs nusistovėjusius reikalavimus, – pavyzdžiui, žiemą jis eidavo laikyti mišių vilkėdamas baltus kailinius: jie esą užtektinai balti, tad nėra reikalo vilktis kito balto rūbo. Pateikiamos J. Basanavičiaus dar gimnazijoj mokantis surinktos mįslės, pluoštelis patarlių, gamtos garsų pamėgdžiojimų. Pabaigoje – jo parengta knygutė „Medega mūsų vaistinykystai“, kur sudėjęs tai, ką surinkęs iš žmonių pasakojant (kartu ir fantazuojant) apie ligas: jų pavadinimus, požymius, eigą, gydymą. Tikri pastebėjimai bei patarimai susipynę su fantastiniais samprotavimais. Pavyzdžiui, keliolikos eilučių gumbo aprašymas baigiamas: „Jei pilvą skauda, tai gumbas kabinasi viduriuose, kaip kada kniaukia kaip katė, loja kaip šuo, urzgia. Jei tik sujudysi gumbą, tai jis <...> ima pūstis ir draskyt vidurius.“

Margas išėjo dvyliktas tomas „Juodoji knyga“. Taip Basanavičius pavadinęs didžiulį įvairaus formato lapų, lapelių, skiautelių ir kortelių aplanką, į kurį sudėjęs įvairiausius burtus bei prietarus, tikėjimus, užkalbėjimus, oro spėjimus, liaudiškus gydymus ir tarp jų įsitarpavusias sakmes, maldeles, giesmes, keiksmus, kitą panašią ilgai kauptą medžiagą. Ji tome suskirstyta pagal tai, kas ją užrašęs, o knygos gale pateikti išsamūs paaiškinimai ir rodyklės leidžia joje greitai susiorientuoti (pvz., rasti, kaip gydytis karpas ar kokliušą, ką daryti, kai agurkai nemezga, kaip įsigyti vis sugrįžtantį pinigą...). Kai kurių persergėjimų paisoma ir dabar: „Nereikia ant savęs drapanų siūti, ba savo razumą užsiuvi.“ Iki tikrai gydomąją galią turinčių: „Nuo kosulio geria aviečių arbatą, tik ne iš uogų, bet iš lazdų [t. y. stiebų – K. A.].“ Tarp trumpučių tekstų randame ir papasakojimų, susijusių su burtais bei prietarais, daugiausia – apie asmenis, mokančius burtininkauti. Sistemiškai sutvarkytas aplankas gautas iš Gabrielės Petkevičaitės-Bitės, kuri yra specialiai domėjusis liaudies medicina, be to, nusimanė ir tikrojoje medicinoje: buvo garsaus vaistininko, bendravusio su J. Basanavičiumi, duktė, o jos tėvas žinojęs daugybę liaudies medicinoje vartotų gydymo būdų. Bitės prikalbinta, ir rašytoja Žemaitė surašė, ką ji žinanti apie įvairias (ypač vaikų) ligas ir jų gydymą.

Taigi susidaro dvylika lietuvių tautosakos knygų. Knygų, kurių medžiagą sukaupė vienas žmogus. Jos apimtys negali nestebinti. O dar labiau turėtume stebėtis žinodami, kokiomis sąlygomis visa tai buvo renkama. Medicinos mokslus

ką tik baigęs gydytojas, atsidūręs svetimame krašte, ten apsikrovęs profesiniais ir visuomeniniais darbais, kartu darbuojasi ir Lietuvai, jos kultūrai, sutelkia būrį bendraminčių ir bendradarbių – ir štai kokie to bendro darbo vaisiai. Užrašytą medžiagą J. Basanavičiui slapta, neretai rizikuodami savo laisve, siunčia skirtingų profesijų, įvairaus pašaukimo asmenys. Kai kurie buvo paminėti kalbant apie atskiras „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ knygas, didžiuosius verta paminėti atskirai.

Bene uoliausias talkininkas – Matas Slančiauskas, siuvėjas iš Reibinių kaimo nuo Joniškio. Jis per savo aktyvų gyvenimą yra užrašęs daugiau kaip 4500 tautosakos kūrinių. Kai J. Basanavičius 1892 metais spaudoje paskelbia kreipimąsi, ragindamas rinkti „mūsų dvasios bei kultūros produktus“, M. Slančiauskas jam parašo, kad tokios medžiagos jau turi apsčiai pririnkęs, ir į Lom Palanką Bulgarijoje pasiunčia pasakojamosios tautosakos. Jo užrašytų tekstų randame „Lietuviškų pasakų“ ir „Lietuviškų pasakų įvairių“ antruose tomuose, knygoje „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“, o „Juodojoje knygoje“ įdėtas didžiausias pluoštas prietarų ir burtų, oro spėjimų, liaudiškų ligų gydymo būdų ir įvairios kitos medžiagos, kartu atspindint ir jos gyvavimo kontekstą, – per visas knygas susidaro 1200 tautosakos vienetų. J. Basanavičius labai patenkintas M. Slančiausko siunčiama medžiaga, negaili pagyrimo žodžių: „Iš užrašinėjimų Jūsų pasakos yra aktyviausios ir, kaip rodos, geriausia užrašytos.“ O garbingiausio nuopelnų įvertinimo M. Slančiauskas iš J. Basanavičiaus susilaukė jau šiam grįžus į Lietuvą: buvo vienas iš pirmųjų pakviestas tapti Lietuvių mokslo draugijos bendradarbiu.

Kai J. Basanavičius rengė knygą „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“, jam labiausiai talkino jau minėtas Vilius Kalvaitis iš Tilžės. Pats jis buvo be didelių mokslų, bet jo nuopelnai renkant Mažojoje Lietuvoje dainas ir pasakas, medžiagą apie senovės lietuvių tikėjimą, skelbiant to krašto dainas, kaupiant kultūrines, istorines bei ekonomines žinias yra didžiuliai, juo labiau kad tose vietose, kur jis lankėsi, greitai nebeliko lietuviškai kalbančių žmonių. O ir tada jis nebuvo visur vienodai sutinkamas. Vieni gyventojai gražiai priimdavę, net apnakvydindavę, kiti – priešiškai, – kaip viena senyva moteris, stačiomis akimis į jį pasižiūrėdama, atrėžė: „Mes turim Dievą liaupsinti, o ne tokiais dalykais apsieiti. <...> Ar jau prieš sūdną dieną, kad tokį darbą užsiimi?“ Knygai „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“ V. Kalvaitis pateikė net 562 savo užrašytus labai vertingus kūrinius: pasakojimus apie tikėjimus ir jo apraiškas, burtus ir burtininkus, juodaknygius, lemtingus sapnus, daugybę kitų dalykų. Jų taip pat nemažai randame „Lietuviškose pasakose“, o „Juodojoje knygoje“ – daugiau kaip pusantro šimto burtų ir pasakojimų apie tai, kas nutikdavę užburiamiems žmonėms ar būrėjams.

Na, o pats artimiausias ir vienas kruopščiausių J. Basanavičiaus talkininkų buvo (irgi minėtas) brolis Vincas. Šis paprastas, mažaraštis valstietis, keliolika metų užrašinėjo ir siuntė į Bulgariją viską, ką išklausdavęs iš savo gimtojo Ožkabalių kaimo ir savos Bartninkų apylinkės žmonių. Buvo dešimčia metų už Joną jaunesnis, bet patyrė vargų, ilgainiui pasiligojo, liga pakenkė net rankų pirštams, apsunkindama rašymą. Negandos, nelaimės Vinco šeimos nelenkė. Pinigų pragyvenimui prireikus, jis prašo Joną padėti – šis už tai liepia užrašinėti ir jam siųsti pasakas. Kartą Jonas, supykęs už tai, kad Vinco sūnus toje pat klasėje liko antriems metams, žada duoti jam šimtą rublių tik tada, kai tas atsiųsiąs 200 pasakų, kartu pagrasindamas: „Jei nenori pasakų rinkt ir ką pelnyt – nė skatiko negausi.“ Jausdamasis priklausomas nuo Jono paramos, Vincas stengiasi kuo daugiau jų pririnkti. Bet čia dar prisideda visokie kliuviniai baiminantis patekti valdžios nemalonėn: lietuviškai rašyti juk uždrausta. „Bijau laikyt, [ką užrašęs] kad neįkliūčia į nagus, – guodžiasi jis broliui. – Viens gers pažįstams pranešė, kad jau apskųstas esu, ir apsinaktavočia su savo darbu.“ Papasakoja broliui nutikimą pašte, kai „pačto ponui“ kilo įtarimas, kad siunčiami „raštai lietuviški“, ir vos pavyko nuo patikros išsisukti ir pasprukti. „Baimės tai ne už šimtą laimėjau, ale už kelis“, – guodžiasi laiške. Gimtajame Ožkabalių kaime Vincas Basanavičius užrašė apie 700 pasakojamosios tautosakos kūrinių, 150 dainų, 134 mįsles ir kitko.

Paskutinieji „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ tomai skirti paties J. Basanavičiaus tyrinėjimams, remtiems tautosakos medžiaga. Tryliktas tomas apima didžiulę jo studiją – „Levas lietuvių pasakose ir dainose“, – tokią, kokios lig tol lietuvių folkloristikoje nėra buvę. Ir joje, kaip pažymi tomo įvadiniame straipsnyje Leonardas Sauka, atsiskleidžia labai įvairus pasakų personažo liūto paveikslas. Vienur jis labai drąsus, bet žmogus jį apgauna. Kitur – menkutis, drebantis prieš ugnį pasaga skeliantį arklį. Dar kitur jis pavaizduotas kaip nemaršus, ilgai prisimenantis piktą žodį. Iš aptartos medžiagos daroma išvada: pasakos apie liūtus yra geriausiai ir gausiausiai išlikusios Lietuvoje, kitų tautų

Visa „Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka“ jau ir suskaitmeninta. Žr.: www.knygadvaris.lt

analogiškos pasakos negali su jomis lygintis nei skaičiumi, nei motyvų įvairumu. Ir čia autorius daro išvadą, kad senovės lietuviai gyvenę kraštuose, kur liūtai veisęsi, taigi – Mažojoje Azijoje. Pasiremia ir mūsų dainomis, kuriose, pasak jo, minimi ir pietų krašto augalai: alyvos medžiai, vynuogės, rožės, lelijos. Šitaip J. Basanavičius grindžia savo susikurtą teoriją, esą lietuviai yra kilę iš Balkanų pusiasalyje ir Mažojoje Azijoje dar gerokai prieš Kristų gyvenusių trakų bei frygų. Kiek joje esama tiesos, dabar, galima sakyti, yra išaiškėję, bet J. Basanavičiaus samprotavimai ir kitokie mėginimai grįsti šią teoriją nesumenkina šios knygos pažintinės reikšmės.

O paskutinėse dviejose „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ knygose sudėti darbai apie tautosaką ir mitinius vaizdinius. Keturioliktame tome skelbiami straipsniai ir studijos, penkioliktame – smulkūs rašiniai, recenzijos, laiškai, taip pat su tautosaka susijusios ištraukos iš jo autobiografijos ir užrašų knygučių.

Tautosaka J. Basanavičiui pirmiausia yra reikšmingas šaltinis lietuvių tautos praeičiai pažinti. Vien lietuviška medžiaga remiantis į ją gilinamasi studijose „Ką lietuvių dainos žino iš Lietuvos ir kitų kraštų geografijos bei etnografijos“ ir „Vilnius lietuvių dainose“. Dainose surandama daugybė tikrovės atspindžių, aiškinamasi, kada ir kaip galėję atsirasti kai kurie dainų vaizdai. Antai studijoje „Vilnius lietuvių dainose“ jis pagvildena dainą „Vilniaus mieste žali bromai“ ir aiškinasi, kada ji galėjo atsirasti. Iš dviejų prielaidų pasirenka tą, kad joje minimos 1655–1661 metais vykusios kovos, kai Mykolo Paco kariuomenė kovėsi su caro Aleksejaus kariuomene,– tada mūsų kariuomenė turėjo *šviesias* patrankas (tai rodąs jų epitetas *aukso*). O daugumoje J. Basanavičiaus rašinių lietuvių dainų ir pasakų, sakmių vaizdams, įvaizdžiams, taip pat mitiniams vaizdiniams bei personažams ieškoma atitikmenų kitų tautų folklore, senųjų kultūrų liekanose. Svarbiausias šių J. Basanavičiaus darbų bruožas – siekimas susieti lietuvių tautosaką ir jai artimus kultūros klodus su Balkanų pusiasalio ir Mažosios Azijos gyventojų istorijos ir kultūros realijomis, irgi siekiant pagrįsti savo susikurtą trakų bei frygų teoriją. Antai, remdamasis dainų citatomis, J. Basanavičius įtikinėja, kad dainose minimi *aukšti kalneliai* – tai Karpatų ir Balkanų kalnai, o iš jų matomos *jūros marios* – tai Egėjo ir Juodoji jūra. Ir pati tikrovė jam tarsi pateikia gyvų įrodymų. Savo autobiografijoje jis rašo, kad, gyvendamas Bulgarijoje, kartą išgirdo, kaip merginos, grįždamos iš lauko darbų su kviečių vainikais, dainavo „ypatingas

daineles“ ta pačia gaida, kaip ir lietuvių rugiapjūtės daina „Vai tu rugeli“, ir stebėjęsis, „iš kur po mano langu atsirado tos lietuviškos dainos aidas“, – o tai esąs bendrų trakų ir lietuvių laikų protėvių palikimas. J. Basanavičius neabejoja, kad bulgarai yra išlaikę senąsias trakiškas tradicijas, o lietuviai esantys išlikusi pačios trakų tautos dalis, nes trakai buvo ta pati tauta kaip lietuviai ir kalbėjo lietuviškai.

Argumentų ieškoma ne tik dainose ir pasakose – pasitelkiami ir kalbos duomenys, ypač asmenvardžiai ir vietovardžiai. Dainose minimas *Dunojus* – tai vardas tos upės, prie kurios lietuvių gyventa. Ir vardą lietuviai jai davę: esą žodis *dunas* „senoviškoje lietuvių kalboje vandenį ženklino“. Basanavičius aptinka daugybę neva lietuviškos kilmės vietovardžių, kuriuos lietuviai, per ilgus amžius keldamiesi į dabartinę gyvenamąją vietą, pakeliui palikę ir po jų gyvenę žmonės juos iškraipę. Pavyzdžiui, Karpatų kalnai esą *Karpuotas* kalnynas: „jų viršūnės iš tolo atrodo tarytum iš mažesnių, smailesnių ir bukesnių karpų suaugę“.

Vaizdą apie J. Basanavičiaus tautosakinę veiklą gerokai praplečia keturioliktame tome pateiktos ištraukos iš jo autobiografijos. Vieni jose pateikti faktai yra paprasti nusakymai, kiti – emocijų pagyvinti aprašymai. Iš jų sužinome kad ir tai, jog jau gimtinėje, Ožkabaliuose, formavosi jo tautiniai jausmai, meilė senajam palikimui ir tradicijoms. Iš tėvo, teisingo ir savo kampe „godojamo“ žmogaus, jis girdėjo daug atsitikimų iš praeities, tėvas sūnaus širdyje „įgaivino meilę į mūsų tautos praeitį ir lietuvystę“. Vaikystėje Jonuko širdį traukė piliakalniai, ypač tas stūksantis „neišpasakytai dailioje, ramioje vietoje ant daubos kranto palei Aistos upę“. Prie šio ir aplinkinių kalnų, „galiu drąsiai sakyti, susitvirtino mano lietuviškumas“. „Ypač tautos praeitis, kurios pažinimui jau nemažai laiko buvau pašventęs, ir mediku tapus man iš galvos išeiti negalėjo. Darbus laboratorijoj ir klinikoj atlikęs, aš ir vėliau dar vis triūsiausi neretai bibliotekose, ką tik įgriebdamas apie Lietuvą skaitydamas“, – šitaip J. Basanavičius tarsi apibendrina tai, kas jį įkvėpė visą gyvenimą darbuotis tautos labui.

Autobiografijos papildymas – užrašų knygutės, kuriose J. Basanavičius paskutinį savo gyvenimo dešimtmetį trumpai žymėjosi, kas kiekvieną dieną nutikdavę: „22 Sekmad. Atsigulęs 11, labai anksti, rodos, apie 9 prabudau ir visą dieną buvau namie apie latakinių dzūkų dainas rašydamas. Po pietų kompotą valgydamas iš netyčių prarijau slyvos kaulelį. [Buvo atėjęs?] St[asys] Matjošaitis.“ Į tomą iš šio aprašo, žinoma, pateko tik sakinys apie dainas.

J. Basanavičiaus raštai įdomūs, informatyvūs ir kalbiniu aspektu. Skaitydami tai, kas jo parašyta, išsyk pajusime, kad jų kalbos raiška gerokai skiriasi nuo tos, prie kurios mes esame dabar pripratę ir kurią vartojame rašydami. Sakiniai J. Basanavičiui gulė į popierių tokie, kokius jis sudarinėdavęs ir kalbėdamas. Esama juose ir tarminių žodžių (*pirm* atėjimo, *apjako* ’apako’) ir formų (*liekti* ’lieka’, *pažinsta*, *sulaikytie*), ir svetimžodžių, įprastų to meto šnekamajai kalbai, nors pats juto, kad „lietuviška kalba nemenkai apšmeižta slavėniškais [t. y. slaviškais] žodžiais“... Ir nieko nuostabaus – tai atspindi, kokiomis visuomenės kultūrinės brandos sąlygomis jis darbavosi ir kūrė. XIX amžiaus pabaiga buvo tas laikas, kai dar tik ėmė formuotis lietuvių bendrinė kalba ir kai jam pačiam – ir sąmoningai, o daugiausia nejučiomis – teko prisidėti prie jos formavimo.

Tautosaka J. Basanavičiui plaukė iš įvairių Lietuvos vietų. Ar tik ne regioniniai, tarminiai gautų kūrinių skirtumai galėjo jam pakišti mintį, kad juos reikėtų perteikti rašmenimis taip, kad turimą tekstą kiekvienas Lietuvos žmogus galėtų perskaityti savaip. Dar prieš pasirodant „Aušrai“ Basanavičius susikuria ir ilgokai vartoja savitą rašybą – į raštą įsiveda naujų ženklų: vietoj *č* imasi rašyti *t* su apačioj prikabinta nosine (aukštaičiai gali skaityti *č*, žemaičiai – *t*), vietoj *dž* – *d* su tokia pat nosine, vietoj *uo* – *u* su *o* viršuje, nosinumą žymėti raide *n* su nosine (vietoj *ą*, *ę* rašo *aṇ*, *eṇ*: *važuojaṇs*, *dainuṇ*...). Tokiais rašmenimis J. Basanavičius rašė straipsnius, laiškus, jais buvo 1895 metais išspausdintos pirmosios dvi jo knygelės. Bet šiam norui pateikti tokiais rašmenimis kitas knygas nebuvo lemta išsipildyti: jų leidėjui Amerikoje Antanui Milukui nepavyko nuliedinti pageidaujamųjų raidžių. Atsisakyti jų, be abejo, dar paskatino ir kraštiečio Jono Jablonskio kritiniai žodžiai apie visokiausias rašybos naujoves, tarp jų ir J. Basanavičiaus mėginimus.

J. Basanavičių mes gerbiame ir už tai, kad jis buvo vienas iš tų XIX amžiaus pabaigos šviesuolių, kurie daug nuveikė, kad mėnraštis (leidėjų vadintas laikraščiu) „Aušra“ taptų ne tik lietuvių kalbos prestižo kėlėja, bet ir bendrinės kalbos kūrimo pradininke ir uolia skatintoja. Turėdamas jos leidėjų ir bendradarbių gretose tvirtą balsą, jis pirmame numeryje įdėtoje „Priekalboje“ (= pratarmėje) pirmučiausia pabrėžia būtinumą rūpintis, kad lietuvių kalba, lig tol stumta iš apyvartos, galėtų atgimti ir būti visuotinai vartojama. Ta „Priekalba“ pateko

ir į „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ penkioliktą tomą: joje apgailestaujama, kad jau retoje dainoje ar pasakoje atsispindi mūsų praeitis, laimingesnė už dabartį, bet dar išliko brangus turtas – kalba, kurią turime puoselėti.

Rašydamas „Aušrai“ straipsnius tautosakos klausimais, J. Basanavičius pasiduoda redaktorių nusistatytai kalbos norminimo krypčiai. Jis privengia grynai „suvalkietiškų“ žodžių ir jų formų, kurių dar apstu pirmosiose jo knygelėse. Jau pirmame straipsnyje randame ne *apė*, o *apie*, ne *raštinykų*, o *raštininkų*, ne *mūs*, *turė*, o *mūsų*, *turėjo*... Nors dar lieka tokių vietinių tarmybių, kaip *dartės*, *šitaipo*, *tapė* ’tapo’, *sulaikytie* ir pan. Noriai pasiduodama aušininkų polinkiui tarptautinius žodžius keisti naujadarais: kaip archyvo pakaitalas vartojamas darinys *senraštvietė*, geografija vadinama *žemaprašiu*, geologas – *žemės tyrėju*, poetas – *dainiumi* (vėliau atsiranda ir *dainorius* ’poetas’, *dainininkystė* ’poezija’). Savo straipsniui „Žirgas ir vaikas“ jis duoda paantraštę „*Vistariškai* arkeologiškas ištyrinėjimas“: jam graikiškos kilmės žodis *istorija* „paeina nog lietuviško *vis-tariu* (t. y. viską tariu), vėliau *v* graikai numetę“. O į vartoseną įsileistuose tarptautiniuose žodžiuose J. Basanavičius, kaip ir kiti „Aušros“ leidėjai, vietoj *f*, *ch* rašo *p*, *k*: *grapas*, *gripas* (’grifas’), *kamas*, *karakteringas*... Toks parašymas, aišku, kaip ir kiti minėti ypatumai, „Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos“ knygose išlaikytas. Žinoma, kuo toliau, tuo labiau tokia žodžių vartosena ir rašyba keitėsi, derinosi – ir priklausomai nuo leidėjų, ir paties autoriaus valia – su visuotinai priimtomis kalbos normomis.

Visa tai, ką J. Basanavičius nuveikė darbuodamasis tautosakos baruose, – ir jo sukaupta tautosaka, ir ja remti raštiniai, – aiškiai parodo, kokį didžiulį darbą ir moksliniu, ir kultūriniu, ir visuomeniniu požiūriu nuveikė šis nepaprastai veiklus žmogus šioje vienoje iš daugelio jo pasirinktų veiklos sričių.

Straipsnio autoriui 2006 m. buvo paskirta
Jono Basanavičiaus premija.

FIFTEEN BOOKS FOR THE FOLKLORE

Kostas Aleksynas

It is the 90th anniversary of the death Jonas Basanavičius, famous Lithuanian public figure. Having completed his studies in medicine, Basanavičius found himself in Bulgaria, where he not only worked within his profession and for the public good, but also dedicated his efforts to Lithuania, its culture. At the end of the 19th c.–early 20th c., at his initiative, great collections of folklore – stories, legends, songs – were collected and published in Lithuania. In 1905, Basanavičius returned to Lithuania, while in 1907, together with like-minded people, founded the Lithuanian Scientific Society. In 1993–2004, the article's author prepared a series of 15 publications – Jonas Basanavičius' Library of Folklore [Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka]. It consists of 12 collections of folklore and 3 volumes dedicated to research on Lithuanian ethnogenesis and mythology. These publications are available online at HYPERLINK www.knygadvaris.lt.

Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijos mokiniai su dr. Jonu Basanavičiumi. 1926 m.
Nuotraukos iš Birutės Fedaravičienės asmeninio archyvo.

SKLYPAS PAMĖNKALNYJE

Antanas Gudelis

Lietuvių mokslo ir Lietuvių dailės draugijų nariai ant Pamėnkalnio (Tauro), tada Bufalo kalno, Tautos namų statybai įsigytame sklype. Stovi iš dešinės: Jonas Basanavičius, Antanas Žmuidzinavičius, Marija Putvinskytė-Žmuidzinavičienė, toliau – Antanas Smetona, Jonas ir Antanas Vileišiai, Emilija Vileišienė, Juozas Kairiūkštis, Mykolas ir Vaclovas Biržiškos ir kiti. Tolėliau, kairėje pusėje, matyti buvusių Evangelikų kapinių siena, kuri buvo nugriauta statant Profsąjungų kultūros rūmus. 1911 ar 1912 m. Aleksandro Jurašaičio fotografija.

Šio kalno ir Lukiškių vietovės vardai pirmą kartą minimi Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero Jogailaičio privilegijoje 1441 m. Nors nėra abejonių, kad LDK kanceliarine slavų kalba įvardintas kalnas kaip *Czartowahora* (Velnio, Velnių) nėra autentiškas lietuviškasis kalno pavadinimas, tačiau aišku, kad tai yra pirmasis paminėtas Vilniaus kalnas – anksčiau negu Bychovco ir Motiejaus Stryjkovskio kronikose minimas mitinis Tauro (dabartinis Gedimino pilies) kalnas. XVII a. pradžios Vilniaus dokumentuose Jono Jurkšto aptiktas Pamėnkalnio vardas (toliau šiuo vardu kalnas ir bus vadinamas) ir Vlado Drėmos spėjimas, kad šis kalnas yra bene seniausia ir ilgiausiai išlikusi pagoniškoji Vilniaus šventvietė, Pamėnkalnį paverčia mįslingiausiu Vilniaus kalnu. Jo vardo mįslėje, jų kaitoje užkoduota lietuvių mitologija ir Lietuvos bei Vilniaus istorija.

Šiaip ar taip, minėtoji privilegija susieja šį kalną su Lukiškėmis. Kalnui ilgainiui prilipintas neautentiškas Tauro vardas, o iš Lietuvos didžiųjų kunigaikščių Gedimino, Vytauto ir Kazimiero Jogailaičio laikais plytėjusio miškingo Lukiškių masyvo, besitęsusio iki dabartinio Vingio parko ir Žemųjų Panerių, išliko tik Lukiškių aikštės pavadinimas, nors ir pačių Lukiškių vardo kilmė nėra aiški. Erdvinę liniją, jungiančią Pamėnkalnį (Tauro kalną) ir Lukiškių aikštę, architektai vadina urbanistine, meridianine, landšaftine Naujamiesčio ašimi. Atsistojus Lukiškių aikštės šiauriniame krašte, ties 1863 m. sukilėliams skirta paminkline plokšte ir mūsų dienomis pastatytu kryžiumi žuvusiems už Lietuvos laisvę, ir žvelgiant į Pamėnkalnio pusę, ant kalno stovintis pastatas, buvusieji Profsąjungų kultūros rūmai (PKR), stebėtinai priartėja ir atrodo tarsi pakibę ore, lyg būtų aikštės tęsinys. Kalno ir aikštės ryšys yra akivaizdus, tačiau lygiagrečiai su šia erdvine, landšaftine ašimi egzistuoja istorijos ašis, kurioje veriasi naujųjų laikų Lietuvos istorijos atodangos, kupinos likiminių, simbolinių, XIX ir XX a. įvykius liudijančių ženklų.

Statant buvusius PKR, buvo nugriauta evangelikų liuteronų ir evangelikų reformatų kapinių šiaurinė tvora. Kažkur ties ja, bevardžiame kape, po sušaudymo buvo slapčia palaidotas pralaimėjusio 1831 m. sukilimo dalyvis Simonas Konarskis, Joachimo Lelevelio (Joachim Lelewel) siųstas į Lietuvą ruošti dirvos naujam sukilimui. 1837 m. jis buvo suimtas, o 1839 m., po tardymų ir baisių kankinimų, nieko neišdavęs iš savo bendražygių, sušaudytas. Tose kapinėse, kurios buvo tikras XVIII–XIX a. Vilniaus kultūros ir istorijos panteonas ir kurios sovietmečiu sunaikintos, buvo palaidotas ir grafas Laurynas Putkameris (Wawrzyniec Puttkamer), apsišvietusi asmenybė, buvęs Napoleono armijos karininkas, Adomo Mickevičiaus didžiosios jaunystės meilės Marilės Vereščak vyras, po sukilimą sekusių įvykių 1833 m. trumpam areštuotas ir kalintas.

S. Konarskio ir L. Putkamerio vardai, kaip ir 1830–1831 m. sukilimas, yra nušviesti Vilniaus romantizmo dvasios, aprėpusios buvusią Abiejų Tautų Respubliką (toliau – ATR) ir kartu tapusios neatskiriama Europos romantizmo dalimi. S. Konarskio, tikro Vilniaus romantizmo dvasios įkūnytojo, asmenybę būtų sunku pervertinti – ji nusipelno didžiausios pagarbos ir atminimo, jo gyvenimo žygdarbis vertas knygų, spektaklių, filmų. Pasiaukojančiam gyvenimui S. Konarskį įkvėpusios asmenybės ir idėjos yra ne tik iš Vilniaus romantizmo ir 1831 m. sukilimo idėjų lauko, bet aprėpia platųjį Europos romantizmo ir Tautų pavasario arealą. Kalbant apie S. Konarskį, tenka pajudinti kone visą didįjį tos epochos asmenybių „spiečių“ ir minėti Johano Gotfrydo Herderio, Joachimo Lelevelio, Džiuzepės Madzinio (Giuzeppe Mazzini) ir A. Mickevičiaus vardus. Po sukilimo pralaimėjimo S. Konarskis emigracijoje bendravęs ne tik su saviškiais, bet ir su Tautų pavasario šaukliu, didžiuoju italu ir europiečiu, „Jaunosios Europos“ organizacijos įkūrėju Dž. Madziniu, kartu su juo kovęsis dėl Italijos išvadavimo iš Austrijos imperijos.

1830–1831 m. sukilimo laikotarpiu Kazimieras Brodzinskis (Kazimierz Brodzynski) rašė, kad tauta yra „prigimtinė idėja, kurią jos nariai, susitelkę į vienumą, siekia įgyvendinti“[1].

1 Piotr S. Wandycz. *Laisvės kaina*. Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 144.

Ši tezė buvo artima J. G. Herderio idėjoms, turėjusioms lemiamos įtakos mažųjų Vidurio ir Rytų Europos bei Baltijos tautų kultūriniam ir politiniam atgimimui. Greičiausiai Dž. Madzinio ranka rašytas „Jaunosios Europos“ Brolybės aktas 1834 m. skelbė, jog kiekviena tauta turinti savo ypatingą misiją ir kad „tautiškumas yra šventas“. Tos idėjos buvo persmelkusios S. Konarskio dvasią, jis, kaip ir J. Lelevelis, A. Mickevičiaus ir Simono Daukanto dėstytojas, istorijos kūrėju laikė tautą, liaudį. Nors gimęs Lietuvos žemėje ir mokėjęs lietuviškai, S. Konarskis pasaulyje ir „Jaunosios Europos“ rate buvo žinomas kaip lenkas ir atstovavo Lenkijai, kaip ir savo lietuviška kilme didžiavęsis 1794 m. sukilimo vadas Tadas Kosciuška. Kaip T. Kosciuška, J. Lelevelis, A. Mickevičius, taip ir S. Konarskis Lietuvos ateitį įsivaizdavo vargu ar kaip kitaip, kaip bendroje valstybėje su Lenkija.

Vilniaus romantizmo pradžią skelbė 1822 m. Vilniuje, Juozapo Zavadskio spaustuvėje išėjusi nedidukė knygelė – A. Mickevičiaus „Poezijos“ I tomas „Baladės ir romansai“. 1823 m. pasirodė poema „Gražina“, o 1828 m.– „Konradas Valenrodas“. Šios Lietuvos istorijos siužetais paremtos poemos tapo skaitomiausiais to meto kūriniais, savotiškais būsimų sukilimų pranašais ir įkvėpimo šaltiniais. S. Konarskis, be abejo, buvo skaitęs „Konradą Valenrodą“, kuris kartu su kitais, lenkiškai rašytais, bet Lietuvos istorijos siužetais paremtais kūriniais suteikė Vilniaus romantizmui lietuviškumo dvasios.

1828 m. „Konrado Valenrodo“ pirmojo leidimo įžangoje A. Mickevičius rašė, kad „Lietuva yra jau visiškai praeityje“. Galima iš dalies sutikti su poeto kūrybos tyrinėtojais, toje frazėje įžvelgusiais diplomatinę širmą, skirtą carinei cenzūrai, tačiau tuo pasakymu poetas, gal net to nenorėdamas, pasakė tiesą, konstatavo politinę ir juridinę realybę, kurią baigė įforminti 1791 m. gegužės 3-osios konstitucija (nepaisant visų išlygų) ir III Abiejų Tautų Respublikos padalijimas: šioje konstitucijoje Lietuvos – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybė jau neegzistavo kaip juridinis subjektas, todėl III padalijimas jau vadintas III Lenkijos padalijimu. 1830–1831 m. sukilimas pasaulyje laikytas Lenkijos ir lenkų sukilimu. Reikėtų pridurti, kad lietuvių kalba tuo metu nebuvo rašomas nė vienas oficialus valstybės ar bažnyčios dokumentas. Kad ir kaip vertintume šiuos istorijos faktus, poeto žodžiai skambėjo tarytum istorijos nuosprendis, kurio pasaulyje nedaug kas būtų nepripažinęs. Šalia viso to reikėtų pridurti, kad

Lietuva A. Mickevičiui negalėjo reikšti nieko kita kaip LDK.

Turėdamas omenyje po III ATR padalijimo įvykusį Vilniaus romantizmo proveržį ir jo aukščiausią pakilimą įkūnijusią A. Mickevičiaus kūrybą, Česlovas Milošas (Czeslaw Milosz) rašė: „Bet kaip tik ten, istorinėje Lietuvoje, įvyko didžioji, pomirtinė Respublikos pergalė: A. Mickevičius užkerėjo savo lenkiškai kalbančius amžininkus, sutvirtino Lietuvos ir Lenkijos sąjungą ir liepė joms kartu kovoti už nepriklausomybę.“[2] Tačiau Vilniaus romantizmas, A. Mickevičiaus kūryba, poetizavusi ATR laikų lietuvių ir lenkų vienybę, tapo vienu iš postūmių, skatinusių XIX a. žemaičių bajorų lituanistinį sąjūdį ir A. Mickevičiaus amžininką Simoną Daukantą, o vėliau – ir Joną Basanavičių bei jo amžininkus, atpažinti, atrasti Lietuvos istoriją kaip lietuvybės istoriją ir pradėti vyksmą, kurį galėtume pavadinti kūrybiškuoju atsiskyrimu, atvedusiu į vienintelį pasirinkimą – Vasario 16-osios Nepriklausomybės Akto paskelbimą.

Lukiškių aikštėje esanti granitinė plokštė primena, kad šioje aikštėje buvo vykdoma egzekucija 1863–1864 m. sukilimo vadams Zigmantui Sierakauskui, Kostui Kalinauskui ir daliai kitų sukilėlių. Su pralaimėjusiu 1863 m. sukilimu siejamas polonizuotos Lietuvos – bajorų tautos, politinės ir luominės tautos – saulėlydis, tapęs galutiniu A. Mickevičiaus ištarmės, skirtos Lietuvai – LDK, patvirtinimu. Kartu ėjo į pabaigą ir ištisa epocha – lituanizuoto Vilniaus romantizmo ir viso Europos romantizmo epocha, kai Europos imperijos ir Rusija nuslopino su romantizmo banga iškilusį Tautų pavasarį.

Bet štai toje pačioje, du XIX a. reikšmingiausius Lietuvos ir Lenkijos istorijos įvykius – 1831 ir 1863 m. sukilimus – jungiančioje linijoje, pažymėtoje skaudžia poeto ištarme ir nebūties nuojauta, atsiranda naujos epochos žymė, skelbianti ir patvirtinanti atgimstančios lietuvių tautos ryžtą gyventi ir kurti. Tai „1600 sieksnių“ žemės sklypas, įsigytas Pamėnkalnyje, ne taip toli nuo S. Konarskio ir L. Putkamerio kapaviečių. Tačiau tos kapavietės buvo sunaikintos, liko bevardės, o šis sklypas yra dokumentuotas, jo ribos apibrėžtos 1912 m. rugsėjo 29 d. sklypo pirkimo notariniame akte, apie jo įsigijimą rašė J. Basanavičius savo gyvenimo kronikoje, sklypas matomas Aleksandro Jurašaičio nuotraukoje. Tą sklypą lietuvių Tautos namams statyti jau reikia matyti ne vien tik Vilniaus, bet ir visos Vidurio ir Rytų Europos, Balkanų ir Baltijos tautų erdvėje, kurioje romantizmas ir Tautų pavasaris atnešė mažųjų Europos tautų – tautų be valstybės – kultūrinį Atgimimą, kuris įsikūnys naujų, nepriklausomų valstybių – tautinių demokratijų pavidalais.

Kultūros centrų, arba tautos namų, statyba tapdavo savotišku simboliniu veiksmu, išreiškiančiu tautos nepriklausomybės siekį. Už surinktas tautinės bendruomenės aukas nacionalinius kultūros židinius tada statėsi čekai, slovakai, serbai, latviai, estai.

Sumanymas statyti Tautos namus, kaip lietuvių bendruomenės ir kultūros centrą, ir sklypo tai statybai įsigijimas buvo realus veiksmas atsiskyrimo kelyje, liudijęs ryžtą būti tauta, suvokiančia savąjį istorinį kelią, išreiškęs ryžtą kurti atskirą, nepriklausomą valstybę, kaip individualios tautos kultūros išlikimo ir savivaldos garantą, o demokratija juk ir prasideda nuo savivaldos.

Vienoje A. Jurašaičio nuotraukoje matyti trylika, kitoje – dvylika asmenų; pastarosios nuotraukos personažai išsidėstę dėmesio verta mizanscena – labai tikėtina, kad jie žymi įsigyjamo sklypo ribas, kurių viena eina palei mūrinę kapinių tvorą, ties ja stovi sunkiai atpažįstamas šios nuotraukos personažas. Pirmame plane stovi J. Basanavičius, Antanas ir Marija Žmuidzinavičiai, toliau Juozas Kairiūkštis, į dešinę – Antanas Smetona, Mykolas ir Vaclovas Biržiškos, Antanas ir Jonas Vileišiai, Emilija Vileišienė (Antano žmona), kiti sunkiai identifikuojami, bet tikėtina – taip pat Lietuvių mokslo ir Lietuvių dailės draugijų nariai. Fotografuota tikriausiai 1911 m. spalio mėn., kai buvo galutinai pasirinktas sklypas ir sumokėtas avansas sklypo savininkui. Žiemos pradžią liudytų iškritęs sniegas ir žmonių apranga, tačiau už nuotraukos datavimą šį kartą, matyt, būtų ne mažiau svarbios nuotraukoje sutelktos prasmės. Tautos namų sklype stovintys žmonės susiję su visais svarbiausiais XIX a. pabaigos ir XX a. pirmųjų keturių dešimtmečių įvykiais – „Aušra“, Didžiuoju Vilniaus Seimu, Lietuvių mokslo ir dailės draugijų steigimu, 1918 m. vasario 16-osios Nepriklausomybės Aktu, Vilniaus, o vėliau ir valstybingumo praradimu. Jie turėjo lemiamos įtakos lietuvių tautos ir valstybės likimui. Galima pasakyti ir dar daugiau – žmonės, kūrę Vasario 16-osios Lietuvą, dėjo pagrindus atkurti Kovo 11-osios Lietuvai, tai yra tautos išlikimo pagrindus.

2 Czeslaw Milosz. *Tėvynės ieškojimas*. Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 20.

Šioje nuotraukoje turėjo, bet jau negalėjo būti Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, nes jo nebebuvo tarp gyvųjų, tačiau virš šio sklypo ir jame stovinčių žmonių plevena čiurlioniškoji Tautos rūmų vizija ir žodžiai „turi tie Namai stovėti ant kalno“: per M. K. Čiurlionio laidotuves vietoje vainikų žmonės siuntė būsimiems Tautos namams skirtas aukas. Už sklypą buvo mokėta ir tais gimnazistų pinigėliais, kuriuos „Aušrinės“ žurnale ragino aukoti Stasys Šilingas. Išlikęs sąrašas Amerikos lietuvių, aukojusių Tautos namams angliakasio prakaitu uždirbtus dolerius, kai aukas rinko Martynas Yčas ir J. Basanavičius, kelionėje rizikavęs prarasti paskutinę sveikatą. Kaip teigia jo bendrakeleivis savo atsiminimuose, būtent taip ir atsitikę.

Už aukas pirktame sklype stovintys žmonės negali įsivaizduoti būsimų istorijos įvykių, bet sklypo Tautos namų statybai pirkimas jau yra veiksmas, paneigiantis pranašystę, kad ir pati Lietuva, o ne tik LDK, yra praeityje. Tai atgimstančios „Aušros“ ir „Varpo“ pažadintos tautos veiksmas, kilęs iš tikėjimo lietuvybės ateitimi, metantis iššūkį istorijai ir sau patiems. Tie dvylika ar trylika žmonių dar nežino, kad kils Pirmasis pasaulinis karas ir kad su besitraukiančia Rusijos armija bus išvežti banke laikyti Tautos namų statybai skirti pinigai, kuriuos nacionalizuos po Spalio bolševikų revoliucijos atėjusi valdžia, kad per visas negandas ir netektis bus prieita iki 1918 m. Vasario 16-osios ir keturi Tautos namų sklype stovintys vyrai bus tarp pasirašiusiųjų Nepriklausomybės Aktą, o vienas iš jų taps pirmuoju pirmosios Lietuvos Respublikos prezidentu. Už aukas įsigytas sklypas buvo, kaip atrodo, pirmoji bendruomeninė lietuvių tautos nuosavybė to meto Rusijos imperijos Vilniaus gubernijos centre. Vasario 16-osios Nepriklausomybės Aktas buvo pasirašytas kambaryje, kurį nuomojo Draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti – lietuviai, taip ir nepastatę Tautos namų, nepriklausomybę skelbė anksčiau už lenkus, čekus, slovakus, serbus, estus ir latvius, kurie tautos namus jau turėjo. Atkurtajai Kovo 11-osios Lietuvai liko sklypas – kaip Vasario 16-osios Lietuvos kūrėjų relikvija ir testamentas, kaip garbės testas Kovo 11-osios Lietuvai.

Toje pačioje tiesėje tarp Pamėnkalnio ir Lukiškių aikštės, gydytojo Andriaus Domaševičiaus bute (tada Gimnazijos, dabar A. Domaševičiaus gatvėje), ankštame kambaryje tarp Lietuvių mokslo draugijos turto, knygų stirtų, paskutinius savo gyvenimo metus leido J. Basanavičius. Dabar tas namas pažymėtas paminkline lenta. Toje tiesėje ir Muzikos akademijos pastatas – vienu metu (1920–1921) buvusi Vytauto Didžiojo lietuvių gimnazija, kurios žmones okupacinė lenkų valdžia netruko išmesti į gatvę. M. Biržiška, tada buvęs gimnazijos direktoriumi, to laikotarpio vargus, kuriuos išgyveno ir J. Basanavičius, aprašė „Vilniaus Golgotoje“[3].

Toje istorinėje linijoje rasime hitlerinės ir sovietinės okupacijos liudytoją, buvusį gestapo ir KGB pastatą, kuriame įsikūręs Genocido aukų muziejus. Pokario represijų aukos – daugiausia jaunuoliai, kuriuos galima pavadinti Vasario 16-osios Lietuvos vaikais, jų, Lietuvos partizanų, vardai ir pavardės iškalti pastato cokolyje. Buvęs KGB pastatas, Aukų gatvė su tremties paminklais ir Lukiškių aikštė – tai vis sovietmečio okupacijos, mūsų dienų Atgimimo ir Nepriklausomybės atkūrimo ženklai, išsidėstę vienoje geometrinėje tiesėje. Sovietmečio praeitį Pamėnkalnyje primena ir sunaikintos evangelikų kapinės, kurių vietoje pastatyti Santuokų rūmai, bei nepriklausomybės pradžioje išmontuotos žydų antkapinių paminklų plokštės, kuriomis buvo iškloti laiptai, vedę į Profsąjungų kultūros rūmus.

Alfonsas Nyka-Niliūnas, rašydamas apie Vytautą Mačernį ir studijas Vilniaus universitete vokietmečiu, pripažino, kad tada jo karta suvokusi, jog „Vilnius yra Lietuvos ir jos likimo sinonimas“. Pamėnkalnio–Lukiškių aikštės erdvinę liniją galėtume atpažinti kaip naujųjų amžių Lietuvos likimo liniją Vilniaus delne.

PLOT IN PAMĖNKALNIS

Antanas Gudelis

The article talks about places of memory that have witnessed different historical periods and events. These places are located in a specific part of Vilnius – from Pamėnkalnio Hill to Lukiškio Square (these place-names exist from as far back as the 15th c.). The Evangelical Lutheran and Reformed Cemetery, once located on the Hill, contains the secretly-buried remains of the participants of the 1831 Uprising, while at the base of the Hill, in Lukiškio Square, a memorial slab commemorates the execution of the leaders of the 1836–1864 Uprising. Between these two spots – the former Gestapo and KGB building, on the plinth of which is carved the names of post-war repression victims, etc.In the early 20th c., a plot of land was bought on the Hill, with donations from people, to build ‘Tautos namai’. This act of the Lithuanian community marked the will to become a nation knowing its historical path, one that was determined to create a separate, independent state. In a photograph from 1912, the people standing on this plot of land went on to have a decisive impact on the fate of the Lithuanian nation and state.

3 B. Šėmis (Mykolas Biržiška). *Vilniaus olgota: okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–1928 metų dienoraštis*. Kaunas: Sąjungos Vilniui vaduoti leidinys, 1930.

VILNIAUS TURGAVIETĖS IR JŲ YPATUMAI XIX A. I PUSĖJE

Virgilijus Pugačiauskas

XIX a. pradžios Vilniaus turgaviečių funkcionavimo ypatumus nulėmė tiek miesto, tiek viso krašto ūkio situacija, politiniai įvykiai bei kariniai veiksmai. 1779 metais mieste buvo 17 451 gyventojas, o po trejeto dešimtmečių, t. y. 1831 m., šis skaičius išaugo iki 39 416, tad miestiečių kasdieniniams poreikiams tenkinti reikėjo įvairiausios paskirties prekių. Mieste dėl pirkėjų konkuravo parduotuvės, gatvės prekeiviai, turgūs ir mugės. Parduotuvių ir parduotuvėlių 1817 m. buvo net 636 ir tik 4 didelės bei keletas mažų turgaviečių. Vis dėlto šis tradicinis prekybos būdas miestiečiams buvo svarbus, turguje buvo perkamos pirmos būtinybės prekės: maisto produktai, malkos ir pašaras. Vietiniai amatininkai turguje galėjo įsigyti reikalingų žaliavų, o atvykusiems valstiečiams parduoti pagamintas prekes.

Miesto savivaldos institucijoms – magistratui, o nuo 1808 m. dūmai – toks prekybos būdas buvo svarbus ir stabilus pajamų šaltinis, ypač kai miesto biudžetas būdavo deficitinis. Be to, ir miesto, ir gubernijos valdžia prekybą turgavietėse vertino kaip tinkamiausią būdą miesto gyventojus aprūpinti pigiais žemės ūkio produktais tiesiai iš gamintojų (dvaro ir valstiečių) rankų.

TURGAVIEČIŲ VIETOS IR PASKIRTIS

XVIII–XIX a. sandūroje Lietuvos miestuose ir miesteliuose turgavietės veikė pagrindinėse gyventojų susitelkimo vietose – dažniausiai aikštėse centrinėje miesto dalyje prie bažnyčios arba rotušės ir prie pagrindinių kelių. Pasak Vlado Drėmos, pati seniausia ir kelis šimtmečius populiariausia Vilniaus turgavietė veikė žydų kvartalo centre, trikampėje aikštėje, vadintoje Stiklo aikšte, t. y. aikštėje priešais pagrindinį miesto pastatą – Rotušę.

Jau pirmaisiais okupacijos metais Rusijos valdžia Vilniui, kaip didžiausiam regiono miestui, skyrė ypatingą dėmesį, tad siekė reguliuoti ir Vilniaus visuomeninį bei ūkinį gyvenimą. Svarbiausių turgaviečių veikimą taip pat apibrėžė specialios vidaus tvarką reglamentuojančios taisyklės, kurių laikytis privalėjo ir pardavėjai, ir pirkėjai. Paskirti pareigūnai buvo atsakingi už prekybos priežiūrą ir kontrolę. Jau 1797 m. buvo įkurta Priežiūros komisija, kuriai vadovavo Mykolas Radžiševskis. Ji inicijavo pagrindinių turgaviečių perkėlimo iš centrinės miesto dalies už jo sienų projektą. Vilniaus gubernijos valdžia šiam pasiūlymui pritarė ir magistratą įpareigojo pasirūpinti turgaviečių reorganizacijos reikalais. Tad 1802 m. Vilniuje jau buvo trys didelės turgavietės. Didžiausia – už Aušros, Rūdninkų, Trakų vartų, antroji – už Pilies vartų, trečioji – Užupio priemiestyje. XIX a. 3-ajame dešimtmetyje miesto valdžia išskirtinį statusą suteikė dar keturioms turgavietėms: vadinamajai Duonos turgavietei Užupyje, Šieno – prie Šv. Jurgio bažnyčios Vilniaus gatvėje, Malkų – už buvusių Trakų vartų, prie Panerių kelio, ir Javų – už Aušros vartų. Dvi pastarosios buvo palaipsniui atsiskyrę nuo didžiosios turgavietės. Duomenų apie įvairiose Vilniaus vietose veikusias mažesnes turgavietes išlikę mažai.

TURGAVIEČIŲ APŽVALGA

Ją pradėsime nuo pagrindinės senosios miesto turgavietės ties Rotuše, kurią minėtoji komisija numatė perkelti į laisvas teritorijas, prasidedančias už Trakų vartų ir besitęsiančias iki pat Aušros vartų ir Šv. Nikodemo bažnyčios; jose leista prekiauti maisto produktais ir įvairioms atvežtinėmis prekėms. Tuo metu Rotušės aikštėje turgavietė sunyko – 1797 m. centrinėje aikštės dalyje buvo telikusi viena krautuvėlių eilė, o po penkerių metų nebeliko ir jų, visą teritoriją užėmė skveras, kuris 1801 m. rudenį buvo aptvertas tvorele ir apsodintas medžiais. Šie pertvarkymai tiesiogiai susiję su pasirengimu Rusijos imperatoriaus Aleksandro I atvykimui į Vilnių 1802 m. – buvo tvarkoma ir gražinama centrinė miesto dalis.

Naujosios turgavietės driekėsi Versmių, Karmelitų, Arklių ir Bazilijonų gatvėmis. Pagrindiniu miesto turgumi tapo aikštė už Rūdninkų vartų, jis tęsėsi Karmelitų gatve iki pat Aušros vartų.

To meto šaltiniuose ši vieta dažnai įvardijama Arklių, kartais Arklių ir galvijų, vėliau – Grūdų ir arklių turgumi. Pirmajame dešimtmetyje po turgaviečių reorganizacijos visa teritorija vadinta Arklių turgumi[1]. 1797 m. rudenį Priežiūros komisija oficialiai paskelbė, kad nuo spalio 1 d. norintys prekiauti malkomis, šienu ir šiaudais turi keliauti į naująjį turgų už Rūdninkų ir Trakų vartų. Šis miesto turgus išsiskyrė universalumu, jame prekiauta maisto produktais ir grūdais, naminiais paukščiais ir gyvuliais, valstiečių ūkiuose išaustais audiniais ir kitomis gėrybėmis, amatininkų dirbiniais ir kitkuo.

XIX a. 3-ajame dešimtmetyje savarankiško turgaus statusą įgijo dar keturios specializuotos turgavietės – Malkų turgus, veikęs už buvusių Trakų vartų prie Panerių kelio, tiksliau, Versmių ir Panerių gatvių sankirtoje, pagal 1808 m. planą ties 1162 numeriu pažymėta posesija; Žaliasis turgus, veikęs Šv. Stepono ir Raugyklos gatvėse esančioje aikštėje – ten buvo parduodamos ne vien valstiečių iš kaimų atvežamos daržovės ir vaisiai, bet ir pačių miestiečių žemės sklypuose, daržuose ir soduose – tiek mieste, tiek ir (ypač) priemiesčių dvareliuose – išaugintos gėrybės. Duonos turgus įsikūrė Užupyje, Polocko gatvėje, tarp tuometinių Sluckio ir Uscilovičiaus namų, t. y. aikštėje, kurią supo 584, 587, 590 numeriais pažymėtos posesijos. O Šieno turgus veikė prie Šv. Jurgio bažnyčios Vilniaus gatvėje.

Dar viena turgavietė nuo pat 1797 m. veikė aikštėje už Pilies vartų, šalia Vyriausiojo tribunolo rūmų. Būtent dėl šios institucijos kaimynystės Priežiūros komisija buvo nusprendusi turgavietę perkelti už miesto vartų – esą turgavietė trukdo lankytojams ir darbuotojams privažiuoti prie šių rūmų. Tačiau vis dėlto ji išliko senojoje vietoje – tai patvirtina magistrato dokumentas, kuriame aiškiai nustatyta prekyvietės vieta šalia Vilniaus gubernijos Vyriausiojo teismo 2-ojo departamento pastato (463 posesija). 1817 m. Vilniaus generalgubernatorius Aleksandras Rimskis-Korsakovas įsakė išgrįsti iki to laiko buvusią negrįstą prekyvietės dalį ir vietoj medinių pastatų pastatyti mūrines krautuvėles, kurias suprojektavo gubernijos architektas Jozefas Pusjė (Joseph Poussier). 1833 m. ten veikė 38 krautuvėlės, kurias miesto dūma išnuomojo vietiniams prekybininkams. Turgavietė, buvusi rytinėje Katedros aikštės pusėje, gyvavo iki XIX a. 3-ojo dešimtmečio vidurio, kai plečiant tvirtovės eksplanadą minėtos krautuvėlės, gretimi administraciniai pastatai bei Pilies vartai buvo nugriauti. Šioje turgavietėje buvo parduodamos įvairios prekės: malkos, grūdai ir maisto produktai, taip pat sendaikčiai.

Pilies gatvėje, ties Piatnickajos cerkve, veikė Žvejų turgavietė. Priežiūros komisija pasirūpino ją perkelti į Užupio priemiestį ant Vilnios kranto, netoli Bernardinų vienuolyno. Šioje vietoje prekiauta tik žuvimi.

TURGAVIEČIŲ ADMINISTRAVIMAS

Rusijoje 1785 m. buvo paskelbtas „Malonės raštas miestams“ – įstatymas, pagal kurio nuostatas nuo 1808 m. vidurio pradėtas pertvarkyti ir Vilniaus miesto gyvenimas. Jis reglamentavo (25 straipsnis) ir bendriausius turgaviečių veiklos principus, o miesto savivaldos institucijoms suteikė galimybę savo nuožiūra spręsti kai kuriuos organizacinius klausimus, pavyzdžiui, nustatyti turgaus dieną, jo trukmę ir vietą ar vėliavos naudojimo tvarką. Vilniaus gubernijos valdžios institucijos ir miesto savivaldybė šio įstatymo nuostatų iš esmės laikėsi dar iki jam įsigaliojant. Didžiausia naujovė buvo turgaus vėliavos įsteigimas ir turgaus dienų skaičiaus padidinimas: pagrindinėse turgavietėse leista prekiauti net tris dienas per savaitę – antradieniais, penktadieniais ir sekmadieniais. Prieš reorganizaciją turgūs veikė tik sekmadieniais. Turgūs nevykdavo tik ypatingais atvejais: antai, 1802 m. paskutiniais mėnesiais miesto turgavietės kelis kartus buvo uždarytos: lapkričio 30 d. prekės neatgabentos dėl neišvažiuojamų kelių, gruodžio 26 d. prekyba nevyko dėl Kalėdų švenčių, gruodžio 28 d. sutrukdė didelis šaltis. Tradiciškai turgavietėse buvo prekiaujama nuo ankstaus ryto iki pirmos valandos, vėliau šis laikas buvo sutrumpintas iki vidurdienio. Prekybos pradžią ženklino ant specialiai pastatyto stiebo iškeliama vėliava, o pabaigą – jos nuleidimas (savo vėliavas turėjo tik 3 pagrindinės Vilniaus turgavietės). Įdomiausia, kad raudoname turgaus vėliavos fone buvo pavaizduotas Vytis su užrašu „Įspėjimas perpirkinėtojams“, t. y. užuomina, kad asmenys, prekes siekiantys įsigyti perpardavimui, bus persekiojami.

Turgų administravimas iš savivaldos pareigūnų nereikalavo daug pastangų. Daugiausia dėmesio derėjo skirti praktiniams naujų turgaviečių steigimo reikalams (tinkamų vietų paieškai ir minimalios infrastruktūros sukūrimui), o vėliau tereikėjo pasirūpinti kasdienėmis reikmėmis – kad turgūs būtų valomi ir kontroliuoti paskirtų prižiūrėtojų darbą, ypač skatinti juos kovoti su

1 Pavyzdžiui, 1801 m. laikraščio „Kurjer Wileński“ 47-ajame numeryje skelbiama žinutė apie posesijos, esančios Arklių turguje ir pažymėtos 1191 numeriu, pardavimą. Taip įvardijamos ir kitos Vilniaus posesijos prie Aušros vartų, Arklių turgavietės rajone (261, 1209, 1210, 1245, 1247, 1250, 1251, 1252, 1162, 1169 pagal 1808 m. miesto plano numeraciją).

turgavietėse ir už jų ribų vešėjusia spekuliacija, bausti prekybos taisyklių pažeidėjus.

Nors senųjų turgaviečių perkėlimui iš centrinės miesto dalies už miesto vartų didesnių kliūčių nebuvo – ten pakako laisvų erdvių prekiauti, – persikėlimas, atrodo, tęsėsi apie penkerius metus ir pasibaigė tik 1802 m. Antrąją užduotį – akmenimis išgrįsti naujųjų turgaviečių teritorijas – miesto administratoriai sprendė nesunkiai, priimdami sprendimus, nereikalaujančius didesnių finansinių investicijų: atvažiuojantys į turgavietes prekiautojai privalėjo atgabenti po akmenį, šiam tikslui taip pat naudoti akmenys iš tuo metu ardomų Subačiaus vartų. Vis dėlto turgavietės išgrįstos ne išsyk, antai darbai Arklių turgaus teritorijoje buvo baigti tik 1805 m.

Trečiąją turgaviečių administravimo funkciją – švaros palaikymą – miesto valdžia, gyvenusi su deficitiniu biudžetu, taip pat stengėsi išspręsti lengviausiu būdu – įsakydama susikaupusias šiukšles išvalyti su turgaviečių teritorijomis besiribojusių posesijų gyventojams. Matyt, rezultatai nuvylė, nes vėliau miesto valdžia priėmė kitą sprendimą – samdyti privačius asmenis, kurie rūpintųsi turgaviečių švara. Šiam tikslui buvo organizuojami konkursai, o sudarius sutartis su privačiais asmenimis konkretiems darbams atlikti, buvo kontroliuojama, ar visos jų sąlygos (darbų apimtis ir terminai) vykdomos.

Turgų administravimo problemas miesto valdžia bandė spręsti įvairiais būdais. 1806 m. magistratas priėmė sprendimą išnuomoti Žvejų turgų. Buvo paskelbtas konkursas, kurio sąlygos buvo itin paprastos: nuomos laikas – treji metai, pradinė kaina – 1400 auksinų metams. Varžėsi trys vilniečiai – Fabijonas Kosobudzkis, tarėjas Rehfeldas ir Antanas Švaikevičius, tačiau pastarasis pasitraukė, pradinę sumą sugebėjęs padidinti iki 1500 auksinų, o po ilgos kovos laimėjo F. Kosobudzkis, pasiūlęs aukščiausią kainą – 1600 auksinų.

Kasdieniams turgaviečių reikalams spręsti miesto valdžia įkūrė prižiūrėtojų etatus ir parengė išsamias tarnybines instrukcijas. Magistratas paskyrė po prižiūrėtoją trims didžiausioms turgavietėms ir skyrė 7 sidabrinių rublių mėnesinį atlyginimą. Šių pareigūnų pareigų sąrašas netrumpas: turgaus dienomis būti darbo vietoje, nustatytu laiku iškelti ir nuleisti turgaus vėliavą, paskirstyti prekybos vietas, prižiūrėti, kad svarstyklės ir matai būtų patikimi, spręsti tarp prekybininkų ir pirkėjų kylančius ginčus ir parengti kiekvienos turgaus dienos prekių kainų suvestines, nes buvo siekiama stebėti ir kontroliuoti prekių kainų pokyčius.

Be šių pareigų, prižiūrėtojas privalėjo stebėti, kad ne tik turguje, bet ir už jo ribų nebūtų dideliais kiekiais superkamos prekės. Perpardavinėtojai veikė ne tik turgaviečių prieigose ar jų teritorijose, bet dažnai ir miesto gatvėse arba priemiesčiuose, prie pagrindinių kelių. Jie urmu supirkdavo įvairias atvežamas prekes, o vėliau jas parduodavo didesnėmis kainomis. Kita vertus, prižiūrėtojų pareigybinėje instrukcijoje kalbama ir apie profesinę etiką – reikalaujama

Konstantinas Benediktas Antanas Kukevičius. Žydų pirkliai Vilniaus apylinkėse. 1848 m. Saugoma Lietuvos dailės muziejuje.

visada elgtis blaiviai, solidžiai ir pagarbiai, vykdyti aukštesnės valdžios paliepimus ir, svarbiausia, neturėti jokių neleistinų susitarimų su perpirkinėtojais. Pagal 6-ąjį taisyklių straipsnį prižiūrėtojai privalėjo anksti ryte apvažiuoti visus miesto priemiesčius ir stebėti, kad prekės nebūtų superkamos urmu perpardavimui, o išaiškintus pažeidėjus pristatyti miesto valdžiai. Nusižengusiems šiai instrukcijai prižiūrėtojams grėsė atleidimas iš pareigų ir griežta bausmė.

Nuo XIX a. 3-ojo dešimtmečio vidurio Vilniaus dūma prižiūrėtojų tarnybą reorganizavo – padidino etatų skaičių ir išplėtė teritorines jų veiklos ribas, t. y. kiekvienam miesto rajonui paskyrė jau po tris pareigūnus, taip siekdama sustiprinti kovą su perpirkinėtojais ne tik turgavietėse, bet visame mieste ir priemiesčiuose. Savivaldos institucijų pareigūnams tai buvo sudėtingiausia ir sunkiausiai sprendžiama problema. Pastangos kovoti su šiuo gilias tradicijas turinčiu ir plačiai išplitusiu reiškiniu nedavė apčiuopiamų rezultatų. Apie tai galima spręsti iš Vilniaus gubernijos valdybos 1808, 1814, 1822, 1823 ir 1827 m. pakartotinai leistų įsakymų, nurodančių miesto valdžiai imtis aktyvesnių veiksmų siekiant užkirsti kelią tokiai veiklai.

Neturime tikslesnių duomenų apie nelegalios prekybos mastus, tačiau konfiskuotų prekių dokumentai liudija, kad spekuliaciniai sandoriai buvo turgaviečių kasdienybės dalis, perparduodamos buvo visų rūšių prekės, o ypač paklausūs buvo gyvuliai, paukščiai ir grūdai. Per dieną konfiskuotos prekės būdavo skaičiuojamos ne vienetais, bet dešimtimis: 32 jaučiai, nuo 5 iki 20 statinių rugių, nuo 1 iki 3 vežimų žuvies, 53 vištos. Visa tai netiesiogiai liudija apie nelegalios prekybos mastus. Pagrindinis akstinas, skatinęs perpardavinėtojus rizikuoti, matyt buvo be didesnių pastangų gaunamos nemažos pajamos, pavyzdžiui, pardavus statinę grūdų, pelnas siekė nuo 1 iki 3 auksinų.

Tai rūpėjo jau 1797 m. gubernijos Priežiūros komisijai, kuri nurodė magistratui prieš šį nepageidautiną reiškinį imtis efektyvių priemonių. Siūlyta reguliuoti kainas, t. y. sudaryti kiekvienos savaitės pagrindinių parduodamų prekių kainų suvestinę, vadinamą taksa (taxa). Taip buvo išlaikomas daugmaž pastovus kainų lygis ir užkertamas kelias staigiems pirmojo būtinumo prekių kainų šuoliams. Žinoma, tai mažino perpirkinėtojų pelną, tačiau nepanaikino paties reiškinio – spekuliacija didėjo. Viename iš magistrato skelbimų burmistras Florijonas Bietcas konstatavo, kad perpirkinėjimai, vykdomi įvairių asmenų, daugiausia žydų, pasiekė tokį mastą, kad piliečiai ir miestiečiai nebegali turguose nusipirkti prekių iš pirmų rankų.

Konkretesnių rezultatų miesto valdžia pasiekė, kontroliuodama turgaus prižiūrėtojus. Juos turėjo paskatinti 4-asis minėtų taisyklių punktas, leidžiantis konfiskuotas prekes padalinti į tris dalis: pirmoji atiduodama išlaikyti kaliniams, antroji – ligoninių reikmėms, o trečioji skiriama asmeniui, nustačiusiam neteisėtos prekybos faktą. 1822 m. gubernijos valdyba patvirtino šią nuostatą, tačiau sukonkretino trečiosios dalies gavėjo statusą, pabrėždama, kad skundėju leidžiama būti kiekvienam. Draudžiamų sandorių sukontroliuoti nepadėjo net nurodymas sudarinėti asmenų, užsiimančių perpirkinėjimu, sąrašus su gyvenamųjų vietų adresais.

Iš tiesų prižiūrėtojai gana uoliai vykdė savo pareigas, neretai patirdami pasipriešinimą bei fizinį susidorojimą. Konfliktinėse situacijose jie dažnai į pagalbą kviesdavosi policininkus ir kareivius. Policija talkino ne tik sprendžiant konfliktus, bet ir išduodavo leidimus prekiauti konkrečioje vietoje, prižiūrėjo svėrimo ir matavimo prietaisus: tikrino jų tikslumą ir įspausdavo atpažinimo ženklus, o netinkamus – konfiskuodavo.

Miesto valdžiai talkino ir miestiečiai (tiek katalikai, tiek ir žydai), ypač tie, kurie dėl tokios prekybos patirdavo didelių nuostolių. Dažniausiai įvairių cechų amatininkai, ypač kepėjai ir mėsininkai, kurie miesto savivaldos pareigūnams nurodydavo asmenis, besiverčiančius perpirkinėjimu, kadangi jie trukdė turguje įsigyti prekes iš pirmų rankų, tad didino jų gaminių savikainą ir ženkliai sumažindavo pelną. Tokios pastangos, ypač aktyviausiais kovos periodais, mažino spekuliacijos mastus, bet visai jos nepanaikino. Ši valdžios kova nebuvo pakankamai nuosekli, o bausmės apsiribojo neteisėtai įgytų prekių konfiskavimu. Be to, dūmos pareigūnams iškildavo akivaizdžių keblumų, kai neteisėtuose veiksmuose dalyvaudavo privilegijuotojo luomo atstovai arba jų tarpininkai (ekonomai ar valstiečiai). Tokiais atvejais prekes dažniausiai grąžindavo savininkams.

PREKĖS IR KAINOS

Aptariamojo laikotarpio šaltiniai liudija, kad Vilniaus miesto turgavietėse buvo galima įsigyti įvairiausių prekių. Tuo įsitikino 1805 m. į Vilnių iš Austrijos atvykęs žymus gydytojas Jozefas Frankas, atsiminimuose rašęs: „Vilniuje netrūko maisto, ypač žiemą, nes rogių kelias palengvino

susisiekimą. Jautiena, veršiena, kiauliena – aukščiausios kokybės ir beveik perpus pigesnė negu Vienoje. Užteko ir geros paukštienos, pavyzdžiui, riebių vištų. Turguje pilna jerubių, kurapkų, perkūno oželių ir tilvikų, tetervinų ir kiškių. Nebuvo tik briedžių bei šernų, nors Pinsko pelkėse jų – gausybė; nematyti nė elnių. Nemunas, Neris ir ežerai pilni žuvies, kurią pigiai parduodavo. Pagaudavo puikių vėžių. Bulvės, kopūstai, burokai – įprastas liaudies maistas <...>. Duona – puikios kokybės, kaip ir paprasčiausias alus, vadinamas ,,Stalo".[2]

Taigi atvykėlį Vilniuje stebino ne tik gausus prekių asortimentas, bet ir nedidelės kainos, lyginant su Europos šalių miestais. Pagrindinis ir kone vienintelis parduodamų prekių asortimento ir kainų šaltinis – prižiūrėtojų ataskaitos, suteikia galimybę patikslinti Vilniaus universiteto profesoriaus Jozefo Franko teiginius. Deja, šiame dokumente surašytos turguose parduodamos būtiniausios prekės – pagrindiniai maisto produktai ir neužsimenama apie kitas prekių rūšis.

Ką gi galėjo nusipirkti vilnietis ar miesto svečias to meto turgavietėje? Parduodamų prekių sąrašą sudaro beveik keturios dešimtys maisto produktų pavadinimų. Pagrindinė ir svarbiausia prekių grupė – grūdinės kultūros ir jų produktai: rugiai, kviečiai, miežiai, avižos, grikiai ir jų miltai bei kruopos (avižinės, miežinės, grikinės), ankštinės kultūros (žirniai ir pupos). Vilniaus kepyklose duona buvo kepama iš ruginių ir pikliuotų ruginių arba kvietinių ir pikliuotų kvietinių miltų. Duona privalėjo būti pažymėta kepėjo pavarde ir numeriu.

Buvo parduodami šie mėsos produktai: šviežia jautiena ir kiauliena (aukščiausios ir vidutinės rūšies), liežuviai, galvos, kojos, plaučiai (parduodami nesveriami), be to, siūlomi švieži, rūkyti ir sūdyti lašiniai. Žvejai atgabendavo vietiniuose vandenyse sugaunamų žuvų: lydekų, karšių, karosų, lynų, upėtakių, ungurių, ešerių, seliavų, lašišų. Žuvis buvo skirstomos į dvi pagrindines rūšis – gyva didelė ir negyva šviežia; trečiai, prasčiausiai rūšiai skirta smulki žuvis. Vėliau žuvys skirstytos paprasčiau: didelė, vidutinė, maža. Iš atvežtinių žuvų įrašytas tik ersketas. Turgavietėse buvo perkama ir paklausi pirmos būtinybės prekė – balta ir pilka druska, taip pat kanapių aliejus, grietinė, šviežias sviestas, linų ir kanapių sėmenys, medus, indiškos ir vietinės vištos, žąsys, antys, kalakutai, natūralus ir lydytas jaučių bei avių lajus. Galėjai įsigyti ir alkoholinių gėrimų, tačiau pasirinkimo būta minimalaus. Į turgų buvo tiekiamas dviejų rūšių alus – lietuviškas stalo lengvas ir labai stiprus (retkarčiais parduodamas buteliuose ir įvardijamas kaip geriausias), taip pat paprasta degtinė, kartais nurodant, kad ji esanti ,,10 prabos", bei midus. Iš ne maisto produktų suvestinėse nurodomos tik kelios prekės. Tai dviejų rūšių žvakės: vaškinės (baltos ir geltonos) ir lajinės (baltosios atvežtinės ir paprastos), lininiai audiniai, kanapių pluoštas, šienas ir šiaudai.

Javai buvo parduodami lietuviškomis statinėmis, kuriose tilpo 144 gorčiai (1 gorčius – 2,82 litro), produktai sveriami lietuviškais arba rusiškais svarais (1 lietuviškas svaras – apie 365 gramus, o rusiškas – 409 gramai), o degtinė, alus, medus ir aliejus buvo matuojami lietuviškais gorčiais.

Toks gausus turgaus prekių asortimentas, kaip išvardintasis prižiūrėtojų ataskaitose, matyt, buvo retenybė. Grūdai (išskyrus sausus rugius) – tai bene vienintelė prekė, kuria buvo prekiaujama kiekvieną turgaus dieną. Kitomis prekėmis – mėsa, lašiniais ir naminiais paukščiais taip pat prekiauta pastoviai, su retomis išimtimis (laukinių paukščių įsigyti galėjai dažniausiai rudens mėnesiais). Tačiau, žuvies pirkėjas galėjo įsigyti ne visomis turgaus dienomis. Didžiausia jos pasiūla buvo rudenį, žiemos mėnesiais ji sumažėdavo iki minimumo ir vėl pradėdavo didėti nuo kovo mėnesio, tačiau netgi vasarą, palankiausiu žvejybai metu, pasiūla nedaug tepadidėdavo – į turgų vietiniai žvejai dažniausiai atgabendavo lydekas ir karšius, rečiau lašišas, ešerius bei ungurius.

Turgavietėse parduodamų prekių kainos aptariamu laikotarpiu svyravo, tai lėmė ekonominės ir politinės priežastys, pavyzdžiui, Rusijos karai su Prancūzija. Už prekes pirkėjai atsiskaitydavo įvairia valiuta: metaliniais pinigais (sidabriniais rubliais ir auksinais) bei popieriniais rubliais (asignacijomis). Turgaus prekeiviai vengė parduoti prekes už asignacijas, kurių vertė nuolat keitėsi. Tiktai po 1812 m. karo, kai Rusijos valdžia pradėjo didžiulę rublinių asignacijų emisiją, turgaus prižiūrėtojų ataskaitose nurodomi atsiskaitymai ir popieriniais pinigais.

1797 m. vasario mėnesio 4, 11, 18, 25 dienomis miesto turgavietėse rugių statinė kainavo 3,30–3,50 rub., miežių – 2,40 rub., avižų – 1,80 rub. Gegužės mėnesį jų kainos iš esmės nepakito, tik 15 kap. pabrango miežiai. Analogiškos kainos, išskyrus atpigusias avižas, užfiksuotos ir po metų, 1798 m. vasario mėn. magistrato iždininko ir tarėjo Juozapo Gaidamovičiaus pasirašytame kainoraštyje.

2 Jozefas Frankas. *Atsiminimai apie Vilnių*. Vilnius: Mintis, 2001, 50.

1810 m. gegužės mėn. paskutinę savaitę vykusiuose trijuose turguose prekiauta tokiomis kainomis: statinė žieminių rugių – 8,50 sidabrinių rub., kviečių nebuvo, miežių – 6 rub., avižų 5–5,50 rub., statinė (40 gorčių) lengvo alaus – 1,80 rub., o stipraus – 3,60 rub., višta kainavo 90 kap., kalakutas 2 rub., o žąsis – 2,40 rub. Mažiau buvo prašoma už laukinius paukščius: jerubės tekainavo 50–60 kap., o kurtiniai – 1–1,20 rub. Ruginės duonos svaras kainavo 23 grašius, o 5 svarai – auksiną. Svarą sviesto buvo galima įsigyti turint 1,10 auksino, geriausios kokybės jautienos – už 11 grašių, o vidutinės – už 7 grašius, tačiau kiauliena kainavo daugiau nei dvigubai brangiau – 28 grašius, tiek pat ir sūdyti lašiniai, o rūkytų lašinių kaina pašokdavo iki 1,08 auksino. Taigi savivaldos žemutinės grandies pareigūnas, turgaus prižiūrėtojas, gaudamas 7 rub. mėnesinį atlyginimą, galėjo įsigyti 35 svarus (12,7 kg) duonos.

Vilniaus kepėjai neretai piktnaudžiaudavo – magistrato pareigūnams pavykdavo nustatyti, kad jie dirbtinai pakeldavo duonos kainą arba kepdavo mažesnio, nei nustatyta, svorio kepalus, kurie kartais dar būdavo ir nepakankamos kokybės. Kepėjų cecho meistrai buvo baudžiami didelėmis piniginėmis baudomis, o 1811 m. kepėjai Aleksandras Mejeris, Gotlibas Federis, Karolis Felsas, Jokūbas Navas, Steponas ir Pranciškus Opitcai už minėtus pažeidimus buvo teisiami Vilniaus suolininkų teisme.

Prancūzmečiu Vilniui tapus svarbiausia Didžiosios Armijos užnugario karine baze, išaugo maisto produktų paklausa, tačiau iš oficialios spalio ir lapkričio mėnesių pirmosios pusės statistikos matyti, kad kainos turgavietėse smarkiai neišaugo. Labiausiai pabrango pagrindinė strateginė prekė – grūdai, pavyzdžiui, spalio 4 dieną statinė rugių kainavo 36,20 auksino, miežių – 60 auksinų, kviečių – 120 auksinų. Pabrangus žaliavai, pakilo ir duonos kaina, pavyzdžiui, už auksiną galėjai įsigyti nebe 5, o tik 4 svarų duonos kepaliuką. Mėsos gaminių kaina pakilo 5–10 grašių. Tačiau pastebimai sumenko prekių asortimentas, o atvežtinė druska tapo deficitine preke.

Panašios aukštos kainos Vilniaus turgavietėse išliko ir 1813–1814 m., nes krašto ūkis, nualintas traukiančių kariuomenių, dažnų bei gausių kontribucijų ir nepastovaus derliaus, buvo patyręs didelių nuostolių ir per trumpą laiką negalėjo atsigauti. Kviečių kainos šiuo laikotarpiu buvo pasiekusios aukščiausią lygį – 133 auksinus už statinę, bet per trejus metus vėl palaipsniui sumažėjo iki 64 auksinų.

Trečiajame XIX a. dešimtmetyje Vilniaus turgavietėse parduodamų pagrindinių grūdinių kultūrų kainos svyravo taip: statinėmis matuojamų rugių – 3,20–14 rub., kviečių – 6,50–15 rub., miežių – 3–10 rub., avižų – 2,50–7 rub., grikių – 7,50–11 rub. Už šias prekes turguje vilniečiai brangiausiai mokėjo užsukę į turgų 1823 m. gegužės 27 d.–birželio 3 d.; vėlesniais metais svyravimai buvo nežymūs ir daugiausia susiję su sezoniškumu – vėlyvą pavasarį ir vasarą kainos pakildavo, o rudenį, po derliaus nuėmimo, – sumažėdavo. Atitinkamai svyravo duonos kaina, o stabiliausia išliko grikių kaina.

Apie prekių apyvartos mastus išsamių ir patikimų duomenų nėra išlikę, todėl neįmanoma tiksliai pasakyti, kokią rinkos dalį, aprūpinant gyventojus maisto produktais, užėmė turgavietės. Iš 1809–1810 m. miesto dūmos ekonominės tarnybos pareigūnų surinktų duomenų apie parduotų javų kiekius žinome, kad 1809 m. birželio mėn. 22 d. pardavėjai į miesto prekyvietes atgabeno 270 statinių rugių, 40 statinių kviečių, 25 statines miežių ir 45 statines avižų. Matyt, paklausa buvo, nes viskas parduota. O antai rugsėjo 14 dieną pasiūla sumažėjo iki 50 statinių rugių, 30 – kviečių, 5 – miežių, 10 – avižų.

Tyrimas leidžia daryti išvadą, kad XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais turgavietės tiekė miestiečiams pirmos būtinybės prekes ir padėjo užtikrinti kasdienius Vilniaus gyventojų poreikius, tad užėmė bene pagrindinę visos miesto prekybinės rinkos dalį.

VILNIUS MARKETPLACES IN THE FIRST HALF OF THE 19TH C.

Virgilijus Pugačiauskas

In the early 19th c., Vilnius' commercial space was shared by competing stores and shops (in 1817 there were 636 of them in the city), large and small marketplaces, and traders who would come to the city during fairs. The marketplace played an important role in the city's economic structure, as most townspeople went here to buy necessity goods – food, firewood and animal feed. In the first half of the 19th c., Vilnius had, with municipal permits and under administrative oversight, four functioning marketplaces: the largest ones operated beyond the Aušros, Rūdninkų and Trakų gates, while the others – beyond Pilies gate, in Užupis suburb, and in the centre of the Jewish quarter in the triangle-shaped so-called Stiklo square. In addition to the large marketplaces, smaller and more specialised ones operated as well: for buying hay – by St Jurgis Church, bread – Užupis, firewood – by Panerių road, wheat – beyond Aušros gate (the latter two were seperate from the large marketplaces) and other ones.

TRUMPAI APIE VILNIAUS PARDUOTUVES XIX a. II PUSĖJE

Aelita Ambrulevičiūtė

XIX a. pabaigoje Vilnius tapo didžiausiu prekybos centru Rusijos imperijos Šiaurės Vakarų krašte. Viename šaltinyje miestas net tiesmukai pavadintas „pirmojo būtinumo, prabangos ir patogumo prekių parduotuve“. Kituose XIX a. archyviniuose dokumentuose, pavyzdžiui, miesto krautuvių ir pirklių sąrašuose, žiniaraščiuose, Vilniaus prekybos ir pramonės įmonių arba gildinių prekybos įmonių apskaitos knygose, Vilniaus prekybos ir pramonės įmonių generalinio patikrinimo žiniaraščiuose išlikę duomenys padeda atkurti tuometį miesto parduotuvių tinklą, atskleidžia, kaip jis plėtėsi, kaip keitėsi prekių asortimentas, pirkėjų poreikiai ir perkamoji galia. Ilgainiui Lietuvos rinkoje augo pramoniniu būdu pagamintų prekių dalis, o pirklių atvežamos anksčiau nematytos prekės formavo naujus visuomenės poreikius.

Prasminiai žodžiai:
Vilnius XIX a. pabaigoje, Vilniaus parduotuvės, pirkliai, prekių asortimentas

XIX a. pabaigoje Vilnius tapo didžiausiu prekybos centru Rusijos imperijos Šiaurės Vakarų krašte. Viename šaltinyje miestas net tiesmukai pavadintas „pirmojo būtinumo, prabangos ir patogumo prekių parduotuve“.[1] Kituose XIX a. archyviniuose dokumentuose, pavyzdžiui, miesto krautuvių ir pirklių sąrašuose, žiniaraščiuose, Vilniaus prekybos ir pramonės įmonių arba gildinių prekybos įmonių apskaitos knygose, Vilniaus prekybos ir pramonės įmonių generalinio patikrinimo žiniaraščiuose išlikę duomenys padeda atkurti tuometį miesto parduotuvių tinklą, atskleidžia, kaip jis plėtėsi, kaip keitėsi prekių asortimentas, pirkėjų poreikiai ir perkamoji galia. Ilgainiui Lietuvos rinkoje augo pramoniniu būdu pagamintų prekių dalis, o pirklių atvežamos anksčiau nematytos prekės formavo naujus visuomenės poreikius.

1795 m. Lietuvai tapus Rusijos imperijos dalimi, pastarosios ūkinis atsilikimas stabdė ir Lietuvos ekonomikos vystymąsi. Tuo tarpu XIX a. Vakarų Europoje – tai naujų atradimų ir išradimų laikotarpis, modernios gamybos, naujų technologijų, industrinės revoliucijos laimėjimų amžius. Šioje rinkoje daugėjo patrauklių fabrikinės gamybos prekių, o Lietuvoje dar vyravo amatininkų ar namudininkų pagaminti gaminiai: grubūs naminiai audiniai, moliniai indai, įvairūs namų apyvokos reikmenys, įrankiai bei kiti pirmojo būtinumo daiktai. Amatininkai apdirbdavo kailius ir odą, siuvo drabužius, gamino medžio ir metalo, aukso ir sidabro dirbinius bei kitokius daiktus. XIX a. viduryje čia buvo prekiaujama ir vietinės gamybos statybos medžiagomis (medžiu, plytomis, kokliais), terpentinu, degutu, laku. Veikė nedidelės žvakių ir muilo, žibintų ir basonų, kaspinų ir sagų, keramikos ir stiklo įmonės (jose buvo gaminami buteliai, grafinai, bokalai, stiklinės, stikliukai). Taip pat veikė vietinės poligrafijos įmonės ir popieriaus fabrikai, gamintas rašomasis ir spaustuvinis popierius, leistos knygos ir periodiniai leidiniai (Meškauskas, Puronas, Meškauskienė, Jurginis 1976: 55–74).

Be būtiniausių daiktų, Lietuvoje buvo gaminami ir papuošalai, namų dekoro ir kitos prabangos prekės, bet patrauklesni buvo iš svetur atvežami geresnės kokybės gaminiai. Jie Lietuvą daugiausia pasiekdavo iš Prūsijos ir Austrijos, o madingi drabužiai ir prabangūs daiktai buvo vežami iš Anglijos ir Prancūzijos. Rygos, Maskvos, Peterburgo, Varšuvos, Gardino, Naugardo pirkliai į Lietuvą gabeno sidabro gaminius, kilimus, kailius, vaistus (Памятная книжка 1852: 185–194), taip pat galanterijos prekes, skrybėlaites, plonus fabrikinius audinius, šilką, medvilnę, fajansą, porcelianą, stiklo indus (Šalčius 1998: 125).

Kas domino vilniečius? Išliko duomenų, kokios prekės buvo atvežamos į Vilniaus muges. Pavyzdžiui, 1857–1862 m. į Šv. Jurgio mugę Vilniuje (kuri XIX a. buvo rengiama balandžio 23–gegužės 15/ 23 dienomis) buvo vežama galanterija iš Maskvos ir užsienio, aukso, sidabro gaminiai iš Maskvos, Sankt Peterburgo ir Varšuvos, naujasidabrio[2] dirbiniai iš Varšuvos ir užsienio, baldai, metalo ir vario gaminiai, persiški kilimai, šilkinės skaros,

1 1893 m. žiniaraštis, Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – *LVIA*), f. 517, ap. 1, b. 49, l. 162–163.

2 Naujasidabris (angl. *new silver*, *nickel silver*, *German silver*, *argentan*) – vario lydinys su nikeliu, dažnai ir su cinko priedu. Vienas iš dažnų naujasidabrio lydinių būna sudarytas iš 60 proc, vario, 20 proc. nikelio ir 20 proc. cinko.

audiniai (šilkas, vilna, drobė, kartūnas, multinas), apatiniai ir viršutiniai drabužiai, chalatai, kojinės, avalynė, skrybėlės, lokių, lapių, meškėnų kailiai, dažai, prieskoniai iš Rusijos ir užsienio, krištolo, fajanso ir porceliano indai, marmuro statulėlės ir meno kūriniai, knygos ir paveikslai, taip pat degtukai.[3] Iš parduotų prekių kiekio matyti, kad populiariausi buvo medvilnės audiniai, šilkinės skaros ir chalatai, galanterijos prekės, naujasidabrio dirbiniai, indai.

XIX a. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje–septintojo pradžioje panašus prekių asortimentas buvo ir Vilniaus parduotuvėse. 1857 m. daugiausia buvo prekiaujama įvairių rūšių audiniais, galanterijos prekėmis, buitine chemija (dažais, lakais, techniniais aliejais ir kt.), muilu ir žvakėmis. Retesnės buvo metalų dirbinių, kailių, odos, siuvimo reikmenų parduotuvės. Tiesa, veikė ir keli knygynai, kelios paveikslų, drabužių ir avalynės, baldų parduotuvės.[4]

1857 m. Vilniaus prekybos ir pramonės įmonių generalinio patikrinimo sąraše – jau 464 parduotuvės.

Jų specializacija keitėsi. Tarkim, 1857 m. buitine chemija ir tabaku prekiavo 24 parduotuvės, o 1859 m. tokio tipo parduotuvė liko tik viena. 1862 m. Vilniuje atidarius net 22 krautuves, prekiavusias oda ir tabaku, sumažėjo vien tabako parduotuvių. Plito manufaktūros prekės (audiniai ir verpalai), atsirado daugiau parduotuvių, kuriose buvo galima įsigyti žvakių, muilo ir visokių smulkmenų.[5] Kai 1858–1860 m. Vilniuje ir jo apylinkėse pradėtas tiesti geležinkelis, o mieste ir jo priemiesčiuose apsigyveno daugiau nei 3 000 darbininkų, ir parduotuvių dar padaugėjo. 1862 m. geležinkeliai Vilnių sujungė su pramoninėmis Rusijos sritimis ir pasienio regionais (Prūsija), ir jis virto prekybos centru (Jurginis, Merkys, Tautavičius 1968: 275–276). Vystantis pramonei, išaugus žemės ūkio produktų paklausai, gyventojai atkuto, keitėsi jų poreikiai. XIX a. I pusėje pirklių į Lietuvą gabenamos užsieninės prekes dažniausiai būdavo skirtos negausiam pasiturinčių miestiečių, dvarininkų ir aukštų valdininkų sluoksniui, o kuriantis fabrikams, diegiant naujas technologijas, pingant gamybai ir transportui, šias prekes galėjo įsigyti ir mažiau pasiturintieji. Rinkoje pasirodė pramoninės plataus vartojimo prekės, pavyzdžiui, avalynė ir drabužiai, siūti fabrikuose, o ne pagal individualų užsakymą, taip pat metalo gaminiai, metaliniai žemės dirbimo įrankiai ir trąšos, dviračiai, siuvimo mašinos, namų apyvokos reikmenys (tapetai, rėminimo juostos, veidrodžiai, paveikslai, žibalinės lempos), kanceliarinės prekės, kosmetika, optiniai reikmenys ir kitokie masinės gamybos daiktai. Brangius audinius, naudotus sienoms apmušti, pakeitė masinės gamybos popieriniai tapetai, dailininkų tapytus paveikslus – poligrafinės reprodukcijos, o bronzinius namų puošybos elementus – pigesnių metalų liejiniai ir pan.

Atvežtinės naujovės skatino sukrusti ir vietinę pramonę – vartojimo įpročiai Vilniuje keitėsi. Tai matyti iš pirklių naujai steigiamų parduotuvių su didesniu prekių asortimentu, tad ir didesne apyvarta. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje populiariausiose buitinės chemijos, galanterijos, tekstilės parduotuvėse buvo prekiaujama ir įvairiais atvežtiniais audiniais, kailiais, knygomis.

Smulkūs prekeiviai, neprivalėję registruotis pirklių gildijose[6], dažniausiai prekiavo metalo dirbiniais, oda, drobe, galanterijos prekėmis, veidrodėliais, muilu, žvakėmis ar kitomis kasdienio vartojimo prekėmis. Jiems priklausė ir nedidelės metinės apyvartos siuvimo reikmenų, medvilnės, avalynės ar, tarkim, pavalkų parduotuvės. Tiek smulkūs prekeiviai, tiek pirkliai steigė drabužių ir baldų parduotuves[7], nors iki pat XIX a. pabaigos tokių parduotuvių nebuvo daug: 1857 m. iš 464 parduotuvių tik keturios – drabužių (dvi gildinės ir dvi negildinės) ir trys – baldų (dvi gildinės ir viena negildinė).

Prekių asortimentas labai pasikeitė apie XIX a. 9-ojo dešimtmečio vidurį, tačiau esminis vartojimo lūžis įvyko paskutiniajame XIX a. dešimtmetyje, kai atsirado daugiau pramoniniu būdu pagamintų, patrauklių ir jau įperkamų prekių: šviestuvų ir apšvietimo priemonių, emaliuotų indų, gumos gaminių, siuvimo mašinų, agrotechnikos, buitinės chemijos. Auganti drabužių ir avalynės, baldų, indų, juvelyrinių dirbinių, knygų, muzikos instrumentų ir natų, paveikslų, popieriaus ir kanceliarinių prekių, ketaus ir metalo gaminių parduotuvių apyvarta rodo, kad šių prekių paklausa didėjo. Taip pat išaugo prekyba prieskoniais,

3 Šv. Jurgio mugės žiniaraščiai, 1857–1862, 1864 m., LVIA, f. 419, ap. 2, b. 34, l. 4; b. 50, l. 21–22; b. 74, l. 20–21; b. 96, l. 10–11; b. 133, l. 11–11a; b. 161, l. 11–12; b. 254, l. 11.

4 1857 m. krautuvių sąrašas, LVIA, f. 937, ap. 1, b. 6899, l. 537–610.

5 1859 ir 1862 m. krautuvių žiniaraščiai ir pirklių sąrašai, *LVIA*, f. 937, ap. 1, b. 8589, l. 348–409, l. 518–533, l. 545–549; b. 8937, l. 163–193, l. 257–261, l. 294–296; b. 8589, l. 412–469; b. 8937, l. 197–261.

6 Pagal Rusijos imperijos teisę, stambesnieji verslininkai privalėjo registruotis pirklių gildijoje. Vilniuje jos buvo trys.

7 1857 m. pirklių krautuvių sąrašas, *LVIA*, f. 937, ap. 1, b. 6899, l. 537–559.

S. F. Fleury. Teatro (dabar Rotušės) aikštės vakarinė pusė. Apie 1898 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje.

kailiais ir nėriniais, daugėjo baldų parduotuvių.[8] Pardavimai augo ir 9-ojo dešimtmečio pabaigoje[9], ypač prekyba drabužiais ir kosmetikos prekėmis (Meškauskas, Puronas, Meškauskienė, Jurginis 1976: 108). Iš valdininkų ataskaitų matyti, kad Vilniuje XIX a. pabaigoje buvo paklausi vilna, kašmyras, fajanso indai ir porcelianas, taip pat aukso ir sidabro dirbiniai. Šios prekės buvo vežamos iš Maskvos, Peterburgo, Varšuvos pramoninių sričių (Памятная книжка 1892: 13). O iš Prancūzijos, Anglijos, Prūsijos buvo vežamos prabangos prekės, madingi drabužiai, galanterija. Vilniuje jau buvo galima įsigyti ir turkiškų prekių, kiniškos arbatos ar šilko. Tačiau tauriųjų metalų dirbiniai (šaukštai, šaukšteliai, samčiai, žvakidės, rečiau kryželiai, lėkštės, bokalai, padažinės, vazos ir kt.) bei įvairūs kasdienio vartojimo reikmenys dažniausiai būdavo vietinės gamybos.[10]

Antrosios gildijos pirklys Izaokas Segalis garsėjo kosmetikos prekėmis. Jis apie 1868 m. įsteigė prekybos namus „I. B. Segalis“. 1885–1886 m. I. Segalio vaistinės prekių ir kosmetikos parduotuvė veikė Vokiečių gatvės 12-ame name (metinė jos apyvarta siekė 50 000 rublių, pelnas – 2 000 rublių). Jis turėjo parduotuvę ir gretimame 10-ame name. 1887 m. duomenimis, parduotuvė buvo didelė – 6 patalpų, turėjo 6 sandėlius ir rūsį; dirbo 8 parankiniai. Šis pirklys Rusijos–Turkijos karo metu (ir per epidemijas) Rusijos kariuomenei tiekė chininą, turėjo dideles prekių atsargas ir puikius ryšius su užsienio gamybos įmonėmis. I. Segalis platino Rusijos imperijoje Prancūzijos fabrikų produkciją, o į Prancūziją eksportuodavo vaistažoles. 1869 m. už vaistažolių kolekciją Paryžiaus parodoje I. Segalis buvo apdovanotas aukso medaliu, tais pačiais metais už Prancūzijos ir Rusijos prekybos santykių plėtojimą Prancūzijos vyriausybė pasiūlė jį skirti Prancūzijos konsulato agentu. Šis vardas jam buvo suteiktas 1890 metais.[11] Veikla plėtėsi, prireikė didesnių patalpų, todėl 1888 m. iš Vokiečių gatvės buvo persikelta į naujai pastatytą pastatą su sandėliu ir rūsiais prekėms saugoti Trakų gatvės 14-ame name. 1891 m., eidamas 42-uosius metus, I. Segalis mirė; jo verslą ne mažiau sėkmingai plėtojo vaikai.[12] 1897 m. verslo reikalus tvarkė sūnus Borisas. 1897–1898 m. parduotuvė turėjo penkias patalpas ir du sandėlius, dirbo 11 parankinių ir 32 darbininkai,

8 Vilniaus prekybos ir pramonės įmonių apskaitos knygos (toliau – VPPĮAK), 1885, 1886 m., *LVIA*, f. 517, ap. 1, b. 159; b. 1125, b. 1127; Vilniaus prekybos ir pramonės generalinio patikrinimo žiniaraščiai, 1873 ir 1874 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 633, 642.

9 VPPĮAK, 1888 m., LVIA, f. 515, ap. 9, b. 846, l. 1–269; 1888 m. įmonių skaičiaus duomenų lentelė, LVIA, f. 517, ap. 1, b. 11, l. 76.

10 Prabavimo priežiūra, LVIA, f. 1211, ap. 1, b. 69.

11 Докладная записка Беллы Сегаль, проживающей в Санкт Петербурге по Литейный пр., 21, кв. 16, Российский государственный исторический архив в Санкт Петербурге (toliau – РГИА), ф. 23, оп. 25, д. 264, л. 2.

12 Ten pat.

1898 m. metinė jos apyvarta buvo 300 000 rublių, o pelnas – 45 000 rublių.[13] Šeimos įmonių produkcija buvo žinoma ir turėjo paklausą ne tik Šiaurės Vakarų krašte, bet ir kituose Rusijos regionuose. XIX a. pabaigoje buvo įsteigtas jos filialas Odesoje (1899 m.), ten įkurta ir analitinė laboratorija cheminiams preparatams tirti. Vaistinė ir farmacinė laboratorija atidaryta ir Lentvario stotyje. Joje dirbo keli provizoriai-laborantai.

1901 m. I. Segalio prekybos namų – Vilniaus, Lentvario ir Odesos įmonių – apyvarta pasiekė 1,95 mln. rublių. Visuose įmonės filialuose dirbo 180 darbuotojų. Įmonė tiekė farmacijos, kosmetikos ir buitinės chemijos produkciją vaistinėms, medikamentų (tuomet vadintų vaistinės prekėmis (ru. – *аптекарские товары*) parduotuvėms, pramonės įmonėms, karo medicinos aprūpinimo gamyklai prie Karo ministerijos, Kijevo ir Bobruisko karo medicinos valdybų vaistų sandėliams, geležinkeliams (Polesės, Rygos–Orlovo, Pietvakarių, Užkaukazės), taip pat valstybinėms ligoninėms ir įstaigoms.[14] Vilniuje „I. B. Segal“ įmonė turėjo kelias parduotuves. Viena jų 1913 m. moderno stiliumi buvo įrengta Gedimino prospekte 3A. Ją iki šiol primena dideli vitrininiai langai. Laikraščiai rašė, kad tai viena modernesnių parduotuvių Vilniuje, kuri „nustebino gyventojus neregėtai prabangia apdaila“ (Агроновский, Гузенберг 2011: 346).

XIX a. paskutiniais dešimtmečiais didžiausias šuolis įvyko drabužių prekybos rinkoje. Pastebimas staigus jos augimas: 1857 m. dviejų gildinių drabužių parduotuvių metinė apyvarta tebuvo 5 000 rublių, dviejų negildinių – 500 rublių ir devynių, prekiavusių padėvėtais drabužiais, – 2 600 rublių. 1888 m. jau septynių gildinių drabužių parduotuvių metinė apyvarta pakilo iki 48 500 rublių, o 37 negildinių – pasiekė 135 500 rublius. Vos po trejų metų, 1891-aisiais, gildinių parduotuvių buvo jau 32 (629 000 rublių metinė apyvarta), negildinių – 31 (176 500 rublių metinė apyvarta).

XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Vilniuje išsiskyrė kelios didesnės drabužių parduotuvės. Viena jų buvo Didžiojoje gatvėje, 33-iame name. Pirmasis jos savininkas – pirklys Michelis Zetelis. XIX a. pirmojoje pusėje jis nusipirko pirmuosius du Rūdininkų ir Arklių gatvės namus, esančius šalia Didžiosios gatvės (271-a, 272-a, 273-a posesijos), ir ten įsteigė didelę parduotuvę. 1898 m. šiuos namus įsigijo pirklys Leiba Zalkindas, viename iš tų namų parduotuvę įkūręs dar 1872 metais. Naujasis savininkas pastatus sujungė, rekonstravo ir įsteigė didžiausią universalinę parduotuvę Šiaurės Vakarų krašte. XX a. pradžioje joje buvo 20 skyrių, dirbo 150 tarnautojų. Deja, 1909 m. gruodžio 20 d. parduotuvėje kilo gaisras. Bet netrukus pastatas buvo renovuotas, ir 1910 m. rugsėjį parduotuvė vėl atidaryta. Joje buvo galima įsigyti viršutinių ir apatinių drabužių iš Prancūzijos, Anglijos, Rusijos, taip pat kailių, audinių, skrybėlių, galanterijos, muzikos instrumentų, žaislų, prabangos prekių (bronzos dirbinių, sietynų, vazų, albumų ir kita), gobelenų, lempų, metalo gaminių, manufaktūros prekių (vietinės gamybos ir atvežtų iš Anglijos), tapetų (rusiškų, prancūziškų), žinomiausių Vakarų Europos firmų dviračių, Artūro Krupo indų ir stalo įrankių, sporto prekių, madingiausių firmų avalynės („Neider“, „Wernigk & Co“, „Triugolnik“, A. Rederso, Vaiso, Valevskio įmonių). Šioje parduotuvėje buvo įsikūrusios ir gumos gaminių fabrikų „Triugolnik“ ir „Kolumbo“ filialai, siuvimo mašinų „Zinger“, automobilių „Benz & Co“ firmų atstovybės.

Kita populiari drabužių parduotuvė XX a. pradžioje įsikūrė Didžiojoje gatvėje, 20-ame ir 22-ame namuose. Ją XIX a. dešimtajame dešimtmetyje įkūrė broliai A. ir J. Alšvangai. Joje buvo prekiaujama pirštinėmis, drabužiais ir apatiniais, galanterija, patalyne, portjeromis, dovanomis ir kitkuo. Po gaisro renovuota parduotuvė buvo atidaryta 1900 m. lapkričio 27 d. ir sėkmingai veikė iki pat Pirmojo pasaulinio karo.

Panašus asortimentas buvo ir kitose Didžiosios gatvės drabužių parduotuvėse: Lisovskajos (13-ame name), Marijos Žeimo (3-iame name) ir kt. Didelių drabužių parduotuvių buvo ir Vokiečių gatvėje: 297-os posesijos name (tai buvo trečias namas, skaičiuojant nuo Rūdninkų ir Vokiečių gatvių kampo, dabar šioje vietoje pastatytas Šiuolaikinio meno centras) buvo atidaryta parduotuvė „Parižskij konfeksijon“ („Paryžiaus konfeksionas“), t. y. masinės gamybos drabužių parduotuvė, 376-os posesijos name (antrame pastate nuo Dominikonų ir Vokiečių gatvės kampo) – pirklio Baritos parduotuvė, 382-os posesijos name (buvęs Mėsinių ir Vokiečių gatvių kampinis namas, dabartinėje neporinių namų pusėje) – parduotuvė, pavadinta „Konkurencija“.

Į galanterijos parduotuves vilniečiai buvo kviečiami užsukti įsigyti naujasidabrio, bižuterijos, kosmetikos, angliškų lietsargių, lazdų, piniginių, šautuvų, žaislų, skrybėlių, lagaminų, rašalinių ir kitų kanceliarijos prekių, kilimų, užuolaidų, dekoro elementų (iš bronzos, plieno, porceliano).

13 Vilniaus gildinių prekybos įmonių apskaitos knygos (toliau – VGPĮAK), 1897 ir 1898 m., LVIA, f. 5 17, ap. 1, b. 1128, l. 119v–120; f. 515, ap. 9, b. 1295, l. 118v–119.

14 VGPĮAK, 1897 ir 1898 m., LVIA, f. 5 17, ap. 1, b. 1128, l. 119v–120; f. 515, ap. 9, b. 1295, l. 118v–119.

E. Gegento galanterijos parduotuvėje (Pilies g. 44) buvo pirštinių, kaklaraiščių, petnešų, lietsargių ir kitų smulkmenų.

Galanterijos parduotuvių buvo apstu ir Didžiojoje gatvėje: 1874–1888 m. nuosavame name parduotuvę buvo įsteigęs Genrichas Šmitas, nuo 1874 m. – Teodoras Matusevičius (taip pat nuosavame name), 1862–1889 m. – Emilijus ir Augustas Mrongovijai (18-ame name).

Tačiau viena žymiausių ir miestiečių mėgstamiausių parduotuvių buvo nuo 1795 m. italų Fiorentinių įsteigta galanterijos parduotuvė kampiniame Pilies gatvės ir Švarco skersgatvio name (jis neišliko). Šios pirklių dinastijos pradininkas – Pranciškus Fiorentinis, Baltazaro sūnus (1759–1813), kilęs iš Italijos. Jis vedė Varšuvos gyventoją Teklę Solovską ir 1795 m. Vilniuje įsirašė į pirklių gildiją. 1798 m. trečiojoje gildijoje jis skelbė turįs 2 015 rublių kapitalą ir prekių už 1 000 rublių, prekiavo lūpų dažais ir parfumerija. 1813 m. P. Fiorentinis mirė, tad iki 1824 m. verslu rūpinosi žmona Teklė; ji prekiavo graviūromis, kvepalais ir galanterija. 1825–1854 m. šeimos verslą tęsė sūnus Antanas. Oficialiuose dokumentuose nurodyta, kad jis prekiavo šilku, vilna, galanterija ir kitomis smulkmenomis. Atsiminimuose apie šią parduotuvę užsimena Gabrielė Puzinienė: „Paryžietiškų pirštinių, kvepalų, bižuterijos, bronzos dirbinių ir įvairių smulkmenų dovanoms vardinių išvakarėse vykdavome pas Fiorentinį, <...> kur visuomet buvo galima sutikti ką nors iš miesto aukštuomenės“ (Puzinienė 1928: 129).

Minėtą namą Fiorentiniai įsigijo tarp 1854 ir 1856 metų. 1857–1859 m. šeimos verslą plėtė Antano sūnus Stanislovas, įsirašęs į antrąją pirklių gildiją. 1861 m. verslą plėtojo kitas Antano sūnus Vladislovas. 1898 m. A. Fiorentinio parduotuvės metinė apyvarta siekė 50 000 rublių, pelnas – 5 000 rublių. Fiorentiniai prekiavo rašymo priemonėmis, muzikos instrumentais, odos ir bronzos gaminiais, fajanso ir porceliano statulėlėmis, lempomis, kilimais, medžioklės ir kelionės reikmenimis, revolveriais, galanterija, pirštinėms, skrybėlėmis, kepurėmis, skėčiais, lazdelėmis, veidrodžiais, vėduoklėmis, šukomis, parfumerija, žiogeliais, apatiniais. Įdomus faktas, kad 1862–1864 m. Vladislovo parankiniu buvo Vilniaus pirklio Mrongovijaus (kuris irgi turėjo galanterijos parduotuves Vilniuje ir Kaune) sūnus Robertas.

Tad XIX a. pabaigoje Vilniuje buvo visų rūšių parduotuvių: prabangos prekių ir kasdienio vartojimo buities reikmenų, aprangos ir maisto produktų, statybinių medžiagų ir pan.

Pavyzdžiui, 1893 m. Vilniuje buvo jau apie dešimt specializuotų kailių parduotuvių. 1893 m. sudarytoje Vilniaus prekybos ir pramonės apžvalgoje rašyta, kad „šiam verslui pradėti reikėjo didelio pradinio kapitalo, kurį ne kiekvienas galėjo investuoti, todėl tokių parduotuvių skaičius augo lėtai“. Trys stambios parduotuvės, kurių apyvarta perkopė 100 000 rublių per metus, prekiavo su Žemutiniu Naugardu ir Leipcigu.[15] Vieną jų apie 1862 m. kampiniame Vokiečių ir Didžiosios gatvės name (dabar – Vokiečių g. 1, minimas pastatas neišliko) įkūrė pirklys Lipmanas Izraelis Zilberkveitas. Vėliau ši parduotuvė tapo kailių prekybos rūmais. Per 1889–1898 m. jos metinė apyvarta padidėjo penkis kartus: nuo 10 000 iki 50 000 rublių, o pelnas – nuo 700 iki 5 000 rublių.[16] Didelę kailių parduotuvę kitoje Vokiečių gatvės pusėje (12-ame name) buvo įsteigęs pirklys Psachijas Joselis Zilberštromas. Ši kailių parduotuvė, ko gero, buvo pati didžiausia Vilniuje: jos metinė apyvarta 1885 m. buvusi 30 000 rublių, pelnas – 1 000 rublių, o 1898 m. ji išaugo iki 150 000 rublių, pelnas – iki 15 000 rublių.[17] Kailiais prekiavo ir 1843 m. Vilniaus pirklių gildijoje registravęsis Kovrovo pirklys Afanasijus Muchinas. Didžiosios gatvės 30-ame name jis buvo įsteigęs kailių, sidabro ir aukso dirbinių bei manufaktūros prekių parduotuvę. 1898 m. metinė jos apyvarta pasiekė 150 000 rublių, pelnas – 15 000 rublių.[18] Odos prekių parduotuvėse, be odos gaminių, buvo prekiaujama ir išdirbtomis odomis, kurias daugiausia supirkdavo vietiniai batsiuviai. Ypač gera buvo laikoma vietinių meistrų (Skinerio, Korzano, Gilbrechto, Biriulo) produkcija.

Kasmet buvo atidaroma vis daugiau avalynės parduotuvių. Didžiausia iš jų priklausė pirkliui Aronui Vildšteinui. 1885 m. jis turėjo dvi galanterijos parduotuves Vokiečių gatvėje, 382-os posesijos name (Vokiečių g. 5; pastatas neišliko). Bendra metinė jo parduotuvių apyvarta 1898 m. buvo 50 000 rublių, pelnas – 5 000 rublių.[19] Tačiau 1897 m. A. Vildšteinas ėmėsi naujos prekybos rūšies – atidarė avalynės parduotuvę. Verslas plėtojosi sėkmingai – parduotuvės metinė apyvarta buvo 20 000 rublių, pelnas – 2 000 rublių per metus.[20] Apie tai liudija XIX a. pabaigos–XX a. pradžios spaudoje gausiai spausdinta jo parduotuvės reklama.

15 1893 m. žiniaraštis, *LVIA*, f. 517, ap. 1, b. 49.

16 VPPĮAK) 1889 m. *LVIA*, f. 517, ap. 1, b. 1128, l.10v–11; VGPĮAK, 1898 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1295, l. 53v–54.

17 VPPĮAK, 1885 m., *LVIA*, f. 517, ap. 1, b. 159, l. 67v–68; VGPĮAK, 1898 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1295, l. 54v–55.

18 VGPĮAK, 1898 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1295, l. 86v–87.

19 VPPĮAK, 1885 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1295, l. 25v–27.

20 VGPĮAK, 1897 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1281, l. 28v–31.

1885 m. kampiniame Rūdininkų ir Vokiečių gatvių name (295-a posesija) didelę avalynės parduotuvę buvo įsteigęs pirklys Jochelis Aronovskis (metinė apyvarta 1898 m. – 40 000 rublių, pelnas – 3 200 rublių).[21]

XIX a. 9-ajame dešimtmetyje keitėsi prekių asortimentas. Parduotuvėse gausėjo prekių, kurių atsiradimą rinkoje lėmė sparčiai besivystanti pramonė. Plėtėsi prekyba naujovėmis – gumos gaminiais, žibaliniais šviestuvais, sieniniais laikrodžiais, siuvimo mašinomis, dviračiais, gramofonais, elektros reikmenimis ir kitkuo. Avalynės gamyboje taip pat įvyko pokyčių: vystantis gumos gamybai imta gaminti ne tik guminius batų padus, bet atsirado ir nauja prekė – kaliošai. Du didžiausi gumos prekių gamintojai – Rusijos ir JAV įmonė „Triugolnik“ („Trikampis“), įkurta Sankt Peterburge (1860), bei Prancūzijos ir Rusijos bendrovė „Provodnik“ („Palydovas“), įsteigta Rygoje (1888), – 9-ajame dešimtmetyje Vilniuje įsteigė vieninteles parduotuves Šiaurės Vakarų krašte, turinčias monopolines teises (abi atstovybės buvo įsikūrusios šalia dabartinio viešbučio „Astorija“). Pagrindinė šių įmonių produkcija – kaliošai – buvo labai pelninga.

Pirmasis Vilniuje gumos gaminiais ir kaliošais ėmė prekiauti Chaimas Lurjė. 1885 m. jis atidarė parduotuvę Vokiečių gatvėje (382-os posesijos name), kurią 1887–1891 m. perkėlė į gretimą 381-os posesijos namą, o 1892 m. – į 312-os posesijos namą (dabar – Vokiečių g. 10) kitoje gatvės pusėje, bet 1895 m. vėl grįžo į 382-os posesijos namą. Žinant, kad jo parduotuvės apyvarta ir pelnas nuosekliai augo (1885 m. metinė apyvarta siekė 50 000 rublių, pelnas – 2 500 rublių, atitinkamai 1898 m. – 250 000 ir 37 500 rublių), galima numanyti, kad tarp vietinių gyventojų šis apavas greitai išpopuliarėjo.[22] Prisiminę, kad rudenį ir ypač pavasarį tirpstant sniegui dėl nevalytų šaligatvių, susikaupusio vandens XIX a. Vilniaus gatvės tapdavo beveik nepraeinamos, nesunkiai suprasime, kodėl staigiai išaugo šios prekės populiarumas.

1894 m. pirklių italų Fiorentinių name Didžiojoje gatvėje kaliošų parduotuvę atidarė Jochelis Aronovskis. Metinė apyvarta 1898 m. buvo 12 000 rublių, pelnas – 1 800 rublių.[23] XX a. pradžioje kaliošais Vilniuje prekiavo Minske įsikūrusi įmonė „Kolumbas“, jų taip pat buvo galima įsigyti pirklio A. Vildšteino ir kitose miesto parduotuvėse.

Kitą populiarią XIX a. prekę – kojines – Vilniuje gamino Izaoko Bruno kojinių ir trikotažo dirbtuvės. Iš pradžių jis mezgėjams duodavo žaliavas ir vėliau iš jų surinkdavo produkciją, bet jau 1882 m. veikė ir nedidelė I. Bruno mezgykla (Jurginis, Merkys, Tautavičius 1968: 278). 1895 m. I. Bruno kojinių dirbtuvės buvo Ukmergės gatvėje. 1897 m. jose buvo penkios patalpos ir sandėlys, stovėjo dešimt mezgimo mašinų, dirbo 30 darbininkių. Metinė apyvarta buvo 25 000 rublių, pelnas – 2 500 rublių. 1907 m. I. Bruno fabrikas gamino kojines, trikotažą (sijonus, apatines kelnaites, megztinius) ir pirštines. 1918 m. šis fabrikantas įrengė kojinių ir trikotažo fabriką „Imperial“ (netoliese dabartinio kojinių ir trikotažo fabriko „Sparta“).

Vilniečiai naudojosi ir kitais XIX a. išradimais. Labai reikšmingas buvo perėjimas prie žibalinio, o pačioje XIX a. pabaigoje – ir prie elektrinio apšvietimo. Modernėjant gamybos technologijoms žibalinių šviestuvų gamyba atpigo, todėl ilgainiui žvakės liko tik nepasiturinčių miestiečių būstuose, o miesto diduomenė ir pasiturintys miestiečiai perėjo prie žibalinio apšvietimo.

Didžiojoje gatvėje, 3-ame name, itin sėkmingai veikė pirklio Fadejaus Odyneco parduotuvė (metinė apyvarta 1898 m. buvo 60 000 rublių, pelnas – 6 000 rublių). Joje buvo galima įsigyti lempų, stiklo gaminių, A. Krupo gamyklos stalo įrankių ir metalinių puodų, krištolo, porceliano ir fajanso indų, naujasidabrio gaminių.[24] Daugiau nei 20 metų Pilies gatvės 28-ame name lempomis prekiavo Aizikas (Geselis) Eigesas. Nuo 1897 m. šią prekybą Vokiečių gatvėje, 14-ame name, tęsė jo sūnus Mejeris (1898 m. metinė apyvarta buvo 5 000 rublių, pelnas – po 500 rublių).[25]

Išpopuliarėjus žibalinėms lempoms, išaugo ir žibalo vartojimas. Vilniuje XIX a. pabaigoje net atsirado atskira gausi keliaujančių prekeivių grupė, prekiaujanti vien žibalu, – kai kurių prekeivių apyvarta siekdavo net 30 000 rublių per metus.[26] Tačiau nuo XX a. Vilniuje ėmė plisti ir privačios elektrinės, skirtos namų patalpoms apšviesti. Pirmosios privačios elektrinės apšvietė pasiturinčių miestiečių namus, įstaigas ir gamyklas. Nors tikslių duomenų nėra, spėjama, kad privačiame

21 VPPĮAK, 1885 m., *LVIA*, f. 517, ap. 1, b. 159, l. 26v–27; f. 515, ap. 9, b. 1295, l. 1v–3.

22 VPPĮAK, 1885 ir 1887 m., *LVIA*, f. 517, ap. 1, b. 159, l. 101v–102; f. 515, ap. 9, b. 797, l. 93; VGPĮAK, 1891, 1892, 1898 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1065, l. 91v–92; f. 515, ap. 9, b. 1094, l. 126v–127; f. 515, ap. 9, b. 1295, l. 76v–77.

23 VGPĮAK, 1894 ir 1898 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1182, l. 2v–3, 7v–8; f. 515, ap. 9, b. 1295, l. 1v–3.

24 VGPĮAK, 1898 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1295, l. 95v–96.

25 VGPĮAK, 1898 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1295, l. 152v–153.

26 1899 m. gyventojų prašymas, *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 117, l. 245.

name pirmoji elektrinė buvo įsteigta dabartiniame Gedimino prospekte, M. Jelenskio name. Pirklio Davido Janovo sūnus Girša dabartinėje J. Basanavičiaus gatvėje, nuosavame name (adresas nežinomas), 1900 m. buvo neoficialiai įsirengęs elektrinį apšvietimą. Nuo 1905 m. pradėtos statyti blokinės elektrinės, turinčios po kelis generatorius; jų gaminama energija buvo tiekiama ir į aplinkinių gatvių namus. Tokio tipo elektrinė buvo įrengta grafienės Zabelo name Sodų gatvėje, o elektros linijos buvo nutiestos į Sodų, V. Šopeno, Gėlių gatvių namus (Martusevičius, Žilinskas 1979: 36). 1901 m. Vilniuje pastatyta miesto elektrinė. XX a. pradžioje plintant elektriniam apšvietimui atsirado ir elektrinių šviestuvų poreikis.

1893 m. net 24 parduotuvės prekiavo sieniniais laikrodžiais, padaugėjo statybinių medžiagų ir namų dekoro parduotuvių. Išplito specializuotos gamybos reikmenų parduotuvės: atsarginių laikrodžių dalių – 1, siuvėjų reikmenų – 18, batsiuvių – 13, kirpėjų – 4, skrybėlininkų – 2, po vieną – stomatologų, chirurgų, gumos gaminių vaistinėms, mašinų ir techninių reikmenų. Įkurtos 7 siuvimo mašinų ir dviračių bei 2 gramofonų ir elektros reikmenų krautuvės.[27] Pagausėjo vaikams skirtų prekių parduotuvių.

Generalinio patikrinimo sąraše pirmoji specializuota žaislų parduotuvė, įsteigta miestiečio Maušos Cypkino ir veikusi Vokiečių gatvėje (382-a posesija), paminėta 1873–1874 metais.[28] 1874 m. veikė dar dvi miestiečių įsteigtos žaislų parduotuvės: miestietės Chajos Abramovič – Vokiečių gatvėje (246-a posesija) ir miestietės Gindos Margolis – Didžiojoje gatvėje, Beneficijų name (pastato vieta nenustatyta).[29]

1887 m. minima Izaoko Krasnoselskio įsteigta parduotuvė Didžiojoje gatvėje, Gilelso name (priešais pašto pastatą). Parduotuvėje buvo dvi patalpos. Metinė apyvarta siekė 5 000 rublių, pelnas – 800 rublių.[30] 1888–1894 m. tame pačiame name buvusi žaislų parduotuvė jau priklausė Izaokui Radinui,[31] o nuo 1895 m. – Izraeliui Grosmanui. Jos metinė apyvarta 1898 m. buvo 25 000 rublių, pelnas – 2500 rublių.[32] XIX a. pabaigoje šios parduotuvės pavadinimas buvo „Detskij raj“ („Vaikų rojus“) (Вся Вильна 1896: 31). 1895–1898 m. buvo dar dvi žaislų parduotuvės: Sokolovo parduotuvė Didžiojoje gatvėje, Galinskio name (pastatas nenustatytas) ir Feigos Plungianskajos Vokiečių gatvėje, 26-ame name.[33] 1904 m. F. Plungianskajos parduotuvė persikėlė į Vokiečių gatvės 376-os posesijos namą. 1904 m. dar vieną žaislų parduotuvę Vokiečių gatvėje turėjo Liuba Levin (382-a posesija). 1904 m. buvo dar trys žaislų parduotuvės: Kazimiros Trusevič – Universiteto gatvėje (buvusi Dvorcovajos g.), Oginskio name (dabar – „Universiteto vaistinės“ namas), Vladimiro Žunevskio – Šv. Jono gatvėje (buvusi Blagoveščenskajos g.), Milchikerio name (pastatas nenustatytas), Sofijos Barščevskajos – Didžiojoje gatvėje, Kapitulos name (pastatas nenustatytas), viename iš keturių Kapitulai priklausiusių namų. Šių parduotuvių metinė apyvarta buvo 29 000 rublių, o parduotuvės „Detskij raj“ – net 15 000 rublių.[34] Apie tai, kokiais žaislais buvo prekiaujama, galima spręsti iš negausių reklaminių skelbimų tuometėje spaudoje. Populiariausios galėjo būti lėlės – jų reklamų daugiausia. Žinoma, kad XIX a. pabaigoje prekiauta ir guminiais kamuoliais – XIX a. naujove, o XX a. pradžioje buvo reklamuojami gumos gaminių fabriko „Triugolnik“ žindukai, lėlės, žaisliniai gyvūnėliai, barškučiai, teniso ir kiti kamuoliai, dviračių ir vežimų padangos.

Svarbūs pokyčiai įvyko ir baldų prekyboje. Vieną pirmųjų baldų parduotuvių 1857 m. Vokiečių gatvėje (376-os posesijos namas) įkūrė pirklys Boruchas Ryndziunskis. Prekyba baldais Vilniuje pradėjo plėstis XIX a. 7-ajame dešimtmetyje, o 1890 m. Vilniuje jau veikė 16 pirklių įkurtų baldų ir medžio dirbinių parduotuvių. Šių parduotuvių metinė apyvarta siekė 202 000 rublių, pelnas – 12 540 rublių. 1895 m. 14 baldų parduotuvių metinė apyvarta siekė 226 000 rublių, pelnas – 17 200 rublių.[35] 1895 m. pradėjo veikti ir negildinės šios paskirties parduotuvės. Vilniaus gubernijoje jų buvo 13, metinė apyvarta siekė 63 000 rublių, pelnas – 6 300 rublių.[36]

Vieną didesnių parduotuvių įsteigė pirkliai Olkinai. 1873 m. antrosios gildijos pirklys Shaja Olkinas (1892 m. verslą perėmė jo sūnus Icikas) pradėjo prekiauti baldais Vokiečių gatvės 26-ame name. Parduotuvės metinė apyvarta 1885 m. buvo 40 000 rublių, pelnas – 1 500 rublių. 1898 m. I. Olkinas tame pačiame name turėjo jau dvi parduotuves, kurių metinė apyvarta buvo 36 000 rublių, o pelnas – 3 600 rublių.[37] Baldų prekybos apyvartos pokyčius paskatino nauji gamybos būdai, pigesnių ir lengvesnių baldų konstrukcijų atsiradimas. Iki XIX a. pabaigos korpusiniai baldai (spintos, stalai, komodos ir kita) dažniausiai būdavo gaminami „amžiams“ – mažiau pasiturintys gyventojai juos pirko kone visam gyvenimui. Be to, baldus galėjo pagaminti ir stalius arba sukalti pats šeimininkas. Nebuvo paisoma ir interjero madų. Tad mažiau pasiturintys gyventojai baldus pradėjo keisti tik XIX a. pabaigoje, kai pasikeitė jų konstrukcijos ir atpigo gamybos technologijos. Tradiciškai ne vien baldai, bet ir buities reikmenys, net drabužiai, turėjo būti kuo tvirtesni, ilgaamžiai. Daikto moralinio susidėvėjimo sampratos beveik nebuvo: priešingai, manyta, kad kas tiko tėvui, tiks ir sūnui. Šios konservatyvios nuostatos ėmė keistis XIX a. antrojoje pusėje, o jau XIX a. pabaigoje, išplitus masinei gamybai, pigioms pramoninės gamybos prekėms, ir mažiau pasiturintys gyventojai įsitraukė į vartojimą.

XIX a. paskutiniajame dešimtmetyje prekybininkai tenkino skirtingų klientų poreikius: vieni prekiavo prastesnės kokybės plataus vartojimo prekėmis „prasčiokams“ (*простонародный товар*), kiti – brangesnėmis, skirtomis pasiturintiems klientams. Tarp tokių daugiausia buvo drabužių ir avalynės, laikrodžių ir papuošalų, namų apyvokos ir dekoro bei kt. prekių parduotuvių. Taip pat buvo parduotuvių (dirbtinių gėlių, avalynės, pirštinių, kaklaraiščių, korsetų, skrybėlių, indų, laikrodžių, manufaktūrinių ir galanterijos prekių), kurios pagal kliento pajamas ir poreikius galėjo pasiūlyti ir prabangos reikmenų, ir tos pačios paskirties prekių už kiekvienam prieinamą kainą.

Tokie, nors ir nežymūs, kasdienės prekybos pokyčiai visų pirma atspindėjo už Lietuvos ribų vykusius industrializacijos procesus. Lietuvos rinkoje pramoniniu būdu pagamintų prekių dalis taip pat augo, o pirklių atvežamos anksčiau nematytos prekės formavo naujus visuomenės poreikius.

27 VGPĮAK, 1893 ir 1904 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1167, 1169, 1460, 1461.

28 Vilniaus prekybos ir pramonės įmonių generalinio patikrinimo žiniaraščiai (toliau – VPPĮGPŽ) , 1873 ir 1874 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 633, l. 55; b. 642, l. 49.

29 Ten pat, l. 45, 139.

30 VPPĮAK, 1887 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 797, l. 66.

31 VPPĮAK, 1888 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 846, l. 42, 113; VGPĮAK, 1894 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1182, l. 142v–144.

32 VGPĮAK, 1895 ir 1898 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1213, l. 48v–49; f. 515, ap. 9, b. 1295, l. 39v–40.

33 Ten pat.

34 VPPĮGPŽ, 1904 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1459, l. 15a; b. 1461, l. 320v, 331v, 349v, 395v, 408v.

35 Материалы для торгово-промышленной статистики. Статистические результаты процентного и раскладочного сборов за 1890, 1891 и 1892 годы по исключению классификации и определению оборотов и прибылей торговых и промышленных предприятий подлежащих сим сборам, с. 45, 52, 58.

36 Ten pat, p. 138, 145, 151.

37 VPPĮGPŽ, 1873 ir 1874 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 633, l. 45; f. 515, ap. 9, b. 642, l. 38, 113; VPPĮAK, 1885 m., LVIA, f. 517, ap. 1, b. 159, l. 47v–48; VGPĮAK, 1892 ir 1898 m., *LVIA*, f. 515, ap. 9, b. 1094, l. 154v–155; f. 515, ap. 9, b. 1213, l. 95v–96.

Straipsnis parašytas vykdant Lietuvos mokslo tarybos remiamą mokslininkų grupės iniciatyva parengtą projektą „Vilniaus pirkliai XIX amžiuje: teisinė situacija, veikla, socialinė tapatybė“ (sutarties Nr. MIP – 070/2014).

LITERATŪRA:

Jurginis, Merkys, Tautavičius 1968 = Juozas Jurginis, Vytautas Merkys, Adolfas Tautavičius. *Vilniaus miesto istorija (nuo seniausiųjų laikų iki Spalio revoliucijos)*. Vilnius, 1968.

Martusevičius, Žilinskas 1979 = Juozas Martusevičius, Algimantas Žilinskas. Elektra Vilniuje. Iš: *Mokslas ir technika*, 1979, Nr. 10.

Meškauskas, Puronas, Meškauskienė, Jurginis 1976 = Kazimieras Meškauskas, Vytautas Puronas, Malvina Meškauskienė, Juozas Jurginis. *Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu*. Vilnius, 1976.

Puzinienė 1928 = Gabrjela z Guntherów Puzynina. *W Wilnie i dworach litewskich. Pamętnik u lat 1815–1843*. Warsawa, 1928.

Šalčius 1998 = Petras Šalčius. Prekybos istorija. Iš: *Raštai*. Vilnius, 1998.

Агроновский, Гузенберг 2011 = Агроновский Генрих, Гузенберг Ирина. *Вильнюс: по следам литовского Иерусалима*. Вильнюс, 2011.

Памятная книжка 1852 = *Памятная книжка Виленской губернии на 1852 год.*

Памятная книжка 1892 = *Памятная книжка Виленской губернии на 1892 год.*

Вся Вильна 1896 = *Вся Вильна за один рубль. Полная адресная книга города Вильны*. Вильна, 1896.

BRIEFLY ABOUT SHOPS IN VILNIUS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH C.

Aelita Ambrulevičiūtė

In 1795, Lithuania was annexed into the Russian empire. Therefore, its economic development became dependant on this nation. Russia's economic backwardness in the second half of the 19th c. also impeded Lithuania's economic development. However, over time, especially with the construction of the railway connecting Vilnius with other cities in the Empire and Europe, the economic conditions changed and began to improve. Lithuania was reached by more and more consumer goods; thus, increasingly more stores opened, which sold not only basic necessities, but also luxury goods. This article, on the basis of archival sources, presents detailed information about the first shops in Vilnius, their types, owners, locations, turnover, etc.

Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius,
el. paštas: aelita@fan.lt
Gauta 2016-08-09, atiduota spaudai 2017-02-21

„LIETUVIŲ PASAKOJAMOSIOS TAUTOSAKOS“ DAUGIATOMIS: I TOMO SUTIKTUVĖS

Neseniai žurnale dalijomės Lietuvių mokslo draugijos pradėto kaupti Tautosakos archyvo istorija. Senieji rankraščiai jau suskaitmeninti, tad kiekvienas smalsus skaitytojas ar tyrinėtojas gali juos „vartyti“ virtualioje erdvėje, bet susigaudyti tautosakos tekstų įvairovėje, suprasti, kas juose yra tipiška, o kas reta, kas bendra su artimesniais ar tolimesniais kaimynais, o kas savita ir unikalu, gali tik šios srities profesionalas, remdamasis tautosakos katalogais ir savo profesine patirtimi. Susisteminti, aprašyti tautosakos šaltinių tekstai grąžinami visuomenei rengiant išsamius akademinius jų rinkinius. Dar 1980 metais buvo pradėtas „Lietuvių liaudies dainyno“ leidimas. Šiuo metu turime jau dvidešimt tris jo tomus, darbas tęsiamas. O šiais metais Lietuvių literatūros ir tautosakos institute pradedamas leisti ir kitas fundamentalus leidinys – „Lietuvių pasakojamosios tautosakos“ daugiatomė serija, kurią pradeda lietuvių stebuklinėms pasakoms skirtas pirmasis tomas. Pirmojo stebuklinių pasakų tomo rengėją, dr. Jūratę Šlekonytę kalbina Saulė Matulevičienė.

■ *Visų pirma norėtųsi daugiau sužinoti apie šio didelio akademinio darbo užmojus, kaip ir kokia susiklostė šio daugiatomio veikalo vizija?*

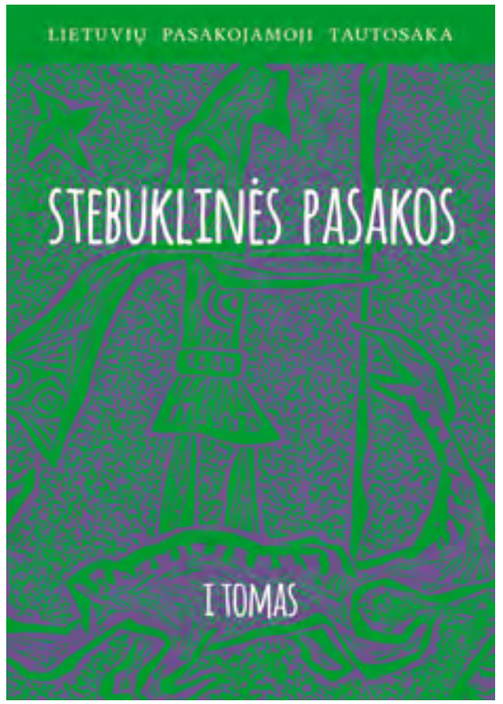
„Lietuvių pasakojamosios tautosakos“ serijoje numatyta aprėpti lietuvių pasakas (stebuklines, pasakas apie gyvūnus, pasakas-legendas, novelines, buitines, pasakas apie kvailą velnią, melų, formulines, pasakas be galo) ir sakmes (etiologines, mitologines, lokalines (padavimus)). Šiuo metu jau esu parengusi pirmąjį „Lietuvių stebuklinių pasakų“ tomą, o kolegė Radvilė Racėnaitė ruošia etiologinių sakmių leidinį. Visa ši serija turės vieną pavadinimą - „Lietuvių pasakojamoji tautosaka“, bet vieningos jos numeracijos atsisakėme – kiekvienas žanras turės savo tomų seką.

Būtinybę pristatyti lietuvių pasakojamąją tautosaką „stambiais rūšiniais tautosakos leidiniais“ įžvelgė jau žymusis mūsų folkloristas Jonas Balys, tačiau dėl istorinių XX a. vid. pervartų spėjo išleisti tik pirmąjį iš numatytų trijų mitologinių sakmių tomų, o pasakos liko visai neskelbtos.

Sumanymas parengti lietuvių pasakyną – toks darbinis pasakoms skirtų tomų pavadinimas – rimčiau subrendo pokario laikais, kai toks leidinys buvo įtrauktas į tuometinio Lietuvių kalbos ir literatūros instituto darbo planus ir Margarita Vymerytė buvo pradėjusi rengti pasakų apie gyvūnus tomą. Institute likę jos rankraščiai, iš kurių matyti, kad tautosakininkė, parašiusi vokiečių kalba disertaciją apie lietuvių pasakas su dainuojamaisiais intarpais, buvo verčiama pasakų tomų rengimui taikyti klasių kovos modelį – rinkinyje kai kurios pasakų grupės buvo įvardintos taip: valstiečių kova su gyvūnais, kova prieš vilkus – pamačius klaiku pasidarė... Skaičiau ir to meto posėdžių protokolus – tas leidinys buvo kritikuojamas, tad ir liko neišleistas. Kita vertus, šis darbas negalėjo būti tinkamai atliktas, kol neturėjome pasakojamosios tautosakos katalogų. Juk Instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne turime per 30 000 pasakų ir beveik kita tiek sakmių – tai išties labai dideli klodai.

Pirmąjį „Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogą“ parengė ir 1936 m. išleido jau minėtasis Jonas Balys. Šis katalogas atspindėjo tuomet dar ne tokius gausius prieškarinio Lietuvių tautosakos archyvo fondus. 1999–2002 m. Bronislava Kerbelytė išleido tris „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo“ tomus, kuriuose ji susistemino nuo seniausių laikų (1835 m.) iki 1982 metų užrašytą pasakojamąją tautosaką. Su šiuo dideliu medžiagos masyvu mokslininkė dirbo viena, tad užsibrėžė galutinę laiko ribą, iki kada, jos manymu, tautosakos tekstai dar nebuvo patyrę didesnės knyginės literatūros įtakos. Kita vertus, XIX–XX a. sandūroje išleidus J. Basanavičiaus parengtus pasakų rinkinius, tarpukariu gyvenę žmonės jau galėjo būti pasakų skaitę, ir jos galėjo daryti įtaką sakytinei tradicijai, arba priešingai – iki šiol dar galime atrasti talentingų pasakotojų, iš kurių galime užrašyti ir pakankamai autentiškų pasakojamosios tautosakos tekstų. B. Kerbelytės kataloguose rasime tekstų anotacijas, metrikas, nuorodas, kur jie užrašyti arba paskelbti, bet vis tiek tai tik aprašai – o mums atrodo, kad svarbu išleisti ir pasakų tekstus...

Kaip apsisprendėte, kokie turėtų būti šios serijos leidiniai, kiek juose skelbti tekstų – juk bemaž kiekviena pasaka turi gausybę variantų. Puikus pavyzdys – Leonardo Saukos parengta 4 tomų serija, skirta vos vienai pasakai „Eglė žalčių karalienė“!

Stebuklinės pasakos, I t. Serija: Lietuvių pasakojamoji tautosaka. Sudarė ir parengė Jūratė Šlekonytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2017.

Apie tai daug diskutavome. Stebuklinių pasakų yra viso 175 tipai, o Lietuvių tautosakos rankraštyne turime apie 12 000 lietuvių stebuklinių pasakų tekstų. Populiariausių pasakų gali būti užrašyta net po kokius 500 variantų, bet dažniausiai jų būna apie 50-60.

Išsyk pasakysiu, kad pirmajame tome tilpo tik 11 pasakų tipų, nors spausdinimui atrinkta tik dešimtadalis mūsų turimų šių pasakų užrašymų. Jau žinau, kad kituose tomuose skelbsime mažiau medžiagos, tad tikiuosi, kad visos stebuklinės pasakos išsiteks dešimties tomų serijoje. Rinkdama tekstus publikavimui žiūrėjau, kad atsispindėtų skirtingos tarmės, kad tekstai būtų užrašyti įvairiais laikotarpiais. Labai rūpėjo atsirinkti tekstus, kurie turi ir garso įrašus. Nes kai skaitai ranka užrašytas pasakas, pavyzdžiui, J. Basanavičiaus rinkinius, jų kalba atrodo sklandi, nugludinta, – juk rašydamas ranka fiksuoji tik gryną mintį, jokių pašalinių dalykų tokiame užrašyme nelieka, o įraše atsiranda visokių niuansų, pertarų, žodelyčių – gyvoji kalba daug sodresnė. Kartais ranka užrašytas tekstas būna net perpus trumpesnis, nei iššifruotas tos pačios pasakos įrašas.

Vadinasi, visos publikavimui atrinktos pasakos buvo prieš tai išklausytos?

Taip, perklausiau visus esamus įrašus ir gerokai papildžiau rankraštinį tekstą praleistais žodžiais arba garsažodžiais... Net jei garso įrašus šifravo profesionalūs folkloristai, neišvengiamai kažką praleido, ypač jei naudojosi magnetinėmis juostomsi ar kasetėmis. Dabar visi garso įrašai jau suskaitmeninti, ir dirbti su jais kur kas paprasčiau.

Pasakų garso įrašų atsiranda apie XX a. 7-ąjį dešimtmetį (Jonas Dovydaitis pasakas jau įrašinėjo juostiniu magnetofonu), dar daugiau jų įrašyta 8–9 dešimtmečiais. O XX a. pirmojoje pusėje Jonas Basanavičius fonografu pasakų, deja, neįrašė, tik dainas, neturime garso įrašų ir iš tarpukario.

Pamenu, kad mūsų pasakų tyrinėtojai – L. Sauka, N. Vėlius – yra akcentavę būtent pasakojimo situaciją ir pasakotojų intonacijas...

Taip, norėčiau parengti ir geriausių pasakų įrašų kompaktinę plokštelę. Atradau net keletą pasakotojų, kurie stebuklines pasakas seka pirmu asmeniu, t. y. pasakoja, kaip jis pats keliavo ir patyrė įvairius nuotykius. Ypač įdomu, kad taip pasekta pasaka „Karalaitė karste“ (ATU 307), kurioje žmogus turi budėti prie užkerėtos (velnio apsėstos) karalaitės karsto. Ir ši pasaka sekama su dideliu entuziazmu, perklausiau įrašą net kelis kartus su dideliu malonumu... Galima būtų kalbėti ir apie pasakotojų tipus – šiuo atveju turime pasakotoją melagį, o tokį atrasti – tikrai nuostabu! Na, bet prie I-ojo tomo pasakų įrašų kompaktinės plokštelės parengti nesuspėjau, neliko jai nei laiko, nei finansinių resursų (juk prašant paramos, labai jautriai reaguojama į didesnę sąmatą). Galbūt pavyks šią idėją realizuoti rengiant antrąjį tomą arba parengsiu atskirą leidinį. Vienu projektu negali visko aprėpti. Juk tomo rengimas prasideda nuo darbo su rankraščiais, o jis lėtas ir sudėtingas. Visų pirma turiu perskaityti visus esamus pasakų variantus, kad galėčiau atsirinkti, kurie geriausi. Po to juos reikia surinkti kompiuteriu. Rankraščio, ypač seno, perrašymas – didelis darbas, reikia įgusti – kartais prie vieno žodžio kokį pusvalandį prasėdi, kol supranti, koks jis. Šį kartą man labai padėjo Danutė Giliasevičienė, kuri kompiuteriu surinkdavo mano jau atrinktus rankraštinius tekstus. Tada jau aš klausydavau pasakų įrašus ir tikrindavau su esamu tekstu.

Sovietiniu laikotarpiu ekspedicijų medžiaga prieš atiduodant į archyvą privalėjo būti iššifruota. Šiandien dirbdami su skaitmenine aparatūra, parsivežame daug daugiau įrašų – jau nebetaupome įrašui skiriamo laiko, galime

fiksuoti ir pasakojimo kontekstą, bet ši medžiaga atiduodama archyvui tik su detaliais aprašais, jos nebešifruojame.

Dirbdama kaupiu ir tam tikrą savo pasakų duomenų bazę, iš kurios vėliau dar kartą atrinkinėju geriausius kūrinius publikavimui – juk atsiranda vis įdomesnių variantų. Kita vertus, visos medžiagos neaprėpiu – nedirbu su šiuolaikiniais įrašais. Norint nesustoti ties 1982 metų riba, reikėtų peržiūrėti dar apie 2000 tautosakos archyvo bylų, nors pasakojamosios tautosakos ten bus mažiau, nei dainų, bet ji užrašoma net ir šiuolaikinėse ekspedicijoje, pavyzdžiui, Gervėčių krašte... Tiesa, dabar dominuoja buitinės pasakos – tarsi anekdotai, o ir jų pasakotojai – tokie liaudies „baikininkai“. Vis dėlto, tiesiog fiziškai nespėju peržiūrėti naujausių bylų – juose randamus tekstus dar reikėtų įtraukti į katalogą, t. y. identifikuoti, suteikti jiems tarptautinį tipo numerį, parengti naujų tekstų aprašus – visa tai užtrunka...

Tokiam darbui reikėtų visos komandos?

Taip, bet komanda esu aš viena. Žinoma, man padeda D. Giliasevičienė. Parengiant pasakų tekstus bei mokslinius aprašus talkina ir dialektologės. Šiuo metu tarmiškus tekstus redaguoja Milda Norkaitienė ir Vilija Sakalauskienė.

Na, bet pats tekstų atrankos, sudėliojimo darbas tenka man vienai. Turiu ne tik viską perskaityti, atsirinkti, bet ir parengti kiekvieno pasakos tipo mokslinį aprašą, jo paplitimo žemėlapį. Pirmajame tome pristatydama skelbiamų stebuklinių pasakų tipus, aptariu ir būdingas pasakų pradžias, ir tam tikrus pasikartojančius motyvus. Kadangi pasakos priklauso tarptautiniam masyvui, daugelio tautų pasakos yra panašios. Kartais pamatai, kad pasakotojas jau būna perėmęs ir vieną kitą brolių Grimų pasakų motyvą. Na, bet literatūrinės įtakos – tai dar viena labai plati tema, kuriai reikia atskiro dėmesio. Norėčiau jos imtis ateityje... Šiek tiek aptariu ir pasakose esančią mitinę informaciją. Pavyzdžiui, labai įdomus jau minėtas pasakos tipas – „Karalaitė karste“ (ATU 307). Gerai žinome N. Gogolio apysaką „Baubas“, sukurtą pagal panašią ukrainiečių pasaką. Joje yra mitinės informacijos apie budėjimą prie karsto ir kaip apsisaugoti nuo kerų. Mes įsitikinę, kad stebuklinė pasaka beveik visada baigiasi laimingai, bet būna nemažai ir nelaimingų pabaigų, pavyzdžiui, minėtoje pasakoje žmogus, kuris budi prie karsto, kartais žūsta, arba pasaka baigiasi tarsi sakmė ar religinis pasakojimas: mergina išvaduojama, o jaunuolis lieka gulėti karste prakeiktas; išgelbėta pana likusį gyvenimą praleidžia vienuolyne; merginos gelbėtojas tampa šventuoju ir po mirties keliauja į dangų. Šis pasakos tipas Lenkijoje artimesnis padavimams, nes siejamas su konkrečia bažnyčia ar vienuolynu. Tokius dalykus pažymiu.

Prie pasakos tipo aprašo paminiu ir pasakų tyrimus. Lietuviškų pasakų tyrimų nedaug, tik lašas jūroje, lyginant su pasauliniu kontekstu, tad apžvelgiu ir tarptautinius tyrimus. Daug jų nuorodų yra paskutinėje tarptautinio pasakų katalogo versijoje, parengtoje vokiečių mokslininko Hanso-Jörgo Utherio. Utheris papildė ankstesnį Aarnės–Thompsono katalogą, tad dabar nurodydami pasakos tipą, rašome tarptautinę santrumpą ATU. Naujų tyrimų buvo paskelbta ir po šio katalogo išleidimo. Pasaulyje pasakų tyrimai tęsiasi, galbūt nebe taip aktyviai, kaip anksčiau, bet jie tebevyksta. Ne viską galiu gauti ir perskaityti, bet mėginu tą informaciją – nors literatūros nuorodas – pateikti. Žinoma, bus ir žodynėlis, aprėpiantis žodžių įvairovę – juk tekstuose paliekame ir archaizmus, ir svetimžodžius – slavizmus, germanizmus ar kt. Diskusija, kiek galima tą tekstą redaguoti, vyksta visą laiką. Šis leidinys daugiau skirtas akademinei bendruomenei, kultūros baruose besidarbuojantiems žmonėms, jis pravers ir pedagogams. Tad norėjosi išsaugoti kuo autentiškesnius tekstus, neperrašinėti pasakų bendrine kalba. Aišku, nemažai tekstų yra pateikiami bendrine kalba, juos nesunku perskaityti ir smalsiam skaitytojui. O dalis tarminių tekstų bus malonus atradimas ta tarme kalbantiems žmonėms. Visi tipų siužetų aprašai bus išversti ir į anglų kalbą.

Tad kokios gi vieno pasakų tomo parengimo sąnaudos? Visų pirma, kiek šis darbas užtruko? Tokie darbai tikrai nepadaromi nei per mėnesį, nei per rudenį...

Pirmojo tomo parengimas užtruko tikrai ilgai – prireikė net penkerių metų. Jo apimtis – apie 30 autorinių lankų, tad knyga bus apie 400 puslapių. Juk kai kurios pasakos labai ilgos, net po 6 puslapius. Kita vertus, per tuos metus dirbau ne vien prie pasakyno – turėjau ir porą kitų projektų, ir kitų darbų... Be to, rengiant pirmąjį tokį leidinį, tenka mokytis iš savo klaidų – tai taip pat užtrunka. Jau matau, ką, rengdama antrąjį tomą, darysiu kitaip.

Ar akademinius pasakojamosios tautosakos rinkinius yra išsileidę mūsų kaimynai?

Išsyk atsimenu XX a. pirmojoj pusėje Pėterio Šmito parengtą 15 tomų rinkinį „Latviešu pasakas un teikas“ (1925-1937), ten skelbiami pasakų variantai, bet nėra komentarų. Paprastai publikuojami antologiniai ar daugiatomiai tautosakos leidiniai, kuriuose keli tomai paprastai būna skiriami ir pasakoms. Tokius leidinius išsileidę turi baltarusiai, bulgarai. Rusai turi savo tautinį paveldą - A. Afanasjevo pasakų tritomį, taip pat gausiai leidžiama tam tikrų užrašytojų, vietovių pasakų rinkiniai. Baltarusiai neseniai išleido stebuklinių pasakų dvitomį, estai taip pat apsiribojo dvitomiu – kadangi pagal ATU katalogą stebuklinių pasakų tipai yra nuo 300 iki 749-ojo, jie paskelbė tik po vieną kiekvieno tipo pasakos variantą. Kita vertus, estai šių pasakų yra užrašę tik apie 5000, tiesa, jas visas jie jau suskaitmeninę. Dvitomyje jie trumpai pristato ir pasakos pateikėją, yra parengę nedidelį įvadėlį, bet rimtesnio mokslinio aprašo ten nėra. Neseniai recenzavau leidinį „Slovėnų liaudies pasakų apie gyvūnus ir pasakėčių katalogas“, kurį Liublijanoje parengė slovėnų mokslininkė Monika Kropej Telban. Nors tai katalogas, vis tik jame skelbiami ir pasakų tekstai. Man pasirodė, kad slovėnų mokslininkė dirba labai panašiai, kaip aš: bendrais bruožais pristato pasakos tipą, jo paplitimą, nurodo, ar pasakų siužetai naudoti literatūros kūriniuose ir pateikia po kelis pasakų variantus. Bet jos knyga buvo skirta pasakoms apie gyvūnus ir pasakėčioms, o tokių tekstų yra mažiau.

Kaip pasiryžote leisti popierinius pasakų knygų tomus? Ar skaitmeninis pasakų rinkinys nepasirodė patraukli alternatyva?

Tokį kelią vis siūlydavo ir šiam projektui teiktas paraiškas Lietuvos mokslo tarybai vertinę ekspertai – juk du kartus parama pasakojamosios tautosakos serijos rengimui nebuvo skirta, gavome ją tik trečią kartą pateikę paraišką. Dažnai ekspertai įsivaizduoja, kad suskaitmeninti tekstai yra amžini. Bet juk ir šie įrašai reikalauja nuolatinės priežiūros – po kelių metų, žiūrėk, pradeda krikti sistema – reikia atnaujinti programinę įrangą, visada gali „užlūžti“ serveris ar dingti elektra, nuolat kyla ir domeno priežiūros klausimai. Manau, kad geriausia būtų turėti ir popierinę, ir skaitmeninę pasakyno versiją. Turint knygą, skaitmeninė alternatyva tikrai galima...

Leidinio išleidimą finansavo Lietuvos mokslo taryba
(Nr. LEI-15095)

Pirmajame „Stebuklinių pasakų“ tome skelbiama viso 140 pasakų, kurios priklauso vienuolikai pasakų tipų:

SLIBINO NUGALĖTOJAS (ATU 300);
KOVA ANT TILTO (ATU 300A);
KARALAIČIŲ VADAVIMAS (AT 301A ~ ATU 301);
STIPRUOLIS IR JO BENDRAKELEIVIAI (AT 301B ~ ATU 301);
KARALAITĖS ŽIEDAS (ATU 301D*);
SLIBINO MIRTIS KIAUŠINYJE (ATU 302);
DVYNIAI, ARBA KRAUJO BROLIAI (ATU 303);
MEDŽIOTOJAS (ATU 304);
PRAŠOKTOS KURPAITĖS (ATU 306);
KARALAITĖ KARSTE (ATU 307);
MERGAITĖ BOKŠTE (ATU 310).

MULTI-VOLUME LITHUANIAN NARRATIVE FOLKLORE: WELCOMING VOLUME I

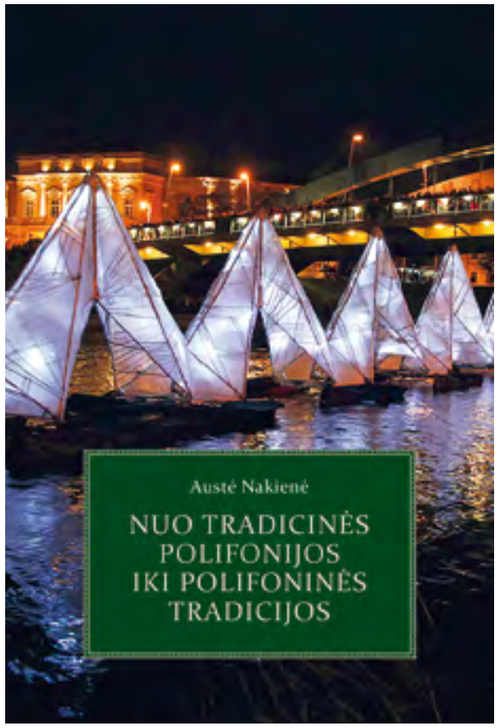
Conversation with dr. Jūratė Šlekonytė

Systematised texts of folkloric sources and their descriptions are introduced back to the public by preparing extensive academic collections. In 1980, issuing of the Lithuanian Folk Songbook had already began. Currently we have 23 volumes and work still continues. This year, the Institute of Lithuanian Literature and Folklore will begin to publish another fundamental publication – a multi-volume series titled Lithuanian Narrative Folklore [Lietuvių pasakojamosios tautosakos], which will launch with the first volume dedicated to Lithuanian fairy tales. Dr Jūratė ŠLEKONYTĖ, who compiled the first volume of fairy tales, presents the principles of creating this publication. The manuscript archive of Lithuanian folklore comprises the texts of around 12 000 Lithuanian fairy tales. There can be sa many as 500 versions of the most popular stories, though mostly there are around 50–60 versions. The first volume of this publication has 11 types of stories (in total, there are 175 types of fairy tales).

MUZIKOS TRADICIJŲ SLINKTYS, ARBA KAIP MIESTAS TAPO TRADICIJŲ POLIFONIJOS CENTRU

Aušra Žičkienė

Austė Nakienė. **Nuo tradicinės polifonijos iki polifoninės tradicijos: lietuvių muzikos kaita XX–XXI a.** Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.

Pastaruoju metu viena po kitos pasirodė net kelios monografijos, skirtos folkloro puoselėjimo, gaivinimo judėjimui, suvaidinusiam svarbų vaidmenį mūsų kultūros ir valstybės istorijoje, taip pat tautiniu paveldu besiremiančių šių dienų muzikos kūrėjų ir atlikėjų veiklos apibendrinimui: Romualdo Apanavičiaus ir dar keturių autorių „Etninės muzikos gaivinimo judėjimas Lietuvoje: XX a. 7 dešimtmetis–XXI a. pradžia“ (Apanavičius et al. 2015), Virginijos Apanavičienės „Etninė tapatybė lietuvių akademinėje muzikoje: lietuviškumo problemos XX a. lietuvių kompozitorių kūryboje“ (Apanavičienė 2011), Aušros Zabielienės „Folkloro ansambliai dabartinėje Lietuvoje: etnologinis aspektas“ (Zabielienė 2010). Šios knygų serijos pradininke galima laikyti Stasio Skrodenio mokomąją knygą „Folkloras ir folklorizmas“ (Skrodenis 2005). Jų tyrimų spektras gana platus: nuo per kelerius metus surinktų folkloro ansamblių apklausų duomenų apibendrinimų iki akademinės muzikos analizės, mėginimų įvertinti reiškinį kaip visumą, aprėpti jo įtakos sferas. Rodos, po tokios rimtų tyrimų serijos svarstymai šia tema turėtų kiek nuslopti. Kodėl atsirado dar viena knyga – Austės Nakienės „Nuo tradicinės polifonijos iki polifoninės tradicijos“, kurioje taip pat žvelgiama į folkloro puoselėjimo, jo interpretacijos formų įvairovę? Sakyčiau, akivaizdu, kad visose anksčiau minėtose knygose aptariami reiškiniai tebėra ryškūs ir aktualūs, be to, matyti, kad jie labai dinamiški, įžvelgiama vis naujų tendencijų, pamažu plečiamas regėjimo laukas. Neatmesčiau ir dar vienos svarbios priežasties – pokyčių folkloristikos paradigmoje, skatinančių iš naujo, galbūt kitaip žvelgti į tą patį objektą, kelti naujas prielaidas, siekti naujų tikslų. O paprasčiausia turbūt būtų sakyti: visi norime, kad mums būtų autoritetingai paaiškinta, kas, kaip ir kodėl vyksta, nutinka, prasideda, pasibaigia ar tęsiasi. Visi laukiame dar vienos geros knygos, kuria pasitikėtume, kuri sudomintų, įtikintų ir nuramintų arba, atvirkščiai, paskatintų susimąstyti ir keltų intriguojančius klausimus.

Sunku būtų surasti kitą tokią etnologijos ar menotyros sričių (jose tariuosi bent šį tą nutuokianti) mokslo monografiją, kurią būtų galima apibūdinti šiuo gana paradoksaliu bruožų deriniu: lengvai, maloniai skaitoma, neperkrauta nei faktų, nei jų interpretacijų, netgi nekelianti problemų ir jų nesprendžianti, tačiau aiškios struktūros ir gan skaidraus, įtikinančio turinio. Knygos akcentas, idėjinis konstruktas yra sutartinės. Jų sandaros, išlikimo būdo, šiuolaikinių formų įvairovės ypatumus galima atpažinti metaforiškame knygos stuburo punktyre, o sutartinių, kaip racionalumo, griežtos struktūros, pagarbos kanonui, idėja tarsi suvaldo tekstą, suteikia knygos autorės minčių šėlsmui tvirto pagrindo, jį meistriškai sustyguoja.

Pagrindinė knygoje keliama užduotis – „eksponuoti“ jau knygos pavadinime atsispindintį muzikos virsmą iš aiškaus pagrindo, vienos dimensijos iš kartos į kartą perduodamos valstietiškos tradicijos į sudėtingą daugiadimensę miesto tradicijų (įvairiomis formomis ir būdais inkorporavusių senąją) polifoniją. Įdomu, kad tai daroma be jokių specialių muzikologijos priemonių, tokių, kaip muzikos notacija, garso medžiagos vizualizacijos priemonės ir jų analizė, – knygoje nerasime nė vieno natų ar kito grafinio garso analizės pavyzdžio. Šiuolaikiniam žmogui juk viskas aišku: knygoje paminėtų dainų, muzikos pavyzdžių galima be vargo pasiklausyti internete ir taip susikurti tiesioginį santykį su viskuo, apie ką pasakojama. Tiesą pasakius, čia nesama ir jokio įvadinio skyrelio, skirto tikslų ir uždavinių apibrėžimui, problemų ir klausimų formulavimui, hipotezių kėlimui, tyrimo aktualumo įrodymui, metodikos išdėstymui. Pratarmėje tėra vos keli sakiniai, visa tai atstojantys: „Šioje etnomuzikologinėje knygoje siekiama atskleisti šiuolaikinės liaudies muzikos tradicijos tąsos sudėtingumą“ (9)[1]. Ir tiek. Kiek tolėliau: „Galima tarti, kad buvo naudojamas antropologo Klifordo Gerco (Clifford Geertz) aprašytas kultūros interpretavimo metodas, sekta jo siūlymu tirti kultūrą kaip simbolinių reikšmių sistemą“ (10). Apie tyrimo šaltinius: „Knyga buvo rašoma dalyvaujant Vilniaus miesto folkloro judėjime, lankant ir stebint įvairius renginius, taip pat pasižvalgant į kitus Lietuvos miestus, neužmirštant, ką teko girdėti kaimuose bei mažuose miesteliuose. Stebėta ir analizuota ne vien tai, kaip tradicijas tęsia bei puoselėja folkloro judėjimo dalyviai, bet ir kaip tautiniu paveldu remiasi įvairių kitų muzikos stilių kūrėjai bei atlikėjai“ (ten pat). Itin taupiai pateikiama labai svarbi, pagrindinį knygos siekį apibūdinanti mintis: „Stebėdama tradicinės muzikos kaitą autorė bandė susieti anksčiau vykusius pokyčius su savo gyvento laiko pokyčiais ir išryškinti tai, kas galėtų būti reikšminga, padėtų apibūdinti tradicinę muziką, gyvuosiančią po kelių dešimtmečių“ (ten pat).

Neskvarbus, bėglus, tarsi reiškinių paviršiumi slystantis autorės žvilgsnis generuoja savotišką lengvojo stiliaus tyrimą, kurį gal tiktų vadinti moksliniu esė. Mokslininkė beveik atsisako klasikinės etnologijos ar folkloristikos (etnomuzikologijos) tyrimo sekos: medžiagos rinkimo įrašinėjant garsą, filmuojant, anketų, apklausų formų, o be šito nelieka ir vėlesnio surinktos medžiagos apdorojimo, jos pavertimo faktais, kuriais vėliau būtų operuojama tyrimo metu (būtinai pateikiant nuorodas į archyve saugomas laikmenas) ir sintetinama mokslinė mintis. Rezultatą sąlygoja ir diktuoja ne aktyvaus, tikslinio duomenų registravimo ir jų apdorojimo būdas. Knygoje dėstomi apmąstymai, kylantys iš savotiškai pasyvaus istorijos ir gyvosios aplinkos stebėjimo, iš įvairiausio pobūdžio literatūros, skaitomos tarsi vien savo malonumui, iš draugiškų, malonių pokalbių su bičiuliais ir bendražygiais. Kartais tokia pasyvi laikysena stebina, norisi šokti į akis: kodėl gi rašoma šitaip, o ne anaip?!

Štai kad ir skaitant atsivėręs knygos turinio plyšys. Turinys formuojamas laikantis chronologinio principo. Dviejose pirmosiose knygos dalyse nuosekliai atskleidžiama XX a. pradžioje buvusi „revoliucinė“ liaudies muzikos situacija, kai ši muzika savo prigimtojoje kaimo aplinkoje ima keistis, o sykiu imama nuosekliai, metodiškai užrašinėti tautosakos rinkėjų – ne vien ranka popieriuje, bet ir garso laikmenose. Taip gimsta prielaidos dideliems etnomuzikologijos pirmeivių atradimams. Tuo pat metu iš gyvosios tradicijos versmės liaudies muzika persikelia ir į nacionalinės muzikos erdvę, į sąmoningai formuojamą savitos, išskirtinės lietuviškos (nacionalinės) muzikos kalbos pasaulį, reprezentuojamą Mikalojaus Konstantino Čiurlionio. Tačiau toliau, trečiojoje dalyje, iš karto šokama į XX a. septintą dešimtmetį ir vėl nuosekliai stebimas liaudies muzikos puoselėjimo, transformacijos bei naujų jos formų gimimo procesas iki pat XXI a. pradžios. Rodosi, nebūta nei tarpukario, nei pokario laikotarpių.

Arba štai ir vėl kyla nepasitenkinimas: knygoje „nedalyvauja“, yra nepastebimas liaudies muzikos stilizacijos, dar vadinamos profesionaliąją liaudies muzika ar tiesiog tautiniu menu (jos atstovai sovietmečiu vadinti „liaudininkais“), sluoksnis[2]. Antra vertus, nesunku suvokti, kodėl jis nepastebimas. Sovietmečiu „autentiškojo“ folkloro puoselėtojams jo stilizacija atrodė „blogietiška“, tai buvo kita, paralelinė folklorizmo atšaka, kurios autorė (folkloro judėjimo dalyvė) „iš vidaus“ nepatyrė, nestebėjo, nors profesionalioji liaudies muzika viešumoje kaip tik buvo ryški, visuotinė, įtakinga, propaguojama, institucionalizuota, turinti neišvengiamų „oficiozinių“ bruožų, kaip, beje, ir tuometė estradinė ar akademinė muzika (pastarosioms knygoje skirtas kur kas didesnis dėmesys). Vos vienu kitu žodeliu paminėti tik dainų ir šokių ansamblis „Lietuva“, Prano Tamošaičio vadovaujamo ansamblio „Sutartinės“ veikla ir Dainų švenčių renginiai (288, 290). Iš tiesų juk galima buvo apžvelgti daugybę šio muzikos stiliaus puoselėjimo aspektų...

1 Čia ir toliau skliausteliuose pateikiamos nuorodos į knygos puslapius.

2 R. Apanavičiaus ir autorių kolektyvo monografijoje skelbiama, kad 2012 m. Lietuvoje iš 643 Lietuvos liaudies kultūros centro atestuotų etninės muzikos kolektyvų, folkloro ir stilizuotos liaudies muzikos ir šokių ansamblių buvo apylygiai (Apanavičius et al. 2015: 32).

Bet kritikai pagrindo šiuo atveju labai mažai. Pagrindinis knygos autorės pasirinktas principas, kad ir nedeklaruojamas, yra nieko neieškoti specialiai, pagal kokias nors išankstines prielaidas ar išsikeltas hipotezes. Su tuo niekaip negali ginčytis, juolab kad ir knygoje su niekuo nepolemizuojama, niekas nėra paneigiama, tarsi ir nesprendžiamos kokios nors gilios mokslinės problemos. Tiesiog be jokios įtampos išdėstomas savas apsibrėžto kultūros lauko matymas. Todėl atidžiau įsigilinus į monografijos tekstą, nebekyla noras su autore ginčytis, ko nors pasigesti jos knygoje ar parodyti, kas iš tiesų yra ne taip, kaip ji aprašo, – ji juk mums ir nežadėjo jokio „objektyvaus“ tyrimo. Būdama tiesiog vietinės kultūros atstove, ji ir aprašė savąją tikrovę, pateikė savo įsigyventos, išjaustos aplinkos vertinimą, savąją muzikos reiškinių istorijos versiją.

Toks itin asmeniškas, išskirtinis, intuityvus tyrimo ir minčių dėstymo būdas jokiu būdu nėra geresnis ar blogesnis už kitus – jis tiesiog kitoks, neįprastas. Šį rašymo stilių galima būtų pavadinti ir populiariuoju. Išties sekti autorės mintis nėra sunku, jų eigą lengva suprasti, suvokti, ką ji nori mums pasakyti. Ji tikrai galvoja ir apie tuos skaitytojus, kurie nėra nei etnologai, nei muzikologai, tačiau domisi savo šalies kultūra, jos istorija, nori kuo daugiau sužinoti apie tai, kas atrandama, pastebima, išryškėja mokslo srityje.

Reikia pastebėti, kad Austė Nakienė aprėpia, į visumą susieja tai, ko nesiejo kiti mokslininkai ankstesnėse mano minėtose monografijose – be kitų muzikos stilių, žanrų, raiškos būdų, taip pat ir profesionaliąją lietuvių muziką. Taip atsiskleidžia ne vien folkloro transformacijų spektras, bet ir kur kas platesnis lietuviškos muzikos evoliucijos kelias: nuo liaudies kultūros iki nacionalinės. Vargu ar su pastaraja susijusios įžvalgos galėjo gimti vadovaujantis klasikine etnologijos metodika. Ne surinktos medžiagos reprezentatyvumas, ne apskaičiavimų tikslumas ir ne statistiniai duomenys, o būtent akylas stebėjimas ir išmani intuicija leidžia susieti ne tik kultūros laikotarpius, muzikos stilius, bet ir asmenybių veiklą. Knygoje „susitinka“, „kalbasi“ ir „bendromis idėjomis dalijasi“ Pranas Puskunigis, Vytautas Kernagis, Evaldas Vyčinas, Mikas Matkevičius, Jonas Čepulis, Bronius Kutavičius ir daug kitų kūrėjų, savu kūrybos ritmu kartojančių tradicijos ciklus ir savaip įprasminančių laiko patirtis. Ritmiškas tradicijos mirgėjimas, su pertrūkiais gyvuojanti tradicija ir jos sutekėjimas į vieną daugiasluoksnę polifoninę tėkmę aprašomas epizode, kurį skaitytojas pasiekia įpusėjęs knygą. Jo dėmesys jau gali būti kiek nuslopęs (184–191), tačiau tekstas staiga šauna į kulminaciją. Apibendrinamos, į vieną bendrą giją (kaip gerame kino filmo scenarijuje) staiga supinamos iki tol atskirai pasakotos muzikos istorijos: tradicinio dainavimo kaime, dainininkų, kaip mokytojų, savo patirtis perteikiančių tiesiogiai, ir gabių XX a. miesto atlikėjų (taip pat ir bardų, bitnikų, rokerių ir net reperių), tas patirtis perimančių iš lūpų į lūpas arba iš senovinių užrašų, suvokiant tradicijos vertę ir jos palaikymo prasmę arba visiškai apie tai nemąstant, tačiau tęsiant, atgaivinant jau buvusias idėjas. „<...> Tradicijos gyvavimas su pertrūkiais ypač svarbus tiriant praėjusio XX a. tradicijas. <...> Tirdami tradicijų tąsą šiuo laikotarpiu pastebėtume jų gyvavimo netolydumą, „mirgėjimą“ (186). „Tradiciją nebūtinai gali perimti kiekvienos kartos atstovai, tačiau prabėgus ilgesniam laikui ir vėl atsiranda poreikis ją atrasti, rekonstruoti“ (ten pat). „Stebėdami folkloro judėjimo raidą, matome, kad įvairūs praeityje gyvavę dainavimo ir muzikavimo būdai po kiek laiko pasikartoja arba yra sąmoningai atgaivinami. Prie to dar reikia pridurti, kad kiekviena kultūrinė tradicija yra daugiasluoksnė, todėl pasikartojimai vyksta poliritmiškai. Šiuolaikinių, mieste gyvuojančių muzikos tradicijų tąsa panaši į daugiabalsę partitūrą, įvairiais ritmais pulsuojančią pasikartojimais. Jei tie pasikartojimai vyksta vienu metu, atsiranda nauji muzikos stilių junginiai <...>“ (191).

Pasitelkiami žavūs palyginimai, metaforiški sugretinimai. Štai kaip vaizdžiai apibendrinama sutartinių išlikimo istorija: „Sutartinių nykimą, traukimąsi iš gyvenimo ir jų įamžinimą galime įsivaizduoti tarsi smėlio byrėjimą smėlio laikrodyje. 4–6-ajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje iš viršutinės laikrodžio dalies beveik visas smėlis subyrėjo į apatinę, sutartinės nustojo skambėti kaimuose, o štai rankraštynuose susikaupė net keli tūkstančiai tautosakos rinkėjų užrašytų jų tekstų, melodijų ir šokio aprašymų. Tad neliko nieko kito, kaip smėlio laikrodį apversti, kad sukauptos žinios vėl imtų byrėti iš pilnosios laikrodžio dalies į tuščiąją“ (159). Sutartinės iš naujo atgimė ir vėl paplito akademinės visuomenės pastangomis, tačiau atgimusi tradicija jau nebeskirstytina į gyvąją ir akademinę, nes „ją tęsė susivienijusi sutartinių giedotojų, tyrinėtojų ir vertintojų bendrija“ (168).

Sutartinės (tradicinė polifonija) galop transformuojasi į visą muzikos stilių, formų spektrą (į polifoninę tradiciją). Pokytis esminis: tautosaka nebe paveldima, bet atrandama, pažįstama, studijuojama (11). „Ten, kur stengiamasi stabdyti pernelyg greitą kaitą, saugoti vietines tradicijas, senoviniai muzikos stiliai nebeišnyksta“ (12). Jie ne tik sąmoningai atgaivinami ir palaikomi, puoselėjami, bet ir keičiami bei atnaujinami, inkorporuojami į atsiradusius naujus, aktualius. Dabar tradicinė muzika – tai didmiesčio kultūros dalis. Iš miesto ji jau senokai eksportuojama į miestelį ir kaimą, kaip kad toji pati atgimusi sutartinių tradicija, „keisto“ folkloro idėjų užkratas, folkrokas ar kitos baltiškos muzikos srovės.

Išvadų ir apibendrinimų skyrelio knygoje nėra, o visa tai atstojanti pastraipos dalis (318) iškelta ir į knygos nugarėlės atlanką. Kaip autorei būdinga, be jokio daugiažodžiavimo, trumpai, aiškiai ir taikliai ištariama: „Šiuolaikiniame didmiestyje skambanti liaudies muzika yra kaimiškos kilmės, tačiau tam, kad ji atsinaujintų, nebereikia nuolat semtis iš gyvos versmės, palaikyti glaudžių ryšių su kaimu. Pastaraisiais dešimtmečiais šios muzikos dirva ir ją gaivinanti versmė yra čia pat, miesto aplinkoje. Liaudies muzika, kaip ir visa etninė kultūra, pasirodė esanti atspari, galinti būti vienu iš savičiausių miesto muzikos sluoksnių.“ Pagrindinis šios minties adresatas yra savieji – tie, kam ir be papildomų aiškinimų bus suprantama, kas vis dėlto yra ta „liaudies muzika“, galinti būti miesto muzikos sluoksniu, ir „pakitusi tradicija“. Tai tie, kurie ir patys dalyvavo folkloro judėjime, buvo senojo muzikinio paveldo įsigyvenimo didmiestyje liudininkais.

Taigi, žvilgsnis galų gale fokusuojamas į profesionaliąją lietuvių muziką ir didmiesčio kultūrą. Jos kultūrinių asociacijų gausa yra savitas bruožas, atpažįstamas „saviems“! Šis laukas nėra „distiliuotas“ iki prekės ženklo, tai dar vis tam tikras gyvos, pulsuojančios simbolinės komunikacijos laukas. Čia aš ir matyčiau didžiausią didmiesčio polifoninės tradicijos savitumą. Tokios įžvalgos knygoje nėra, bet jei ji būtų, ko gero galėtų atverti starto poziciją naujam tyrimui.

Knyga iš tiesų deramai užbaigia ankstesniųjų monografijų tyrimų seką, papildydama juos subjektyviuoju, intuityviuoju – ne mažiau rezultatyviu – matmeniu. Galbūt žengiame į kitą tyrimų etapą, kuriame siekiant rezultato vieną svarbiausių vaidmenų ir vaidins intuicija, gebėjimas susieti žaibo greičiu besikeičiančio kultūros landšafto būsenas ir įžvelgti kryptį, tendencijas.

Sutartinių vakaras festivalyje „Skamba, skamba kankliai“ Vilniuje, Gedimino pilies papėdėje. 2016 m. Vytauto Daraškevičiaus nuotrauka.

LITERATŪRA:

Apanavičienė 2011 = Virginija Apanavičienė. *Etninė tapatybė lietuvių akademinėje muzikoje: lietuviškumo problemos XX a. lietuvių kompozitorių kūryboje*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.

Apanavičius et al. 2015 = Romualdas Apanavičius, Eglė Aleknaitė, Eglė Savickaitė-Kačerauskienė, Kristina Apanavičiūtė-Sulikienė, Ingrida Šlepavičiūtė. *Etninės muzikos gaivinimo judėjimas Lietuvoje: XX a. 7 dešimtmetis–XXI a. pradžia*. Vilnius: „Versus aureus“, Vytauto Didžiojo universitetas.

Zabielienė 2010 = Aušra Zabielienė. *Folkloro ansambliai dabartinėje Lietuvoje: etnologinis aspektas*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.

Skrodenis 2005 = Stasys Skrodenis. *Folkloras ir folklorizmas*. [Serija „Mokymo priemonės“]. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.

SHIFT OF MUSICAL TRADITION, OR HOW THE CITY BECAME A CENTRE OF POLYPHONIC TRADITIONS

Aušra Žičkienė

A review of the monograph *From Traditional Polyphony to Polyphonic Tradition: Changes in Lithuanian Music in the 20th–21st c.* [Nuo tradicinės polifonijos iki polifoninės tradicijos: lietuvių muzikos kaita XX–XXI a.] (Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2016, 354 pages), by ethnomusicologist Austė Nakienė is published. The book summarises the movement for preserving and reviving folklore, having played a key role in the history of our culture and state; also the activities of modern composers and musicians who base their work on national heritage. The transition of the peasant tradition, handed down from generation to generation, to the city tradition that incorporates in various ways the old heritage, is revealed. A key accent of the book is sutartinės (polyphonic multi-part songs) – the variety in their structure, way of survival, modern forms. The researcher does not base her work on statistical dats, rather personal and professional experience is used, careful observation of cultural phenomena and intuition. This allows to connect different cultural periods, musical styles, personalities.

LIETUVOS RESPUBLIKOS
KULTŪROS MINISTERIJA

LIETUVOS NACIONALINIS
KULTŪROS CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ
ŠVENČIŲ FONDAS

Liaudies kultūra. 2017 Nr. 1 (171)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų,
kas du mėnesius

Redakcijos adresas:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Vyriausioji redaktorė

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. liaudies.kultura@gmail.com

Skyrių redaktoriai:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61,
e. p. liaudies.kultura@llkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61,
e. p. jsorys9@gmail.com

Lina LEPARSKIENĖ – bendrieji kultūros klausimai, istorija, tel. 261 31 61,
e. p. linute.arch@gmail.com

Dizainas VARIO BURNOS

Santraukas į anglų kalbą verčia
Gabriella ŽIČKIENĖ

Stilistė-korektorė Asta ŽŪKAITĖ

Redakcinė kolegija:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus universiteto Orientalistikos centras, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Prof. habil. dr. Kazimieras GARŠVA, Lietuvių kalbos institutas, Antakalnio g. 6, LT-2055 Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Dr. Alė POČIULPAITĖ, Lietuvos liaudies kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Irena SELIUKAITĖ, LR Kultūros ministerija, J. Basanavičiaus g. 5, LT-01118 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos liaudies kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda, e. p. vykintas.vaitkevicius@gmail.com

Dr. Marija ZAVJALOVA, Ленинский проспект 32-а, Институт славяноведения, Российская Академия Наук, Москва 117334, Россия, e. p. marija_z@mtu-net.ru

TURINYS:

Kaip puoselėsime Vilniaus miesto atmintį? Pokalbis su Dariumi Kuoliu | **1**

Moksliniai tyrimai

Vykintas VAITKEVIČIUS. Piliakalnių duris pravėrus: padavimai apie miegančią lietuvių kariuomenę | **5**

Kreivoji pilis – piliakalnių Lietuvos palikimas. Pokalbis su Oksana Valioniene | **18**

Dainius RAZAUSKAS. Lizdeikos gija lietuvių dvasinėje tradicijoje | **28**

J. Basanavičiaus premija

Kur vėjas traukia. Pokalbis su mitologu, religijotyrininku, 2016 m. Valstybinės Jono Basanavičiaus premijos laureatu Dainiumi Razausku | **48**

Liudvikas GIEDRAITIS. Nuo Giedraičio iki Toporovo ir t. t. | **60**

Atmintis

Kostas ALEKSYNAS. Penkiolika knygų – tautosakai | **62**

Antanas GUDELIS. Sklypas Pamėnkalnyje | **70**

Moksliniai tyrimai

Virgilijus PUGAČIAUSKAS. Vilniaus turgavietės ir jų ypatumai XIX a. I pusėje | **74**

Aelita AMBRULEVIČIŪTĖ. Trumpai apie Vilniaus parduotuves XIX a. II pusėje | **80**

Knygos

Pokalbis su Jūrate ŠLEKONYTE. „Lietuvių pasakojamosios tautosakos daugiatomis“: I tomo sutiktuvės | **88**

Aušra ŽIČKIENĖ. Muzikos tradicijų slinktys, arba kaip miestas tapo tradicijų polifonijos centru (apie Austės Nakienės knygą „Nuo tradicinės polifonijos iki polifoninės tradicijos: lietuvių muzikos kaita XX–XXI a.“) | **92**

Viršelyje Arūno BALTĖNO fotografija. 2005 m.

SPAUDOS, RADIJO IR TELEVIZIJOS RĖMIMO FONDAS

Projektą „Tradicinės kultūros tąsa, kaita ir kartotė IV“ remia Spaudos rėmimo fondas.
Skirta 18 000 eurų.

LIETUVOS KULTŪROS TARYBA

Lietuvos kultūros taryba remia projektą „Etninės kultūros paveldas ir gyvoji tradicija: problemos, tyrimai, interpretacijos III“.
Skirta 13 700 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© „Liaudies kultūra“, 2017
Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2017 02 27
Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l.| Tiražas 800 egz.
Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų švenčių fondas.
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | http://**www.llkc.lt**
Spausdino UAB „Standartų spaustuvė“, Dariaus ir Girėno g. 39, Vilnius